

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ- ΤΜΗΜΑ Φ.Π.Ψ. - ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Εκπαιδευτική Πολιτική & Διοίκηση της Εκπαίδευσης

Διπλωματική Εργασία:

ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ-ΓΛΗΝΟΣ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ
(Συγκλίσεις και αποκλίσεις στο έργο και στις απόψεις τους)

Ονοματεπώνυμο Σπουδαστή
Δημητρόπουλος Ανδρέας

Αριθμός Μητρώου
216015

Επιβλέπων Καθηγητής
Δημήτριος Φωτεινός

Αθήνα, 2019

Πίνακας περιεχομένων

<u>Αρκτικόλεξα – Συντομογραφίες</u>	5
<u>Περίληψη</u>	6
<u>Λέξεις κλειδιά</u>	6
<u>Abstract</u>	7
<u>Keywords</u>	7
<u>Ευχαριστίες</u>	8
<u>Κεφάλαιο 1:</u>	9
<u>Εισαγωγή</u>	9
<u>1.1. Αντικείμενο της εργασίας</u>	9
<u>1.2. Προσδιορισμός των ερευνητικών ερωτημάτων</u>	10
<u>1.3. Το πεδίο και το υλικό της έρευνας</u>	10
<u>1.4. Η μεθοδολογία</u>	11
<u>1.5. Οι βάσεις δεδομένων</u>	14
<u>1.6. Η κατανομή ερευνητικού υλικού</u>	14
<u>Κεφάλαιο 2</u>	15
<u>Βιβλιογραφική επισκόπηση</u>	15
<u>2.1. Ιστορικό περίγραμμα του πρώτου μισού του 20ου αιώνα</u>	16
<u>2.2. Η εκπαιδευτική κατάσταση στην αρχή του αιώνα</u>	20
<u>2.2.1. Γενική θεώρηση</u>	20
<u>2.2.2. Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις περιόδου 1910-1926.</u>	21
<u>2.2.3. Η κατάσταση στο γλωσσικό ζήτημα</u>	24

<u>Κεφάλαιο 3</u>	29
<u>Η περίοδος των συγκλινουσών κατευθύνσεων (1880-1910)</u>	29
<u>3.1. Γενικά</u>	29
<u>3.2. Αλέξανδρος Δελμούζος</u>	30
<u>3.3. Δημήτρης Γληνός</u>	35
<u>3.4. Μανόλης Τριανταφυλλίδης</u>	39
<u>3.5. Συμπεράσματα</u>	45
<u>Κεφάλαιο 4</u>	47
<u>Η Περίοδος της κοινής πορείας (1910-1927)</u>	47
<u>4.1. Γενικά</u>	47
<u>4.2. Η ίδρυση και η εδραίωσή του Ε.Ο. στην εκπαιδευτική κοινότητα (1910-1917)</u>	49
<u>4.3. Η Γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 (1917-1923)</u>	61
<u>4.4. Μαρασλειακά: Τα πριν και τα μετά (1923-1927)</u>	70
<u>4.5. Συμπεράσματα</u>	79
<u>Κεφάλαιο 5</u>	80
<u>Η περίοδος των προσωπικών επιλογών (1927-1964)</u>	80
<u>5.1. Γενικά</u>	80
<u>5.2. Αλέξανδρος Δελμούζος, ο παιδαγωγός</u>	81
<u>5.3. Δημήτρης Γληνός, ο φιλόσοφος</u>	83
<u>5.4. Μανόλης Τριανταφυλλίδης ο γλωσσολόγος</u>	86
<u>5.5. Συμπεράσματα. Τα μετά θάνατον μέχρι το 1964</u>	89
<u>Κεφάλαιο 6</u>	90
<u>Αποτίμηση - Τελικές διαπιστώσεις-Συμπεράσματα</u>	90
<u>Πηγές</u>	94

<u>Βιβλιογραφία</u>	105
<u>Χρονολόγιο (Επιλογή)</u>	115

Αρκτικόλεξα – Συντομογραφίες

Α.Δ.Π.:	Ανώτερο Δημοτικό παρθενγωγείο
Α.Π.Θ. :	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γ.Α.Κ. :	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Γ.Γ.Ν.Γ.:	Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
Δ.Ε.Ο. :	Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου
Ε.Ε. :	Εκπαιδευτική Επιτροπή
Ε.Ι.Ε :	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ε.Κ.Π.Α.:	Εθνικό(ν) και Καποδιστριακό(ν) Πανεπιστήμιο(ν) Αθηνών
Ε.Λ.Ι.Α.:	Ελληνικό Λαογραφικό και Ιστορικό Αρχείο
Ε.Μ.Ν.Ε. :	Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
Ε.Ο. :	Εκπαιδευτικός Όμιλος
Ι.Α.Ε.Ν. :	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
Ι.Ν.Σ. :	Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
Ι.Ε.Ε.Ε. :	Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος
ΚΟΜ.ΕΠ :	Κομμουνιστική Επιθεώρηση
Μ.Ε.Ε. :	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
Μ.Ι.Ε.Τ. :	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Ο.Ε.Δ.Β. :	Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων
Ο.Ε.Σ.Β. :	Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων
Ο.Κ.Ν.Ε.	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας
Π.Ε.Ε.Α. :	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
Σ.Ε.Κ.Ε. :	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος
Σ.Ω.Β. :	Σύλλογος Ωφέλιμων Βιβλίων

Περίληψη

Οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης, υπήρξαν τρεις προσωπικότητες της ιστορίας της παιδείας στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Στη συλλογική μνήμη των εκπαιδευτικών, όλων των βαθμίδων, έχουν συνδεθεί τα τρία αυτά ονόματα και είναι συνήθεις οι αναφορές που περιλαμβάνουν και τους τρεις ως μία ενότητα προσώπων. Αυτό οφείλεται στην από κοινού συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917, ένα γεγονός με πλήθος αναφορές από τους ασχολούμενους με την ιστορία της Παιδείας. Στην εργασία μας θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε, πέρα από τα στερεότυπα και τις απλουστεύσεις, που σε πολλές περιπτώσεις θάμπωσαν την εικόνα, τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις στο έργο και στις απόψεις τους. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός όπως αυτά αναδεικνύονται τόσο στις συγκλίνουσες, όσο και στις αποκλίνουσες πορείες τους. Εξ άλλου πρόκειται για προσωπικότητες με διαφορετικές καταβολές και ιδιαίτερο κοινωνικό και ιδεολογικό υπόβαθρο.

Στη μελέτη μας θα τους αντιμετωπίσουμε από κοινού, αλλά και τον καθένα, στο βαθμό που γίνεται, χωριστά, ώστε να προσδιορίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο των σπουδών. Θα αναζητηθούν όσα περισσότερα βιογραφικά στοιχεία γίνεται, ώστε να διαγραφούν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πληρότητα και καθαρότητα οι προσωπικότητές τους. Στη συνέχεια θα δοθεί έμφαση στις περιπτώσεις κοινών δράσεων, αφού ακριβώς αυτές οι περιπτώσεις των κοινών δράσεων αποκάλυψαν τις διάφορες οπτικές και οδήγησαν στις όποιες (αν υπάρχουν) αποκλίσεις. Ολοκληρώνοντας την εργασία μας θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε το προσωπικό στίγμα του καθενός στο επίπεδο της ιδεολογίας και των προσωπικών οραμάτων, ώστε να εντοπίσουμε συνολικά στο έργο και στη σκέψη τους τα στοιχεία συνάφειας και τα στοιχεία αποστασιοποίησης που διαμόρφωσαν και την τελική τους σχέση ως ιστορικών προσώπων.

Λέξεις κλειδιά

Εκπαιδευτική Πολιτική, Εκπαίδευση, Δελμούζος, Γληνός, Τριανταφυλλίδης.

Abstract

Delmuzzos, Glinos and Triantaphyllides were three of the flagship personalities of the history of education in the first half of the 20th century.

In the collective memory of teachers, of all levels, these three names have been linked, and it is common for the reports to include all three as a single entity.

This is due to their joint participation in the educational reform of 1917, an event with numerous references from those concerned with the history of Education. In our work we will attempt to distinguish, in addition to stereotypes and simplifications, which in many cases have blurred the image, the convergences and the differences in their work and their views. We will therefore try to identify the particular characteristics of each as they emerge in both their converging and divergent paths. On the other hand, they are personalities with different backgrounds and a particular social and ideological background.

In our study we will treat them together, but also each, to the extent that it is done separately, in order to identify their particular characteristics at the social and personal levels, but also at the level of studies. We will search for as many biographical details as possible so that their personalities can be defined with the greatest possible clarity and completeness. Thereafter, emphasis will be placed on cases of joint actions, since precisely these cases of joint actions have revealed the different perspectives and led to deviations (if any). Concluding our work, we will attempt to identify each person's personal stature at the level of ideology and personal visions so that we can identify in their work and their thoughts the elements of affinity and the elements of distancing they have shaped and their final relationship as historical persons.

Keywords

Educational Policy, Education, Delmuzzos, Glinos, Triantaphyllidis.

Ευχαριστίες

Θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω όσους βοήθησαν στην εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Πρωτίστως, θέλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κύριο Φωτεινό Δημήτριο για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγηση κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου. Είμαι ευγνώμον στην γραμματεία του Πανεπιστημίου για την άμεση ενημέρωση σε θέματα που αφορούσαν τις συναντήσεις μου με τον καθηγητή.

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

1.1. Αντικείμενο της εργασίας

Οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης, εδώ και εκατό χρόνια απασχολούν τους μελετητές των εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών ζητημάτων της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας.

Πολλά χρόνια μετά το θάνατό τους η παρουσία τους είναι ακόμη ιδιαίτερα ζωντανή, όχι μόνο μέσα από τα γραπτά τους, αλλά και μέσα από ιδρύματα που συνδέονται με το έργο τους, συλλογικότητες που φέρουν το όνομά τους και ποικίλες εκδηλώσεις και αφιερώματα στη μνήμη τους.

Γεννημένοι σε μια τριετία (1880-1883) αποτελούν κατά μία ευτυχή συγκυρία τους εκπροσώπους τριών χωρικά και πολιτισμικά διαφορετικών περιοχών.

Ο Αλ. Δελμούζος, γεννημένος στην Άμφισσα, προερχόταν από την ημιαστική πλευρά μιας εύρωστης, ιδιαίτερα εκείνη την εποχή, ελληνικής επαρχίας.

Ο Γληνός με ρίζες από φτωχή αγροτική περιοχή της ελεύθερης ελληνικής επικράτειας (Άνδρος), αλλά γεννημένος στη Σμύρνη, με τη δυναμική παρουσία του Ελληνισμού και την ισχυρή πνευματική ακτινοβολία της περιλάλητης Ευαγγελικής Σχολής, εκπροσωπεί τον ακμάζοντα Μικρασιατικό Ελληνισμό, που ιδιαίτερα εκείνη την εποχή παρουσίαζε μια σημαντικότερη άνθηση στον χώρο των πνευματικών αναζητήσεων.

Τέλος ο Τριανταφυλλίδης, γεννημένος στην Αθήνα, ένας πραγματικός αστός, μεγάλωσε μέσα σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον που αναπτυσσόταν δυναμικά και άρχισε σιγά-σιγά να κυριαρχεί οικονομικά και κοινωνικά στον ελληνικό χώρο.

Στη μελέτη αυτή τους αντιμετωπίζουμε από κοινού, αλλά και τον καθένα, στο βαθμό που γίνεται, χωριστά, ώστε να προσδιορίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο των σπουδών. Αναζητήθηκαν όσα περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, ώστε να καταγραφούν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πληρότητα και καθαρότητα οι προσωπικότητές τους.

Στη συνέχεια δόθηκε έμφαση στις περιπτώσεις κοινών δράσεων, αφού ακριβώς αυτές οι περιπτώσεις των κοινών δράσεων αποκάλυψαν τις διάφορες οπτικές και οδήγησαν στις όποιες αποκλίσεις στα εκπαιδευτικά δρώμενα της εποχής τους.

Ολοκληρώνοντας επιχειρούμε να προσδιορίσουμε το προσωπικό στίγμα του καθενός στο επίπεδο της ιδεολογίας και των προσωπικών οραμάτων, ώστε να εντοπίσουμε συνολικά στο έργο και στη σκέψη τους τα στοιχεία συνάφειας και τα στοιχεία

αποστασιοποίησης που διαμόρφωσαν και την τελική τους σχέση ως ιστορικών προσώπων.

1.2. Προσδιορισμός των ερευνητικών ερωτημάτων

Όπως είδαμε είναι προφανές ότι πρόκειται για τρεις προσωπικότητες, με εντελώς διαφορετικές αφετηρίες και άρα διαφορετικές καταβολές. Εν τούτοις στην πορεία υπήρξαν ιστορικές συγκυρίες που οδήγησαν στη σύγκλιση τους στο επίπεδο, των στόχων και το στοιχείο αυτό έχει κατά κόρον καταγραφεί από τους μελετητές. Υπάρχουν πολλές μελέτες που πραγματεύονται τα του βίου του καθενός και ιδιαίτερα τις περιπτώσεις της κοινής πορείας των τριών.

Δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερος την έρευνα η πλευρά εκείνη της δράσης τους που αποκαλύπτει τις προσωπικές τους οπτικές πάνω σε σημαντικά ζητήματα, τόσο στον τομέα της παιδείας, που είναι το βασικό πεδίο της δράσης τους όσο και στον ευρύτερο χώρο της νεοελληνικής κοινωνίας του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα.

Αποκλίσεις που θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε μερικές περιπτώσεις έφθασαν μέχρι του βαθμού των συγκρουσιακών καταστάσεων.

Η ανάδυση ακριβώς στην επιφάνεια της αγνοημένης αυτής πλευράς της προσωπικότητας του καθενός, αποτελεί και το αντικείμενο του ερευνητικού ερωτήματος στο οποίο θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε.

Δεν θα αγνοήσουμε προφανώς τα σημεία σύγκλισης, αφού και στις περιπτώσεις των συγκλίσεων διακρίνονται, έστω συγκαλυμμένα, οι αιτίες των αποκλιουσών τάσεων. Εξ άλλου οι περιπτώσεις των μεταξύ τους συγκλίσεων και αποκλίσεων, όταν δεν λαμβάνουν σαφή και ευδιάκριτη μορφή, συμπλέκονται και δημιουργούν σύνθετες καταστάσεις που απαιτούν προσεκτική αποκρυπτογράφηση, ερμηνεύουν δε συμπεριφορές, οι οποίες εκ πρώτης όψεως φαίνονται ανεξήγητες.

1.3. Το πεδίο και το υλικό της έρευνας

Στη συνέχεια επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε, με βάση το υλικό που μας προσφέρεται από την υπάρχουσα πλούσια βιβλιογραφία, την παρουσία τους στον χώρο της εκπαίδευσης και γενικότερα της ελληνικής πνευματικής ζωής. Επικεντρωνόμαστε στα σημεία εκείνα που προσφέρουν τεκμήρια και εντοπίζονται στοιχεία που συμβάλλουν στο να δοθεί πειστική απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα που έχουμε θέσει.

Η έρευνά μας εκτείνεται στα χρονικά στο διάστημα από τη γέννησή τους (1880) έως το 1964. Η επιλογή για την αρχή της περιόδου δεν χρειάζεται ασφαλώς αιτιολόγηση. Ως

τελικό χρονικό όριο, όμως, επιλέχθηκε η συγκεκριμένη χρονολογία (1964), διότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε το έτος αυτό διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με τις προσωπικότητες που μας απασχολούν για τρεις κυρίως λόγους.

Ο πρώτος λόγος είναι ότι και αυτή η μεταρρύθμιση έχει ως εμφανέστερο χαρακτηριστικό το Γλωσσικό, ενώ παρουσιάζει αρκετές αντιστοιχίες με την αντίστοιχη του 1917, στην οποία πρωταγωνίστησαν οι τρεις Έλληνες παιδαγωγοί. Η Άννα Φραγκουδάκη σημειώνει χαρακτηριστικά ότι η μεταρρύθμιση του 1964 θυμίζει τη μεταρρύθμιση του 1917 (Φραγκουδάκη, (2001, σελ.81).

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964 συνδέονται άμεσα με τους Δελμούζο, Γληνό και Τριανταφυλλίδη. Η Αλ. Λαμπράκη-Παγανού θεωρεί ότι στη μεταρρύθμιση του 1964 «πρωτοστατούν οι επίγονοι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού» (Λαμπράκη, 1997, σελ. 496). Αναφερόμαστε κατ' αρχάς στον πρωθυπουργό και υπουργό Παιδείας της τότε κυβερνήσεως Γεώργιο Παπανδρέου, που υπήρξε και στενός συνεργάτης του Βενιζέλου από διάφορες κυβερνητικές θέσεις κατά την περίοδο της 1917-1920, δηλαδή, τον καιρό της μεταρρύθμισης του '17, επίσης υπουργός παιδείας στην τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου (1930-1932) κατά την οποία μάλιστα συνεργάστηκε με τον Δελμούζο (Παπανούτσος, 1984, , 1984, σελ. 114). Αλλά και το «πρωτοπαλικάρο» της μεταρρύθμισης του 1964, ο Ευάγγελος Παπανούτσος, 1984, , γεννημένος το 1900 έζησε την προηγούμενη μεταρρύθμιση και μάλιστα ως εκπαιδευτικός, ενώ ο ίδιος έγραψε την πλέον αξιόπιστη μονογραφία για τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Ο τρίτος λόγος είναι το γεγονός ότι πολύ κοντά στην χρονιά αυτή (1959) πέθανε ο τελευταίος των τριών, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ενώ τον ίδιο χρόνο ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη στη Θεσσαλονίκη, τον επόμενο χρόνο (1960) κυκλοφορήθηκε το τελευταίο βιβλίο του, «Δημοτικισμός και Αντίδραση» και μετά από λίγο άρχισε η έκδοση των απάντων του (1963).

1.4. Η μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την εκπόνηση της παρούσης εργασίας στηρίχθηκε κυρίως σε ευρήματα και πορίσματα ερευνών που παρουσιάζουν άμεση ή έμμεση συνάφεια με το θέμα και προέρχονται από βιβλιογραφική ανασκόπηση (Κυριαζή, 2000, σελ. 299).

Έτσι μέσα από την εφαρμογή της Ιστορικής Μεθόδου η οποία αποτελεί προσπάθεια αναζήτησης δεδομένων από παλαιότερες εποχές και προσφέρει πολλά στοιχεία για τους

οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς και της ανάλυσης περιεχομένου, επιχειρήσαμε την καταγραφή των διαδικασιών έγκρισης και την πορεία των εκδόσεων σχολικών βιβλίων με βάση τις κατά καιρούς, θεσμοθετημένες, εγκριτικές διαδικασίες.

Η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου προτάθηκε από κοινωνικούς επιστήμονες οι οποίοι ανήκαν στη θετικιστική παράδοση της επιστήμης, της προσέγγισης δηλαδή που βασίζεται στην παραδοχή ότι η μεθοδολογία, οι σκοποί, οι έννοιες και οι μέθοδοι της έρευνας των κοινωνικών επιστημών πρέπει να είναι όμοια με αυτά των θετικών επιστημών (Μπονίδης, 2004 σελ. 47).

Η ποσοτικοποίηση γνώρισε ωστόσο κριτική και ως αντίποδας της ποσοτικής ανάλυσης πρόβαλε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, με την οποία επιδιώκεται η προσεκτική μελέτη του κειμένου σε συνάρτηση με τα ιστορικά δρώμενα, ώστε να υπολογιστεί το υπονοούμενο, ή το υποβόσκον περιεχόμενο (Γκίνη, 1996, σελ. 24; Ευαγγέλου, 2004 σελ.13-17).

Η προσπάθεια για συστηματική ποιοτική προσέγγιση του κειμένου, που εντέλει οδήγησε στη συγκρότηση ποιοτικών παραδειγμάτων ανάλυσης κειμένου, ανάγεται χρονικά στις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα και εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια που έχει καταβληθεί στο χώρο των κοινωνικών επιστημών για τη δημιουργία εναλλακτικών αντιθετικιστικών ερευνητικών ποιοτικών παραδειγμάτων, έναντι των ποσοτικών (Μπονίδης, 2004, σελ. 81).

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου παρουσιάζει τα εξής γνωρίσματα:

βασίζεται στην παρουσία ή απουσία συγκεκριμένων χαρακτηριστικών,
γίνεται σε μικρά ή μη ολοκληρωμένα δείγματα,
περιέχει σε μεγαλύτερη αναλογία μη περιεχόμενες δηλώσεις από ότι η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου,
δεν ενδιαφέρεται τόσο για το περιεχόμενο, όσο για το περιεχόμενο ως αντανάκλαση βαθύτερων φαινομένων,
χρησιμοποιεί λιγότερο τυποποιημένες κατηγορίες και κριτήρια ανάλυσης.
δεν υπάρχει αυστηρός διαχωρισμός από την ποσοτική ανάλυση,
χρησιμοποιεί περισσότερο σύνθετα θέματα (Ευαγγέλου, 2004, σελ. 18-22, Γκίνη, 1996, σελ. 24).

Οι δύο τύποι ανάλυσης αλληλοσυμπληρώνονται. Η σύγκλιση των δύο τύπων ανάλυσης αποτελεί ένα μικτό μοντέλο που είναι γνωστό ως «ποιοτική ανάλυση περιεχομένου» (Γκίνη, 1996 σελ. 25). Τα στάδια της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου είναι: καθορισμός του προβλήματος, σύνθεση του υλικού, επιλογή των κατηγοριών

ανάλυσης, επιλογή των μονάδων ανάλυσης, ανάλυση, ερμηνεία των αποτελεσμάτων (Ευαγγέλου, 2004, σελ. 22-30).

Έτσι, η «ανάλυση περιεχομένου» αποτελεί μια ερευνητική τεχνική για συστηματική ποσοτική και ποιοτική ανάλυση δεδομένων, τα οποία προκύπτουν από διάφορες περιστάσεις επικοινωνίας (Αθανασίου, 2007 σελ. 333-334). Ο Berelson (1952 στο Νόβα-Καλτσούνη, 2006 σελ. 267) ορίζει την ανάλυση περιεχομένου ως «ερευνητική τεχνική για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του έκδηλου περιεχομένου της επικοινωνίας, γραπτού ή προφορικού λόγου, με τελική επιδίωξη την επικοινωνία».

Η έννοια του έκδηλου περιεχομένου σημαίνει ότι υπάρχουν και περιεχόμενα που δεν είναι έκδηλα και με την έννοια αυτή δεν μπορούν να αναλυθούν. Πρόκειται για το λανθάνον, το άδηλο περιεχόμενο της επικοινωνίας, το οποίο είναι δύσκολο να διερευνηθεί στο πλαίσιο της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου (Βάμβουκας, 2002 σελ. 264).

Επομένως, ως ανάλυση περιεχομένου ορίστηκε *«η διαδικασία η οποία χρησιμοποιεί συγκεκριμένους κανόνες για την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων από την ανάλυση γραπτών κειμένων, τα οποία αφορούν είτε τον αποστολέα είτε το ίδιο το μήνυμα είτε τον παραλήπτη του μηνύματος»* (Νόβα-Καλτσούνη, 2006 σελ. 26). Μπορεί να μελετηθεί οποιοδήποτε είδος λεκτικής επικοινωνίας, γραπτής ή προφορικής. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται κυρίως, στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.

Το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο περιλαμβάνει τα παρακάτω ερευνητικά παραδείγματα ποιοτικής προσέγγισης του κειμένου:

Αρχικά την έννοια «Συγκεφαλαίωση», μέσα από την οποία επιχειρείται, η μείωση του ερευνώμενου υλικού, η ανεύρεση των ουσιαστικών μηνυμάτων του περιεχομένου του και η παραγωγή ενός προϊόντος, το οποίο θα παρέχει τη γενική εικόνα του υλικού.

Την «εξήγηση», η οποία έχει ως στόχο να διευρύνει την κατανόηση συγκεκριμένων σημείων του κειμένου που δημιουργούν αοριστία και αμφιβολία, να τα δια φωτίσει και να τα αποσαφηνίσει αντλώντας επιπρόσθετο υλικό από το συγκεκριμένο και,

Τη «δόμηση», η οποία αποβλέπει στην κατάδειξη συγκεκριμένων πτυχών του υλικού, στην τοποθέτηση μιας διατομής στο υλικό και στην αξιολόγηση του βάσει κριτηρίων (όπ. παρ. σελ. 99).

Με βάση τα παραπάνω στην ανάλυση περιεχομένου μέσω της ιστορικής έρευνας αναζητήθηκαν οι αντίστοιχες εργασίες μέσα από τις αντίστοιχες λέξεις - φράσεις κλειδιά οι οποίες δηλώνουν τόσο τα στοιχεία που συγκλίνουν, οι απόψεις των τριών

πρωταγωνιστών, καθώς και που αποκλίνουν. Έτσι μέσα από την ανάλυση αυτή εντοπίσαμε αρκετές μελέτες οι οποίες πραγματεύονται τα του βίου του καθενός από τους τρεις συγγραφείς και ιδιαίτερα τις περιπτώσεις της κοινής πορείας των τριών.

Επίσης καταγράφηκαν και οι αποκλίσεις οι οποίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε μερικές περιπτώσεις έφθασαν μέχρι του βαθμού των συγκρουσιακών καταστάσεων.

Μέσα, λοιπόν, από τη διαδικασία αυτή καταλήγουμε στα συμπεράσματα.

1.5.Οι βάσεις δεδομένων

Τα άρθρα, οι μελέτες και τα αντίστοιχα έγγραφα βρέθηκαν μέσω των δημοσιεύσεων στους επίσημους δικτυακούς τόπους των ελληνικών βιβλιοθηκών και από άλλους πόρους μέσα από τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.

Από τις προσπελάσιμες αυτές μελέτες αρκετές μελετούν ιστορικά το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

1.6. Η κατανομή ερευνητικού υλικού

Το σύνολο της εργασίας μας περιλαμβάνει τρία μέρη. Στα τρία αυτά μέρη θα ασχοληθούμε με την παρουσία των τριών προσώπων στις εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαδικασίες, δηλαδή στη δραστηριότητά τους ως ενεργών πολιτών και παραγόντων των εκπαιδευτικών πραγμάτων, αλλά και τις θέσεις και τις απόψεις τους, όπως αυτές προκύπτουν μέσα από τις γραπτές πηγές.

Τα τρία αυτά μέρη ταυτίζονται με τρεις χρονικές περιόδους. Οι περίοδοι αυτές οριοθετούνται από γεγονότα, που αποτελούν σταθμό στη ζωή και στην πορεία τους, αλλά διακρίνονται μεταξύ τους και ως προς το κατά πόσον εντοπίζονται σ' αυτές παράγοντες που λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της μεταξύ τους σύγκλισης ή απόκλισης, που αποτελεί, βέβαια, και το κύριο ζητούμενο της εργασίας μας.

Στο τέλος γίνεται προσπάθεια συνολικής αποτίμησης και απόπειρα αξιολόγησης των παραμέτρων που θέσαμε εξ αρχής. Κατά πόσον δηλαδή εκείνο που τελικά βάρυνε ήταν οι μεταξύ τους συγκλίσεις ή οι αποκλίσεις και σε ποιο βαθμό η κατεστημένη αντίληψη είναι συμβατή με τα δεδομένα που προέκυψαν.

Συνοπτικά τα τρία αυτά μέρη της εργασίας διαμορφώνονται ως εξής:

- I. Μέρος πρώτο: Η περίοδος των συγκλινουσών κατευθύνσεων (1880-1910).
- II. Μέρος δεύτερο: Η Περίοδος της κοινής πορείας (1910-1927).
- III. Μέρος τρίτο: Η περίοδος των προσωπικών επιλογών (1927-1964).

Κεφάλαιο 2

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η εκπαίδευση πάντοτε διαδραματίζει πολλαπλούς ρόλους. Στην Ελλάδα στο πέρασμα του χρόνου υπήρξαν πολλές αλλαγές, αρκετές εκ των οποίων αποτελούσαν μια επαναφορά των προηγούμενων ρυθμίσεων ή τροποποιήσεων των υπαρχόντων, ενώ άλλες φορές δεν υπήρχε η υποδομή για την πραγματοποίηση των αλλαγών αυτών.

Παρότι, λοιπόν η εκπαίδευση εξ' ορισμού αποτελεί κινητήριο δύναμη για την ολοκληρωμένη κατάρτιση των νέων και την ανάδειξη τους σε ένα ισχυρό και αποτελεσματικό εργατικό δυναμικό, στην Ελληνική Ιστορία παρατηρούμε πολλές παρεκκλίσεις από τον στόχο αυτό. Ενώ η εκπαίδευση ιστορικά αξιοποιήθηκε για τη μόρφωση των ανθρώπων και λειτουργούσε ως συνεκτικός ιστός των εκάστοτε κοινωνιών, από πόλεις έως χώρες, ιδιαίτερα στην Ελλάδα οι πολιτικές αναταράξεις και οι αλλεπάλληλες αλλαγές κυβερνήσεων είχαν ως αποτέλεσμα και τις αντίστοιχες συνεχείς αλλαγές στο χώρο της εκπαίδευσης και της παιδείας, καθώς η εκάστοτε κυβέρνηση προσπαθούσε να αποκρυσταλλώσει στο εκπαιδευτικό σύστημα το δικό της ιδεολογικό στίγμα.

Κατά την ιστορική εξέλιξη των πραγμάτων υπήρξαν βέβαια και αξιόλογες πρωτοβουλίες από ανθρώπους που υπήρξαν άρτιοι γνώστες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας και συνέβαλαν τα μέγιστα για τον εκσυγχρονισμό και την βελτίωση όλων των τομέων της εκπαίδευσης. Τρανό παράδειγμα αποτελούν οι υπέρμαχοι της δημοτικής γλώσσας τις δεκαετίες του 1910-1920 (π.χ. Δελμούζος, Γληνός, Τριανταφυλλίδης) που με συνεχείς αγώνες κατόρθωσαν τη σταδιακή καθιέρωση της δημοτικής τουλάχιστον στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

Έτσι παρόλο που σε αρκετούς τομείς, η Ελλάδα εφάρμοσε εκπαιδευτικές καινοτομίες και μολονότι κάποιες προσπάθειες που έγιναν και τελεσφόρησαν βοήθησαν στην προοδευτική εξέλιξη του συστήματος εκπαίδευσης, οι πολιτικές παρεμβάσεις λειτούργησαν ως τροχοπέδη στην εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος και δεν επέτρεψαν την πλήρη εφαρμογή τους και την προοδευτική τροποποίηση τους στο πέρασ του χρόνου. Έτσι πολλές ανάγκες ικανοποιήθηκαν με αυτοσχέδιες τεχνικές, ενώ σημαντικό κομμάτι των νόμων που ψηφίστηκαν δεν εφαρμόστηκε ποτέ ή λειτούργησε για μικρό χρονικό διάστημα. Με αυτό τον τρόπο το εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν μπόρεσε ποτέ να εναρμονιστεί πλήρως με τις ανάγκες της κοινωνίας.

Και στον ίδιο τον χώρο της εκπαίδευσης, παρατηρήθηκε να υπάρχουν διαφορετικές ιδεολογίες που πολλές φορές δημιουργούσαν ένα βαθύ χάσμα μεταξύ των εκπαιδευτικών φορέων και είχαν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία συγκρούσεων και διενέξεων μεταξύ

εκπαιδευτικών και ανθρώπων του πνεύματος. Αντί να υπάρξει σύμπνοια απόψεων και κοινή γραμμή πλεύσης, πολλάκις υπήρξαν βίαιες αντιπαραθέσεις που οδήγησαν σε προοδοπληξία και όχι στην πρόοδο της εκπαίδευσης.

2.1. Ιστορικό περίγραμμα του πρώτου μισού του 20ου αιώνα

Το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα αποτελεί, συνολικά, τη μήτρα του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Το διάστημα αυτό ολοκληρώθηκε το κράτος γεωγραφικά, ενώ παράλληλα διαμορφώθηκαν οι συγκρούσεις και οι συνθέσεις που μέχρι σήμερα χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή.

Απολύτως ανάλογη είναι και η κατάσταση στα εκπαιδευτικά πράγματα. Στο χώρο της παιδείας, βέβαια, κυριάρχησε η γλωσσική διαμάχη, η οποία αν και εξακολουθούσε να απασχολεί την εκπαιδευτική κοινότητα (και ευρύτερα τον πνευματικό κόσμο) και μετά, μπορούμε να πούμε ότι, με τη λήξη της πρώτης αυτής πεντηκονταετίας, αρχίζει να παρουσιάζει εμφανή στοιχεία ύφεσης.

Περισσότερο, ίσως, από οποιαδήποτε άλλη περιοχή μελέτης της ιστορίας της Παιδείας, η συγκεκριμένη εποχή απαιτεί τη γνώση της ιστορικής ατμόσφαιρας και την εμπέδωση με νηφαλιότητα του πολιτικού κλίματος, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Αναφερόμαστε και στο διεθνές επίπεδο, διότι όλα τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με την ελληνική (και βεβαίως την εκπαιδευτική) πραγματικότητα σχετίζονται άμεσα με τον διεθνή παράγοντα και την έντονη δυναμική που εμφανίζεται παγκοσμίως, την περίοδο αυτή, σε όλους τους τομείς.

Ο αιώνας ξεκινά με τον Μακεδονικό Αγώνα, ενώ, με ελάχιστη χρονική απόσταση, ακολουθούν οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι. Και τα δύο αυτά γεγονότα, εκτός της μεγάλης εθνικής τους σημασίας, παρουσιάζουν σημαντικό πανευρωπαϊκό ενδιαφέρον, αφού, συνδέονται απολύτως με τις διεκδικήσεις των βαλκανικών κρατών επί των εδαφών της παραπαίουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενδιαμέσως εκδηλώνεται η Επανάσταση στο Γουδί (1909) με την εμφάνιση του Ελ. Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική ζωή της χώρας και τα όσα αυτό σήμανε για τη συνέχεια. Ακολούθησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με τις πολύ σημαντικές επιπτώσεις στα εγχώρια ζητήματα σε όλους τους τομείς, κυρίως δε τον «Εθνικό Διχασμό» και τη «Μικρασιατική Καταστροφή». Τα «περιφερειακά» γεγονότα που ακολουθούν, όπως η Ρωσική Επανάσταση (1917), είχαν άμεση επίδραση στην ελληνική πολιτική ζωή, ενώ η άνοδος του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία και του ναζιστικού στη Γερμανία «γέννησαν» ουσιαστικά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τις εξαιρετικά επώδυνες συνέπειες στις συνθήκες ζωής, και του ελληνικού λαού. Η περίοδος

που εξετάζουμε ολοκληρώνεται με τον Εμφύλιο και τον νέο Διχασμό που εξ αιτίας αυτού δημιουργήθηκε.

Από όλα αυτά τα κοσμογονικά γεγονότα εκείνο που κυρίως συνδέεται με τα εκπαιδευτικά ζητήματα και στο οποίο οφείλουμε κάποια ιδιαίτερη μνεία είναι η σφοδρή πολιτική διαμάχη που ονομάστηκε, όχι άδικα, Εθνικός Διχασμός. Δεν θα αναζητήσουμε τη γένεσή του στον απώτερο χρόνο και τη σύνδεσή του με ιστορικά γεγονότα μιας μακρινής ιστορικής περιόδου (Μαυρογορδάτος 1915), στα οποία και σχετική πλούσια βιβλιογραφία. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για γεγονός που αποτελεί την κατάληξη μιας προηγούμενης διαδικασίας, αλλά για μία ρήξη με το προηγούμενο ιστορικό πλαίσιο. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα ξαφνικό γεγονός. Όταν βέβαια, περιγράφουμε ένα αυστηρώς οριοθετημένο και βραχύ χρονικό διάστημα, αναφερόμαστε στην πολιτική-ιστορική διάσταση των γεγονότων και όχι στο κοινωνικό-ιδεολογικό υπόβαθρο, το οποίο παρουσίασε μια εντελώς διαφορετική εξέλιξη. Μπορούμε να πούμε ότι τα πυκνά, εντός μικρού χρονικού διαστήματος, πολιτικά γεγονότα επιτάχυναν τις διαδικασίες που φαίνεται ότι ανέμεναν την ευκαιρία για να εκδηλωθούν όπως φάνηκε στη συνέχεια.

Η περίοδος που εξετάζουμε παρουσιάζει μια μεγάλη δυναμική σε όλα τα επίπεδα με σοβαρές ιδεολογικές ζυμώσεις και πρωτόγνωρες κοινωνικές εξελίξεις. Είναι μια περίοδος συνθέσεων και αντιφάσεων. Το αρχικό κλίμα εσωστρέφειας και απαισιοδοξίας, απότοκο της ταπεινωτικής ήττας του 1897, διαδέχεται πνεύμα μεγάλου ενθουσιασμού και εθνικής ενότητας. Με το γύρισμα της πρώτης δεκαετίας, μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού, βλέπει να διαμορφώνονται συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας. Υπάρχει ανάπτυξη σε όλους τους τομείς της οικονομίας και διαμορφώνεται ένα πνεύμα ανάτασης που συμπλέει με ανάλογα αισθήματα στο επίπεδο του εθνικού φρονήματος. Η εθνική ολοκλήρωση, όμως, μεταβάλει αργά αλλά σταθερά τα οικονομικά δεδομένα. Το νέο κράτος που διαμορφώθηκε μετά το 1913 είναι πιο αγροτικό, πιο αραιοκατοικημένο και πιο φτωχό από το προηγούμενο. Οι «νέες χώρες» στερούνταν υποδομών και παρουσίαζαν προβλήματα που απαιτούσαν δαπάνες για την επίλυσή τους, που έπρεπε ουσιαστικά να επωμισθεί ένας κρατικός φορέας ήδη επιβαρυσμένος από το κόστος των δύο βαλκανικών πολέμων. Τα οικονομικά προβλήματα επέτεινε ο απελθών στο μέσο ακριβώς της δεύτερης δεκαετίας Εθνικός Διχασμός, μια περίοδος διαμάχης και ακραίου φανατισμού. Λόγω της πολιτικής αστάθειας που προέκυψε, παρουσιάστηκαν μεγάλες δυσκολίες εξωτερικού δανεισμού και ως εκ τούτου σοβαρό δημοσιονομικό πρόβλημα. Τα οικονομικά προβλήματα μεγεθύνθηκαν λόγω των επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία και την είσοδο (μετά την καταστροφή) μεγάλου αριθμού προσφύγων στη χώρα, και τα μεγάλα προβλήματα υποδοχής και διαχείρισης των ξεριζωμένων αυτών ομοεθνών, οι οποίοι διακρίνονταν μεν για το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο (εν γένει),

αλλά ήσαν κατεστραμμένοι οικονομικά. Αρνητικά επίδρασε στα οικονομικά του κράτους και η ρευστή πολιτική κατάσταση που ακολούθησε, ώστε και η τελευταία (ουσιαστικά) κυβέρνηση του Βενιζέλου (1928-1932), παρά το γεγονός ότι υπήρξε η ισχυρότερη ελληνική κυβέρνηση του Μεσοπολέμου, να οδηγήσει τη Χώρα σε οικονομική χρεοκοπία, συντελούσης βέβαια και της διεθνούς κατάστασης. Η τέταρτη δεκαετία έκλεισε με το καθεστώς Μεταξά, το οποίο αν και συγγενές ιδεολογικά προς τα ναζιστικά και φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης, παρουσίασε εθνικές ιδιοτυπίες και διαμόρφωσε συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής ισορροπίας, αλλά, βέβαια, μέσα σε ένα πλαίσιο ανελευθερίας και διώξεων. Η πέμπτη δεκαετία σημαδεύτηκε από τα δύο τραγικά γεγονότα, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, που άφησαν ένα κράτος διαλυμένο και ένα λαό διχασμένο. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα προκύπτουν μέσα από ένα διάλογο που είχε ο Δελμούζος με ένα απλό πολίτη όταν πέθανε ο Μεταξάς: «*Ρώτησα (σημειώνει) έναν απλοϊκό άνθρωπο για το θάνατο του Μεταξά και μου απάντησε επιγραμματικά: "Όταν έπρεπε να πεθάνη, δεν πέθανε και πέθανε την ώρα που δεν έπρεπε"*». Και συνεχίζει ο Δελμούζος: «*Όσο περνούν ο μέρες, τόσο πιο σωστή δείχνεται η γνώμη αυτή*» (Δελμούζος, 1958, Β΄ τόμ., σελ. 403)

Στο επίπεδο της ιδεολογίας τα πράγματα εμφανίζονται εξαιρετικά σύνθετα αν και παρουσιάζουν, όπως είναι φυσικό, πιο αργούς ρυθμούς εξέλιξης. Αρχικά κυριαρχεί ο πολιτικός ρομαντισμός, ο οποίος οδηγεί το μεγάλο τμήμα του λαού στην προβολή ως πολιτικού του συνθήματος μιας υπερπατριωτικής μεγάλης ιδέας στην εξωτερική πολιτική, και αντίστοιχα ενός φιλελευθερισμού με στοιχεία μεταφυσικής στην εσωτερική πολιτική. Η κυριαρχία της αθηναϊκής σχολής στο χώρο της λογοτεχνίας είναι η προβολή της κυριαρχίας των λαϊκότροπων στοιχείων στη διανοήση σε μια σχέση σύνθεσης και παράλληλα αντίθεσης προς τον εκσυγχρονισμό που ξεκίνησε με τον Τρικούπη τη δεκαετία του 1880 και συνεχίστηκε δυναμικά μετά την επανάσταση στο Γουδί και την έλευση του Βενιζέλου. Χαρακτηριστικό της αντιφατικότητας στον χώρο της διανοήσης της εποχής είναι τα όσα συνέβησαν στα Ευαγγελιακά (1901) και τα Ορεστιακά (1903) κατά τα οποία η βασιλική πλευρά πρωτοστάτησε σε μια δημοτικιστική στροφή και βρέθηκε απέναντι στη λαϊκή οργή που εκφράστηκε με τις μεγάλες κινητοποιήσεις του λαού και των φοιτητών που τάχθηκαν με το μέρος των αρχαϊστών. Ελάχιστα επίσης χρόνια πριν τον Διχασμό, το 1911, ο πολιτικός που πρωτοστάτησε στις αλλαγές στη συνέχεια, και τότε πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, έθετε την ισχύουσα γλώσσα (καθαρεύουσα) υπό καθεστώς συνταγματικής προστασίας.

Στο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής πρέπει να εντάξουμε και την επανεμφάνιση στο προσκήνιο, ήδη από την πρώτη δεκαετία του αιώνα, της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής των σοσιαλιστικών ιδεών με τον Πλάτωνα Δρακούλη και τον Γεώργιο Σκληρό οι

οποίοι είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις στο Γλωσσικό ζήτημα. Ο Πλάτωνας Δρακούλης ήταν οπαδός της καθαρεύουσας, ενώ ο Γεώργιος Σκληρός Δημοτικιστής (Γιαννιός, 1927, σελ. 13 κ. ε.). Αρχίζει να δημιουργείται ένας νέος πολιτικός πόλος απέναντι στην κυριαρχία των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού κόμματος με βασικό ιδεολογικό του ανταγωνιστή (την επόμενη δεκαετία) τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου(Βλέπε: Μπενάκης. Σελ. 121). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία, σε επίπεδο προσώπων, των φορέων των σοσιαλιστικών ιδεών στα εκπαιδευτικά πράγματα ιδιαίτερα τις επόμενες δεκαετίες με κορύφωση στις εξελίξεις στον Εκπαιδευτικό όμιλο.

2.2. Η εκπαιδευτική κατάσταση στην αρχή του αιώνα

2.2.1. Γενική θεώρηση

Απόλυτα συνδεδεμένες με την ιδεολογική κινητικότητα της εποχής είναι οι εξελίξεις στα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιόδου (Τριλιανός, 1990, σελ. 31-56).

Με την αυγή του 20^{ου} αιώνα συμπληρώθηκαν 20 χρόνια από την επιβολή της συνδιδασκτικής μεθόδου που αντικατέστησε το 1880 την αρχαία αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Αλληπάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις που εκδόθηκαν στη συνέχεια, ιδιαίτερα για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, καλλιέργησαν πνεύμα ανανέωσης σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης, εξακολουθούσαν, όμως, να υπάρχουν σημαντικές δυσκολίες, αφού πολλές από τις εξαγγελίες δεν εφαρμόζονταν και παρέμεναν στο επίπεδο των λόγων. Στο «Εκπαιδευτικόν Συνέδριόν» που συγκλήθηκε το 1904 και περιέλαβε εκπαιδευτικούς από μια τεράστια γεωγραφική περιοχή, όπου λειτουργούσαν ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα (πολύ μεγαλύτερη από το σημερινό ελληνικό κράτος), έγινε προσπάθεια να εισαχθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα σύγχρονες μέθοδοι και να ενσωματωθούν οι νέες ευρωπαϊκές ιδέες. Οι αναφορές των κατά τόπους εκπαιδευτικών περιέγραφαν μια δύσκολη κατάσταση σε όλους τους τομείς (Φωτιάδου, 1998). Η κατάρτιση των εκπαιδευτικών αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα, ενώ η προσέλευση των ελληνοπαίδων στο σχολείο αν και υποχρεωτική δεν είχε καθολικό χαρακτήρα. Σοβαρή υστέρηση παρατηρείται στον τομέα της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και στους τομείς της δημιουργίας νηπιαγωγείων παρά τη θεσμοθέτησή τους από το 1895, της μόρφωσης των «κορασίδων», αλλά και της υλικοτεχνικής υποδομής. Πρόκειται για το Νόμο της 3ης Σεπτεμβρίου 1895, «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσως» (Αντωνίου, 2017, σελ. 58). Παρ' όλα αυτά οι συνθήκες στα ελληνικά σχολεία με βάση πίνακες που παρουσιάστηκαν στο παραπάνω συνέδριο, ήταν σε σαφώς καλύτερη θέση από τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη και με «λογικές» αποκλίσεις από τα προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, την εισαγωγή της (πρωτοπόρας για την εποχή) Ερβαρτιανής μεθόδου και την κατάρτιση, για πρώτη φορά, το 1894 Αναλυτικού προγράμματος (Κυπριανός, 2004, σελ. 172). Το πρόγραμμα, επίσης, οικοδόμησης σχολικών κτηρίων που είχε ξεκινήσει περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το γνωστό ως «πρόγραμμα Καλλία», είχε αρχίσει να αποδίδει, αν και στην πλήρη εξέλιξή του θα κάλυπτε ένα μόνο μέρος των κτηριακών αναγκών της Χώρας. Παράλληλα, όμως οφείλουμε να σημειώσουμε, ως ένδειξη της αντιφατικότητας της εποχής, την ίδρυση το 1899 της έδρας της Παιδαγωγικής με πρώτον καθηγητή τον Δημήτριο Ζαγγογιάννη (1860-1904) και την κατάργησή της το 1901 (Δημαράς, 1974, Μεταρρύθμιση-B, σελ.

κδ΄-κε΄/σημ. 4 της σελ. κδ΄). Σε επίπεδο επιρροών μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική εκπαίδευση περί το 1900 κινείται στο κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, από την μία πλευρά μια ισχυρή εθνική διάσταση με κυρίαρχο τον στόχο της εθνικής ολοκλήρωσης, και από την άλλη, ο γερμανικός επιστημονισμός με τη Γερμανία την χώρα στην οποία καταρτίζονταν επιστημονικά ο βασικός κορμός των Ελλήνων επιστημόνων και κυρίως των εκπαιδευτικών(Κυπριανός,2004, σελ. 140).

Βασική παράμετρο συνολικά στα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιόδου, αλλά και στο έργο και τις δράσεις των Δελμούζου, Γληνού και Τριανταφυλλίδη, απετέλεσε το γλωσσικό ζήτημα. Ειδικά την περίοδο που εξετάζουμε (πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα) είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπιστεί εκπαιδευτική διαδικασία προς την κατεύθυνση της μεταρρύθμισης (ή «αντιμεταρρύθμισης») που να μην συνδέεται με το γλωσσικό. Λόγω, δε ακριβώς, αυτού του καθοριστικού του ρόλου πρέπει να το παρακολουθήσουμε κάπως λεπτομερειακά και σε σχετικό βάθος χρόνου, μέχρι τη χρονική στιγμή που οι προσωπικότητες οι οποίες θα μας απασχολήσουν στο κύριο μέρος της εργασίας μας θα εμπλακούν ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία.

2.2.2. Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις περιόδου 1910-1926.

Η έλευση του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Αθήνα και η ανάληψη της εξουσίας από το κόμμα των Φιλελευθέρων το 1910 έχει προκαλέσει μια σταθεροποίηση στις πολιτικές εξελίξεις. Ο Βενιζέλος ως Πρωθυπουργός της χώρας επιχειρεί μια νέα πολιτική συσπείρωση του Ελληνισμού. Στρέφεται προς τον εκσυγχρονισμό του κράτους και για να το πετύχει, δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για επενδύσεις από την ελληνική αστική τάξη, σύμφωνα με το πρότυπα του καπιταλισμού στη Δύση (πχ. ΗΠΑ, Αγγλία). Ταυτόχρονα σε διπλωματικό επίπεδο καλλιεργεί σχέσεις συνεργασίας με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής και προετοιμάζει τη χώρα για την πραγματοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας», δηλαδή την ενσωμάτωση περιοχών όπου το ελληνικό στοιχείο είναι έντονο.

Στις τάξεις των βενιζελικών επικρατούσε η άποψη περί αλλαγών στην παιδεία η οποία την τελευταία δεκαπενταετία είχε μείνει στάσιμη και είχε αποκτήσει αναποτελεσματικό χαρακτήρα καθώς, ούτε συμβάδιζε με τις κοινωνικές εξελίξεις ούτε με το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα της Κυβέρνησης.

Το 1913 οργανώνεται μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με προτεινόμενα νομοσχέδια από τον Υπουργό Παιδείας Ιωάννη Τσιριμώκο, που προέβλεπε τις παρακάτω αλλαγές στην εκπαίδευση:

- Υποχρεωτική φοίτηση των παιδιών στα νηπιαγωγεία από το 4ο έτος ηλικίας.
- Καθιέρωση βτάξιου δημοτικού.

- Δύο κύκλους σπουδών στη Μέση Εκπαίδευση:
  - α) 3χρονο Αστικό Σχολείο με τεχνικό-πρακτικό χαρακτήρα
  - β) 6χρονο Γυμνάσιο με διπλή κατεύθυνση, την πρακτική και τη θεωρητική.
- Κατάργηση της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στο Δημοτικό.
- Δημιουργία και ανάπτυξη τεχνικό-επαγγελματικής Εκπαίδευσης.
- Κατάργηση των βαθμών των δασκάλων και ολική αναδιάρθρωση των Διδασκαλείων.
- Συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων στη δημοτική Γλώσσα.

Ωστόσο θα υπάρξουν έντονες αντιδράσεις από τους αντιπάλους των Φιλελευθέρων καθώς και από κάποια μέλη του ίδιου του κόμματος. Η μεταρρύθμιση εφαρμόζεται μόνο σε ορισμένους από τους παραπάνω πυλώνες και έτσι η ανάγκη για αλλαγές παραμένει (Μπουζάκης, 2011: 164-165).

Μετά το τέλος του Εθνικού Διχασμού (1917), ο Βενιζέλος θα αναλάβει εκ νέου κυβερνητικά καθήκοντα και θα επιχειρήσει την ολοκλήρωση της προσπάθειας του 1913.

Με προτροπή του Εκπαιδευτικού Ομίλου εφαρμόζεται ο νόμος 827-1917 με τον οποίο καθιερώνεται η δημοτική γλώσσα στο δημοτικό (Καραφύλλης, 2013:110), ενώ ένα χρόνο μετά (1918), συγγράφονται νέα αναγνωστικά με την επίβλεψη επιτροπής που αποτελούνταν από τους Ανδρεάδη, Νιρβάνα, Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη και Παπαντωνίου. Τα πιο γνωστά ήταν τα «Ψηλά Βουνά» του Ζαχαρία Παπαντωνίου και «Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» (Μπουζάκης, 2011:170-171, Ν.827/1917). Την ίδια χρονική περίοδο στη Μέση εκπαίδευση δεν υπήρξε ιδιαίτερη κινητικότητα.

Κατά την περίοδο 1915-1919 θεσμοθετείται η ίδρυση διδασκαλείων όσον αφορά τη γυμναστική, την Τεχνική Εκπαίδευση και τους καθηγητές Γαλλικών. Το 1915 επίσης προβλεπόταν η ίδρυση δεκατεσσάρων 3ταξίων διδασκαλείων για την επιμόρφωση των δασκάλων και των νηπιαγωγών (Ανδρέου, 2000:48).

Την ίδια χρονική περίοδο έχουμε την αναδιάρθρωση του «Σχολείου Τεχνών» και την μετονομασία του σε «Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο». Επίσης ιδρύεται το Χημικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ το 1920 ιδρύονται η «Ανώτερα Γεωπονική Σχολή» και η «Ανώτατη Σχολή Εμπορικών Σπουδών» (Φιλίππου, 2007:7). Ακόμη τη δεκαετία του 1920 πραγματοποιείται η ίδρυση της Γεωργικής Σχολής Μεσσήρας Κρήτης (1920), η σχολή Αδερφών Νοσοκόμων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (1924) και η σχολή Επισκεπτριών Αδελφών και Νοσοκόμων του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών (1927).

Σημαντικό θεωρείται το έτος 1923 στην Εκπαίδευση καθώς θεσμοθετείται το πρώτο Συμβούλιο Τέχνης, με σκοπό την οργάνωση και χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής στην

τεχνικο-επαγγελματική εκπαίδευση (Αθανασούλα-Ρέππα, 2008:327328), ενώ το 1925 έχουμε τη σύσταση της πρώτης Δημόσιας Ναυτικής σχολής με το Ν.Δ. «Περί ναυτικής Εκπαίδευσης».

Το Αστικό Σχολείο που καθιερώνεται επίσημα πλέον, απευθύνεται στους παρακάτω κλάδους: 1) εμπόρους, 2) (μικρο)-βιοτέχνες, 3) εμποροϋπαλλήλους 4) κατώτερους κρατικούς υπάλληλους.

Όσον αφορά τη διοίκηση και οργάνωση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, το 1911 με τους νόμους 3823/1911 «Περί Εθνικού Πανεπιστημίου» και 3825/1911 «Περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» αντίστοιχα, συνίσταται ένας ολοκληρωμένος οργανισμός με κοινή διοίκηση- Σύγκλητος με Πρύτανη, αντιπρύτανη, κοσμήτορες, προκοσμήτορες που είχανε υπηρετήσει τα παλαιότερα έτη και δυο συγκλητικούς καθηγητές. Στις βαθμίδες των καθηγητών η ιεραρχία διαμορφώνεται ως εξής: Αρχικά, είναι οι καθηγητές της έδρας και στη συνέχεια οι τακτικοί καθηγητές, οι επίτιμοι, οι έκτακτοι και οι υφηγητές. Τα μέλη των δύο τελευταίων κατηγοριών επιλέγονταν κατόπιν διαγωνισμού και ο διορισμός του διαρκούσε 7 χρόνια, ενώ ως επίτιμοι αναγνωρίζονται όσοι καθηγητές έχουν 35ετη προϋπηρεσία. Οι επιμελητές και οι καθηγητές ξένων γλωσσών κατατάσσονταν στο κατώτερο υπαλληλικό προσωπικό καθώς οι υπόλοιποι καθηγητές αρνήθηκαν να τους αναγνωρίσουν ως ισάξιους εκπαιδευτικούς. Ταυτόχρονα καθιερώνεται η υποχρεωτική αποχώρηση των καθηγητών στο 70ο έτος της ηλικίας τους (Ν. 3823/1911, Ν.3825/1911).

Στη φοίτηση νομοθετούνται για πρώτη φορά οι εισιτήριες εξετάσεις για την εισαγωγή στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Εκτός από τις τμηματικές εξετάσεις που διεξάγονταν μία φορά ανά έτος, θεσπίζεται η εξεταστική των «επανεξεταστέων» (1-10 Οκτωβρίου), όπου δίνεται μια δεύτερη ευκαιρία στους αποτυγχάνοντες των τμηματικών εξετάσεων. Επιπροσθέτως εισάγεται το λεγόμενο «Επαγγελματικό Ενδεικτικό», ένα ειδικό δίπλωμα για διορισμό στο δημόσιο ή για την εξάσκηση επαγγέλματος (αμφότερα σε σχέση με την εκάστοτε ειδικότητα του κάθε υποψήφιου).

Σημαντική στιγμή στα εκπαιδευτικά δρώμενα αποτελεί η ίδρυση της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης με το νόμο 341/1925 (Φούκας, 2008:485, Ν.3341/1925). Εξίσου σημαντικό γεγονός πριν από ένα χρόνο (1924), είναι η εκκίνηση της λειτουργίας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας με διευθυντή το Δημήτριο Γληνό, ενώ σε αυτή προσαρτήθηκε και το Μαράσλειο Διδασκαλείο, το οποίο ιδρύθηκε με το Ν.Δ. 11/1923 και διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Ωστόσο, μετά την υπόθεση των Μαρασλειακών (όπου ο Δελμούζος και οι συνεργάτες τους παύθηκαν από τα καθήκοντα τους κατόπιν έντονων κατηγοριών περί αθεΐας και διάδοσης κομμουνιστικών ιδεών), το Μαράσλειο ενώθηκε με την Παιδαγωγική Ακαδημία προκειμένου να συνεισφέρουν από κοινού στην

Ελληνική Εκπαίδευση (Καραφύλλης, 2013:117, Ν.Δ 13/10/1923). Την ίδια χρονική περίοδο με το νόμο 3182/1924 προβλέπεται η ίδρυση 5τάξιας Διδασκαλείων για τους αποφοίτους του Ελληνικού Σχολείου και 6τάξιας για τους αποφοίτους του 6τάξιας Δημοτικού, ενώ ιδρύονται και διδασκαλεία Νηπιαγωγών (Τζήκας, 2011:827-828).

Όσον αφορά τη διοίκηση στην εκπαίδευση, το καθεστώς αυτήν την εποχή διαμορφώνεται με τους νόμους 240/1914 και 567/1914 αντίστοιχα. Σύμφωνα με αυτούς, ιδρύεται στο Υπουργείο Παιδείας 12μελές Συμβούλιο, το οποίο αποτελείται από διδάκτορες των σχολών Φιλοσοφικής και Φυσικομαθηματικών και εκπαιδευτικά στελέχη με εκπαιδευτική εμπειρία (επιθεωρητές, καθηγητές, διευθυντές). Επίσης ορίζονται οι Περιφέρειες Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης με αντίστοιχα εποπτικά συμβούλια τα οποία στελεχώνονται από τον γυμνασιάρχη, τον πρόεδρο του δήμου ή της κοινότητας, ένα πρωτοδίκη, ένα επιθεωρητή και δύο εκπαιδευτικούς 3τους θητείας. Ακόμη οργανώνονται 14 ανώτερες εκπαιδευτικές περιφέρειες που καθεμία διαθέτει ισάριθμους γενικούς επιθεωρητές με αρμοδιότητα την εποπτεία των σχολείων μέσης εκπαίδευσης, των διδασκαλείων και των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσης. Τα επόμενα χρόνια εξαιτίας της οικονομικής δυσμένειας της χώρας, γίνονται συνεχείς αλλαγές στα μέλη των συμβουλίων για εξοικονόμηση πόρων (Τζήκας, 2011:716-717, Ν.240/1914, Ν.567/1914).

Μία σημαντική προσωπικότητα της εποχής η οποία προσέφερε τεράστιο έργο στην δημιουργία ενός νέου σχολείου που θα συμβάδιζε με τα κοινωνικά δρώμενα, ήταν ο Θεόδωρος Κάστανος. Επρόκειτο για ένα άνθρωπο με πολυσχιδείς σπουδές που ίδρυσε το Διδασκαλείο της Αλεξανδρούπολης το 1923 και ουσιαστικά έδωσε ζωή στην εκπαιδευτική κοινότητα της Θράκης και έβαλε τα θεμέλια για την εκπαίδευση των μετέπειτα δασκάλων (Καραφύλλης, 2013:120).

Εξίσου σημαντική στιγμή στην ιστορία της εκπαίδευσης είναι η ίδρυση της Δ.Ο.Ε (1922) και της Ο.Λ.Μ.Ε (1924). Πρόκειται για την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια έκφρασης των εκπαιδευτικών σε συνδικαλιστικό επίπεδο, με γνώμονα τη σταδιακή βελτίωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας (Μπουζάκης, 2011:175).

2.2.3. Η κατάσταση στο γλωσσικό ζήτημα

Οι διαμάχες για τη γλώσσα συνδέονται απολύτως με τη δράση αλλά και τη ζωή των τριών προσώπων που μεμονωμένα και από κοινού θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Είναι εξ αυτού του λόγου αναγκαία μια υπενθύμιση των εξελίξεων στον τομέα του

γλωσσικού ζητήματος κατά την εποχή που εξετάζουμε, δηλαδή στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα και κυρίως στη αυγή το αιώνα αυτού.

Η διαμάχη για το ποια πρέπει να είναι η επίσημη γλώσσα του Ελληνικού Κράτους, το περίφημο «γλωσσικό ζήτημα», ξεκίνησε πριν ακόμα σχηματιστεί το επίσημο Ελληνικό Κράτος. Ο Ευγένιος Βούλγαρης, (1716-1806) αντιτάχθηκε με δριμύτητα στην τάση «εκχυδαϊσμού της ελληνικής γλώσσας», όπως την χαρακτήριζε, αναφερόμενος στον παλιό μαθητή του Ιώσηπο Μοισιόδακα (1725-1800) ο οποίος υποστήριξε ότι η απλοποίηση της γλώσσας δεν πρέπει να κατηγορείται, αλλά να επαινείται, γιατί δεν ανατρέπει ή δυσκολεύει τα πρακτέα, αλλά τα αυξάνει και τα εξ ομαλίζει»¹ (Λέφας, 1942).

Μέχρι το 1830 οι λόγιοι του Έθνους συνέχισαν να είναι διαιρεμένοι σε δύο στρατόπεδα. Υπέρ της δημοτικής ήσαν οι Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758-1844), Δανιήλ Φιλιππίδης (1755-1832), Διονύσιος Σολωμός (1798-1857), όπου οι γλωσσικές απόψεις του εθνικού μας ποιητή εκφράζονται στο πεζό του «Διάλογος» που γράφτηκε στη Ζάκυνθο το 1824 (Σολωμός, 1977, σελ. 445-467). Επίσης αναφερόμαστε στους Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823) κ.ά., στην πλευρά δε της αρχαϊκής οι Στέφανος Κομμητάς (1770-1830), Νεόφυτος Δούκας (1762-1845) κ.ά.

Υπήρχαν όμως και κάποιοι που δέχονταν την ύπαρξη μιας «ενδιάμεσης» γλώσσας. Οι σημαντικότεροι από αυτούς ήταν ο Ρήγας Φεραίος (1757-1798), ο Ιάκωβος-Ρίζος Νερουλός (1778-1849), ο Νικόδημος ο Αγιορείτης² (1749-1809), ο Αδ. Κοραΐς (1748-1833), ο Παν. Κοδρικάς (1762-1827) και ο Νικηφόρος Θεοτόκης. Ο τελευταίος θεωρείται ο ιδρυτής της λεγόμενης «καθαρεύουσας», αφού αυτός ήταν που την ονομάτισε έτσι για πρώτη φορά. Στις 15 Νοεμβρίου 1821 με τη «Νομική διάταξη της Ανατολικής χέρσου Ελλάδος»³ επικυρώθηκε η επικράτηση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του Κράτους και η χρησιμοποίησή της στα δημόσια έγγραφα αλλά

---

¹. Λέφας, 1942. Ειδικότερα στο κεφάλαιο: «Παρέκβασις περί του γλωσσικού ζητήματος παρ' ημίν» (σελ. 368-471). Εκτός του παραπάνω βιβλίου, οι πληροφορίες του παρόντος κεφαλαίου αντλήθηκαν και από τις παρακάτω γενικές μελέτες: *Απολογία της Δημοτικής*, (περιέχονται βιογραφίες των πρωταγωνιστών του γλωσσικού ζητήματος), Χατζιδάκις, «*Σύντομος ιστορία της ελληνικής γλώσσης*», Κορδάτος-Δημοτικισμός, «*Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*», Κατακουζινός, «*Η Καθαρεύουσα είναι (sic) η εθνική κοινή γλώσσα μας*», Κορδάτος-Ιστορία, «*Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*», Κουρμούλης, «*Η επίσημος γλώσσα του έθνους*», Παπαβασιλείου, «*Η εθνική μας γλώσσα*», Τομπαΐδης, «*Επιτομή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*».

². Για τις γλωσσικές του Νικοδήμου Αγιορείτη, Σφυρόερας, (2000), «*Το «Νέον Μαρτυρολόγιον» του Νικοδήμου Αγιορείτη*», σελ. 336-359.

³. «*Νομική διάταξη της Ανατολικής χέρσου Ελλάδος*», τμήμα Α', κεφάλαιο Ιο, άρθρο κστ.

και στα συγγράμματα των λογίων. Μετά από αυτήν την απόφαση η γλωσσική διαμάχη φάνηκε να κοπάζει.

Το 1839, όμως, ο Κων/ντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων (1780-1857) επαναφέρει με δριμύτητα το ζήτημα και διατύπωνε την άποψη ότι η γλώσσα πρέπει να επιστρέψει στο αρχαϊκό ύφος. Με την άποψη αυτή συντάσσονται ο Σκ. Βυζάντιος (1798-1878), ο Π. Σούτσος (1806-1868), ο Κων/ντίνος Ασώπιος (1789-1872), ο Σπ. Ζαμπέλιος (; -1881), ο Δ. Μαυροφρύδης (1826-1866), ο Φίλιππος Ιωάννου (; -1880), ο Κων/ντίνος Κόντος (1834-1909) και ο Γ. Μιστριώτης (1840-1916). Σε αντίθετη τροχιά ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1833-1907) στο έργο του *Ψευδαπτικισμού έλεγχος* (1884) αποδέχεται τη δημοτική και πιστεύει ότι πρέπει να βαδίσουμε προς αυτήν με αργά βήματα απαλλάσσοντάς την από στοιχεία της καθαρεύουσας⁴. Τον ίδιο χρόνο ο καθηγητής του Πανεπιστημίου, θεμελιωτής της γλωσσολογίας στην Ελλάδα και αγωνιστής στους κρητικούς απελευθερωτικούς αγώνες, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941), διαφωνεί με τον Κόντο, αλλά και με το Βερναρδάκη και υποστηρίζει ότι η δημοτική γλώσσα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί λόγω της έλλειψης κανόνων.

Τα επόμενα χρόνια οι φωνές των αρχαιστών σίγησαν και επικεντρώθηκε η διαμάχη μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής. Τότε εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Ιωάννης Ψυχάρης (1854-1929) που μαζί με τον Αλέξανδρο Πάλλη (1851-1935) και τον Αργύρη Εφταλιώτη (1849-1923) τάχθηκαν επικεφαλής των δημοτικιστών. Ο «ψυχαρισμός» βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στους κύκλους των λογίων. Το περιοδικό «Εστία» (1891-1894) με διευθυντή τον ποιητή Γεώργιο Δροσίνη (1859-1951) καλλιεργούσε συστηματικά τη δημοτικιστική συνείδηση. Στην «Εστία» έγραφαν οι κορυφαίοι λογοτέχνες της εποχής, όπως ο Παλαμάς (1859-1943), ο Πολυλάς (1825-1896), ο Παπαδιαμάντης (1851-1911), ο Ξενόπουλος (1867-1951), ο Καρκαβίτσας (1865-1922) κ.ά. όλοι στη δημοτική εκτός του Παπαδιαμάντη, ο οποίος χρησιμοποιούσε μια προσωπική μικτή γλώσσα (Κώστιου, εφ. «η καθημερινή», 9.3.1997, σελ. 37), πλούσια σε ιδιοματισμούς και ύφος επηρεασμένο από τη λειτουργική εκκλησιαστική γλώσσα. Αργότερα χρησιμοποιήθηκαν ως όργανα προβολής της δημοτικής και τα περιοδικά Τέχνη, Κριτική και Νουμάς. Από τους συνεργάτες του περιοδικού Τέχνη απέκτησαν οι δημοτικιστές το χαρακτηρισμό «μαλλιαροί» που τους συνοδεύει έκτοτε (Δημαράς, 1980, σελ. 14).

Οι κινήσεις των δημοτικιστών γέννησαν την αντίστοιχη αντίδραση από τους καθαρευουσιάνους ή «γλωσσαμύντορες», οι οποίοι με επικεφαλής τον καθηγητή

---

⁴. Για τη στάση του Δ. Βερναρδάκη απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα Μιχαηλίδης, (1935), «*Ο Βερναρδάκης και το γλωσσικό*».

Μιστριώτη ξεσηκώθηκαν εναντίον των «μαλλιαρών» και τους κατηγόρησαν ως άθεους και εθνικούς προδότες. Σ' αυτό συνέβαλε η μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική που ανατέθηκε στον Πάλλη από τη Ρωσίδα βασίλισσα Όλγα έπειτα από συνεννόηση με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Προκόπιο. Τα «Ευαγγελιακά» είχαν ως αποτέλεσμα να παραιτηθεί η κυβέρνηση και να απολυθεί ο Προκόπιος (Δημαράς, 1974, σελ. 23-32). Αξιοσημείωτο είναι ότι μεταξύ των εξεγερμένων βρίσκονταν και οι μετέπειτα πρωτεργάτες της επιβολής της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο, Δημήτρης Γληνός (1882-1943) και Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1883-1959).

Δύο χρόνια μετά τα «Ευαγγελιακά» έλαβαν χώρα νέες αιματηρές ταραχές, τα λεγόμενα «Ορεστειακά». Αφορμή ήταν η παράσταση στο Βασιλικό Θέατρο της τριλογίας της Ορέστειας του Αισχύλου σε μετάφραση στη δημοτική του Γεώργιου Σωτηριάδη (1852-1942). Οι φοιτητές ξεσηκώθηκαν πάλι στις 8 Νοεμβρίου. Ακολούθησαν συμπλοκές με απολογισμό 2 νεκρούς και 7 τραυματίες⁵.

Παρά το σφοδρό πόλεμο που γινόταν εναντίον της, η δημοτική κατακτούσε μέρα με τη μέρα περισσότερο έδαφος. Ο γιατρός Φώτης Φωτιάδης (1849-1936) στο έργο του *Το γλωσσικόν ζήτημα κή Εκπαιδευτική μας αναγέννησις* (1902) υποστήριξε την ανάγκη της εισαγωγής της δημοτικής στα σχολεία, γιατί μέσα από αυτή θα ερχόταν η εκπαιδευτική αναγέννηση. Το 1904 δημιουργήθηκε η εταιρία *Εθνική Γλώσσα* με μέλη της τους: Ανδρέα Καρκαβίτσα, Κώστα Χατζόπουλο (1868-1920), Ίωνα Δραγούμη (1878-1920), Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940), Μάρκο Τσιριμώκο (1872-1939) κ.ά. Ο σύντομος βίος της Εταιρείας έκλεισε το 1905 με τη σύνταξη ενός маниφέστου που απευθυνόταν προς το ελληνικό έθνος γραμμένο από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου και τη διανομή του σε χιλιάδες αντίτυπα στο οποίο καταγραφόταν ο βασικός στόχος της εταιρίας που ήταν η μελέτη, η εξάπλωση και τελικά εισαγωγή της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 4-5). Στην αρχή της χρονιάς αυτής (1905) το περιοδικό *Νουμάς*, που μόλις πριν δύο χρόνια είχε αρχίσει να κυκλοφορεί από το Δημήτρη Ταγκόπουλο (1867-1926), προκηρύσσει διαγωνισμό για τη σύνταξη ενός «*Ρωμαίικου αναγνωσματάριου*» με χρηματικό βραβείο διακοσίων δραχμών για το νικητή και κριτική επιτροπή τους Ψυχάρη, Πάλλη και Παλαμά (αντικαταστάθηκε στη συνέχεια από τον Αργύρη Εφταλιώτη). Το νικητήριο *Αλφαβητάρι* του δάσκαλου Γεωργίου Καρατζά δημοσιεύθηκε ενάμιση χρόνο αργότερα στα τεύχη των 9, 23 και 30 Ιουλίου 1906 του Νουμά, ποτέ όμως δεν χρησιμοποιήθηκε για σχολική χρήση⁶.

⁵. Για τα «Ορεστειακά», Δημαράς-Μεταρρύθμιση- Β, σελίδες 35 – 38.

⁶. «Το Αρφαβητάρι του Νουμά» κυκλοφορήθηκε στη μορφή βιβλίου μόλις το 1996 με εισαγωγή και επιμέλεια της Ευγενίας Κεφαλληνναίου από τις εκδόσεις «Παρασκήνιο».

Στη φάση ακριβώς αυτή αρχίζουν να κάνουν, δεν θα μπορούσαμε να πούμε αισθητή, αλλά σίγουρα ορατή την παρουσία τους στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης.

Κεφάλαιο 3

Η περίοδος των συγκλινουσών κατευθύνσεων (1880-1910)

3.1. Γενικά

Η περίοδος ξεκινά ο 1980, έτος γέννησης του Αλ. Δελμούζου, και κλείνει το 1910, έτος ίδρυσης του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Μέχρι τότε μπορούμε να διακρίνουμε τάσεις και απόψεις, αλλά και δράσεις, που φωτίζουν τις ιδιαίτερες καταβολές του καθενός. Σ' αυτά τα πρώτα χρόνια, αν και από αρκετά διαφορετικές κατευθύνσεις, μπορούμε να διακρίνουμε τα σημάδια των κατοπινών εξελίξεων στους ποικίλους τομείς δράσεων των τριών προσώπων. Θα αναφερθούμε αναλυτικά στον καθένα ακολουθώντας τη σειρά γεννήσεως, διότι όπως θα δούμε οι χρονικές συγκυρίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις κατοπινές εξελίξεις. Κρίνουμε αναγκαίο να παρακολουθήσουμε την πορεία του καθενός από τη γέννησή του μέχρι την κομβική ημερομηνία του 1910. Με τον τρόπο αυτό θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις βασικές παραμέτρους της αυγινής αυτής περιόδου της ζωής τους που οδήγησαν στις συγκλίσεις, αλλά και στις αποκλίσεις στο έργο, στις ιδέες και στις δράσεις τους, που, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, είναι το βασικό σημείο της εργασίας μας.

Το 1880 είναι επί πλέον και μία πολύ σημαντική στιγμή για την ελληνική εκπαίδευση. Τη χρονιά αυτή θεσμοθετείται υποχρεωτικά σε όλη την επικράτεια η συνδιδασκτική μέθοδος και εγκαταλείπεται οριστικά το προηγούμενο καθεστώς (Παπαδάκη, 1992 σελ. 176-184). Με τον τρόπο αυτό αποκτά η σχολική διαδικασία την εικόνα που και σήμερα γνωρίζουμε, δηλαδή διαφορετικές τάξεις και διαφορετικοί δάσκαλοι για κάθε τάξη. Η νέα, βέβαια, μέθοδος προϋπέθετε νέα και εντελώς διαφορετικά σχολικά κτήρια, πολύ μεγαλύτερο αριθμό διδασκόντων και ασφαλώς νέα βιβλία. Επρόκειτο για μια σειρά από δύσκολα ζητήματα που έγινε σημαντική προσπάθεια να αντιμετωπισθούν στα αμέσως επόμενα χρόνια. Μέσα σ' ένα κλίμα προσπαθειών και αγώνων, αλλά και διαφορετικών προσεγγίσεων (αναπόφευκτα) γεννήθηκαν και εξελίχθηκαν πνευματικά, ιδεολογικά και επιστημονικά οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης. Σήμερα πια με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε πως η περίοδος εκείνη, στο γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα, υπήρξε μια ιδιαίτερα γόνιμη και όχι μόνον για τα ζητήματα παιδείας.

3.2. Αλέξανδρος Δελμούζος

Την τελευταία ημέρα του χρόνου που θέσαμε ως αφητηρία της μελέτης μας, στις 31 Δεκεμβρίου (με το παλιό ημερολόγιο) του 1880 γεννιέται στην Άμφισσα (τότε Σάλωνα) ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Ας σημειωθεί ότι η βασικότερη μονογραφία για τον Δελμούζο παραμένει μέχρι σήμερα η μελέτη του Ευάγγελου Παπανούτσου (Παπανούτσος, 1984, , 1978). Στον Παπανούτσο, επίσης, οφείλεται και η πρωτοβουλία για τη έκδοση (1958) του έργου του Δελμούζου «Μελέτες και Πάρεργα», που ο ίδιος Δελμούζος είχε ετοιμάσει και είχε μάλιστα δώσει οδηγίες για μια πιθανή μελλοντική έκδοση (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 1ος τόμος, σελ. 7-8). Στην μεταθανάτια αυτή έκδοση περιλαμβάνονται και πολύτιμα (γραμμένα από τον ίδιο) βιογραφικά στοιχεία. Τα στοιχεία από τη ζωή του (όχι με συστηματικό τρόπο) περιλαμβάνονται στο τρίτο μέρος της παραπάνω εργασίας του (σελ.341-479).

Γονείς του ήταν ο Παναγιώτης (Παναγής) και μητέρα του η Μαριγώ (Χαρίτος-Α, σελ. 234). Στον γενέθλιο τόπο του έζησε μέχρι την ηλικία των δεκαέξι χρονών και εκεί παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο. Ο ίδιος συνδέει την ηλικία αυτή με την αποφοίτησή του από το Γυμνάσιο (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 2ος τόμος, σελ. 424), Το έτος αποφοίτησής του είναι το 1897, διότι όπως επίσης ο ίδιος σημειώνει, όταν ξέσπασε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, γεγονός που του προξένησε «ανείπωτη ντροπή», ήταν μαθητής στα Σάλωνα στην τελευταία γυμνασιακή τάξη (βλ. π., σελ. 423). Αναφέρει πως ήταν δεκαεξαετής, γιατί γεννημένος στο τέλος του χρόνου, ήθελε αρκετούς μήνες ακόμη για να συμπληρώσει τον 17ο χρόνο της ζωής του.

Ήταν το τρίτο από τα τέσσερα αγόρια της οικογένειας, όπου υπήρχαν ακόμη δύο αδελφές. Όπως επισημαίνει ο Παπανούτσος, 1984, , βασιζόμενος σε αναφορές του ίδιου, τα χρόνια που πέρασε στην ιδιαίτερη πατρίδα του ήταν χρόνια ευτυχημένα «μέσα σε μια στοργική και αγαπημένη, ευλαβή και παραδοσιακή οικογένεια» (Παπανούτσος, 1984, - 1978, σελ. 27). Μοναδική σκιά στη φωτεινή αυτή περίοδο της ζωής του, η απώλεια των δύο αδελφών του και κυρίως η αρρώστια και εν συνεχεία η πρόωρη απώλεια του μεγάλου του αδελφού, του Λουκά, του οποίου τον θάνατο χρεώνει στο ισχύον καθεστώς του Πανεπιστημίου, το οποίο «τον έσπρωξε στον γκρεμνό, απ' όπου δεν ξαναγύρισε πια»⁷.

---

⁷. Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 2^{ος} τόμος, σελ. 432. Σε σημείωση (1) μας πληροφορεί τα εξής: «Το βιβλίο μου “Το πρόβλημα της φιλοσοφικής σχολής” το έχω αφιερώσει στη μνήμη του μ’ αυτά τα λόγια: “Μια από τις βαθύτερες ρίζες της μελέτης αυτής, ριζώνει στο δικό του πόνο, που τόσο νωρίς τον έστειλε στον τάφο”».

Οι γονείς του προόριζαν τον νεαρό Αλέκο για μηχανικό λόγω της εξαιρετικής επίδοσής του στα τεχνικά μαθήματα, αλλά και στα μαθηματικά (χωρίς όμως να υστερεί και στα υπόλοιπα). Στις τελευταίες τάξεις του γυμνασίου, όμως, δημιουργήθηκε, «ανεπαισθήτως», ένας κύκλος συμμαθητών με έφεση στην ποίηση που, σε συνδυασμό με τη βιβλιοθήκη του μεγάλου αδελφού του Λουκά, φοιτητή της νομικής, έστρεψε τα ενδιαφέροντά του προς τη λογοτεχνία, ενδιαφέρον που διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της ζωής του και είναι εμφανές σε όλα τα κείμενά του. Πολύ νωρίς, στη διάρκεια των γυμνασιακών του σπουδών, εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον του για τη δημοτική γλώσσα. Την προτίμησή του αυτή εφάρμοσε σε έκθεση του, με αποτέλεσμα να υποστεί από τον καθηγητή του την παρατήρηση: «*περιεχόμενον άριστον γλώσσα χειρίστη* (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 1958, 2^{ος} τόμος, σελ.423)». Η αγάπη του για την ποίηση στάθηκε η βασική αιτία, ώστε να εγκαταλείψει στο μέσον την προετοιμασία του για τις εισιτήριες εξετάσεις στο Πολυτεχνείο και να εγγραφεί στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου, προς μεγάλη απογοήτευση των οικείων του. Αμετάπειστος έμεινε και όταν οι γονείς του τού προτείνουν να τον στείλουν στη Βιέννη στο εκεί Πολυτεχνείο (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 1958, 2^{ος} τόμος, σελ. 424).

Αν και η αγάπη του για την ποίηση ήταν η αιτία της εγγραφής του στη Φιλοσοφική Σχολή, η συνέχεια έδειξε ότι το μεγάλο του πάθος ήταν το πάθος του δασκάλου. Οι συγγενείς του μάλιστα τον φώναζαν ειρωνικά «δάσκαλο», όταν εγκατέλειψε την προοπτική εισαγωγής του στο Πολυτεχνείο.(ό.π., 1958, σελ. 424), ο ίδιος θεωρούσε μέχρι το τέλος της ζωής του τον εαυτό του δάσκαλο, ενώ αφιερώνει ένα κεφάλαιο με τον τίτλο: «*Πώς έγινα δάσκαλος*», στο βιβλίο του «Μελέτες και Πάρεργα»(ό.π., 1958, σελ. 421-444). Τα μαθήματα στην σχολή τον απογοήτευσαν, όμως πήρε το δίπλωμά του το 1902 και αφού υπηρέτησε τη θητεία του, αναχώρησε το 1904/1905 για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία.

Το μικρό διάστημα που έμεινε στην Αθήνα πιθανόν να συνδέθηκε με την βραχύβια Εταιρεία «*Η Εθνική Γλώσσα*», σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο Δ. Γληνός, τοποθετώντας και τον εαυτό του μεταξύ των μελών της⁸. Εξ άλλου στις 23 Ιανουαρίου του 1905 (Λαμπράκη-Παγανός, 1994, σελ. 71-72), που πραγματοποιήθηκε η πρώτη δημόσια εμφάνιση της Εταιρείας με διάλεξη του Κωστή Παλαμά, ο Δελμούζος ή βρισκόταν, ή αναχωρούσε για τη Γερμανία.

---

⁸. Σημειώνει συγκεκριμένα ο Γληνός σε βιογραφικό σημείωμα συνταγμένο από τον ίδιο: «*1904. Οι δημοτικιστές Παλαμάς, Δελμούζος Χατζόπουλος ιδρύουν το σύνδεσμο “ Η εθνική μας γλώσσα”. Σ’ αυτόν γίνεται μέλος κι ο Δημ. (εννοεί Δ. Γληνός)*» (Γληνός-1946, σελ. 195, στο κεφάλαιο, «Βιογραφικό σημείωμα»). Η πληροφορία αναπαράγεται από τη Φούλα Χατζιδάκη (Χατζιδάκη, 1976, σελ. 198).

Αρχικά πήγε στη Λειψία, όπου έμεινε μέχρι το 1906, στη συνέχεια δε και έως τον Φεβρουάριο του 1907 στην Ιένα, απ' όπου, αρχές του 1907 επέστρεψε στην Ελλάδα. Οι σπουδές του στη Γερμανία δεν είχαν συστηματικό χαρακτήρα, η ονειροπόλα ιδιοσυγκρασία του και το πάθος του για την πνευματική αφύπνιση και την πνευματική ανάπλαση των συμπατριωτών του, δεν του επέτρεψαν να αφοσιωθεί αποκλειστικά στο λογιοκρατικό και αυστηρά ακαδημαϊκό πνεύμα των Γερμανών καθηγητών. Ούτε η σχετικά συστηματική του σπουδή στον τομέα της φυσιολογικής ψυχολογίας του Βουντ (Wundt), ούτε η φοίτησή του στο Ερβαρτιανό παιδαγωγικό κέντρο σπουδών, παρ' ότι ήταν επικρατούσα παιδαγωγική μέθοδος και μόλις είχε εισαχθεί στην Ελλάδα, τον ικανοποίησαν. Περισσότερο τον κούρασαν και τον απογοήτευσαν και τον οδήγησαν στην Ιένα, την πόλη των ειδικών, αλλά και εκεί δεν συνάντησε το ζητούμενο. Συνάντησε, όμως ένα Έλληνα, τον Γιώργο Σκληρό (Γεώργιο Κωνσταντινίδη), τον οποίο ο Παπανούτσος, 1984, χαρακτηρίζει ως τον «*πρώτο Έλληνα κοινωνιολόγο και ιστορικό της μαρξικής σχολής*» (Παπανούτσος, 1984, -1978, σελ. 33). Με τον Σκληρό είχε μακρότατες συζητήσεις και φαίνεται ότι η ισχυρή προσωπικότητά του άσκησε μια έντονη, αλλά βραχυχρόνια επίδραση, στον νεαρό ονειροπόλο επαρχιώτη. Παρ' ότι, όμως, ομολογεί ότι «*...ολόκληρος ο εαυτός μου ήταν μεγάλη καθολική αντίρρηση...*», αναγνωρίζει εν τέλει ότι «*...όσο και αν διαφωνούσα, ένιωθα τώρα το έδαφος στα πόδια μου πιο στερεό και τον ορίζοντα πλατύτερο. Έτσι κατέληξα και για τη θεωρία και για τη δράση σε σύνθεση που με ξανάφερε πάλι στον εαυτό μου, πλουτισμένο όμως τώρα με νέες απόψεις και νέο φως. Είδα τότε καθαρά την παιδεία γενικά συνυφασμένη μέσα στη σύνθετη κοινωνική και πνευματική ζωή σαν ένα παράγοντα, βασικό βέβαια, μέσα όμως σε άλλους, που όλοι μαζί έπρεπε να κινηθούν προς τον μεγάλο σκοπό ...*» (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, 1958, τόμ. Β', σελ. 442). Αποτέλεσμα της επιρροής του Σκληρού θεωρείται και η διαφωνία του Δελμούζου στην προτεραιότητα που έθεσε το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας» για συγγραφή παιδικών βιβλίων στη δημοτική. Ο Δελμούζος θεωρούσε ότι έπρεπε να προηγηθεί διαφώτιση δασκάλων και γονιών Έτσι δημιουργήθηκε το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας «Η Ανάσταση» και ονομάστηκε το σωματείο που είχε συσταθεί από τον Φώτη Φωτιάδη στην Κωνσταντινούπολη στις 3 Απριλίου του 1905 (βλέπε: Λαμπράκη-Παγανός, 1994 σελ. 76-84).

Είναι πιθανόν οι ιδέες του Σκληρού (Σταυρίδη-Πατρικίου 1983, σελ. 53), να συνέτειναν, ώστε με τον ερχομό του στην Ελλάδα να μην αναζητήσει κάποια υψηλή θέση στο πανεπιστήμιο ή στον χώρο της εκπαίδευσης, αλλά να επιδιώξει να εφαρμόσει άμεσα τις παιδαγωγικές και γλωσσικές του ιδέες. Ήταν μια ευτυχής, αλλά και οδυνηρή (όπως εξελίχθηκε στη συνέχεια) συγκυρία για τον Δελμούζο η αποδοχή από το Δημοτικό Συμβούλιο Βόλου (Παγασών) της πρότασης του γιατρού της πόλης Δημ. Σαρατσή για

ίδρυση ενός ιδιότυπου Ανώτερου Παρθεναγωγείου με τρεις τάξεις. Το σχολείο αυτό βρισκόταν μεταξύ Δημοτικού και Γυμνασίου και σ' αυτό θα διδάσκονταν τα κορίτσια του Βόλου και πρακτικά μαθήματα, αλλά και μαθήματα για ευρύτερη καλλιέργεια⁹. Τον άγνωστο σ' αυτόν νεαρό φιλόλογο (ήταν μόλις 28 ετών) και κυρίως τις παιδαγωγικές και γλωσσικές του ιδέες, τις γνώρισε ο Σαρατσής από ένα πρώτο δημοσίευμα του Δελμούζου στην «Ακρόπολη» με τον τίτλο «*πρόσωπα και πράγματα*¹⁰». Η πρόταση έγινε μέσω του Ν. Πολίτη και έγινε αμέσως δεκτή από τον Δελμούζο με τη μοναδική προϋπόθεση να υπάρξει η διαβεβαίωση (που έγινε αποδεκτή), ότι ο διευθυντής θα διαθέτει απόλυτη ελευθερία στην οργάνωση του σχολείου (Δελμούζος-Κρυφό Σκολείο, 2006, σελ. 25). Έτσι το Φθινόπωρο του 1908 το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο ανοίγει τις πύλες του.

Με την ανάθεση της διεύθυνσης στον Δελμούζο υπήρξαν αντιδράσεις που εστιάζονταν κυρίως σε τρεις τομείς:

α) Σε ζητήματα ηθικής. Θεωρήθηκε επικίνδυνο και σκανδαλώδες ένας ωραίος νέος άνδρας να κινείται μεταξύ εφήβων κοριτσιών, με τα οποία μάλιστα διατηρούσε υπερβολική, για δάσκαλο, αλλά και για τα ήθη της εποχής, οικειότητα¹¹.

β) Στο γλωσσικό. Από την πρώτη στιγμή ο Δελμούζος αντιμετώπισε τη δυνατότητα που του προσφερόταν για να εφαρμόσει στην πράξη τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό, που μέχρι τότε εμφανιζόταν μόνο ως πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των διανοουμένων. Για την κοινωνία της πόλης ήταν κάτι απροσδόκητο και πρωτοφανές.

γ) Στο πεδίο της Πολιτικής. Την εποχή εκείνη (1908) ήταν πρόσφατες οι συζητήσεις του με τον Γιώργο Σκληρό στην Ιένα και παρά τις αντιρρήσεις του (στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως), η επιρροή του σ' αυτόν ήταν ισχυρή. Μάλιστα λίγο μετά την άφιξή του στον Βόλο, τον Δεκέμβριο του 1908, πραγματοποίησε δύο διαλέξεις στο Εργατικό Κέντρο Βόλου με θέμα: «*Το κοινωνικόν μας ζήτημα*», στις οποίες προσέγγισε την ιστορία του βυζαντινού και του νέου Ελληνισμού από σοσιαλιστικής απόψεως (Παπανούτσος, 1984, , 1984, σελ. 34).

Οι πρώτες αυτές αντιδράσεις φυλλορρόησαν λόγω της θετικής ανταπόκρισης που είχε το σχολείο από τις μαθήτριες και τους γονείς τους. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι τα δύο

---

⁹. Για το «Σχολείο του Βόλου», στο: Χαράλαμπος Χαρίτος, «*Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*», έκδοση «Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς», αρ. 20, Αθήνα 1989, τόμοι Α' και Β'.

¹⁰. Το δημοσίευμα περιλαμβάνεται και στο μεταθανάτιο έργο του Δελμούζου «*Μελέτες και Πάρεργα*» (Δελμούζος-Μελέτες και Παρεργα, τ. Α', σελ. 13-29).

¹¹. Σημειωτέον ότι ήταν ήδη αρραβωνιασμένος με τη Φροσύνη Μαλικοπούλου, την οποία παντρεύτηκε στις αρχές του 1909 και εν συνεχεία απέκτησαν τρία παιδιά, τον Παναγή, τον Άλκη και τη Μαρία-Ελένη (Γάτος-2003, σελ. 126).

πρώτα χρόνια, μέχρι το 1910 (το χρονικό όριο που θέσαμε για τη ολοκλήρωση αυτής της πρώτης περιόδου), η λειτουργία του σχολείου κύλισε ομαλά, χωρίς σοβαρά προβλήματα.

Με την πρόσληψή του στο Α.Δ.Π. ο Δελμούζος εγκαινιάζει δυναμικά την παρουσία του στον χώρο της ελληνικής εκπαιδευτικής κοινότητας. Διέθετε ασφαλώς νεανικό ενθουσιασμό, πίστη, θέληση, μεγάλη διάθεση προσφοράς και ασφαλώς εντιμότητα και ανιδιοτέλεια. Αντικειμενικά, όμως, δεν θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε απολύτως επαρκή τα εφόδιά του για το μεγάλο και πρωτοποριακό αυτό εγχείρημα. Στον τομέα της παιδαγωγικής η κατάρτισή του ήταν περιορισμένη, αφού, ούτε στην Αθήνα, ούτε στη Γερμανία, είχε αποκτήσει τον αναγκαίο θεωρητικό εξοπλισμό. Στην πραγματικότητα λειτούργησε εμπειρικά με βασικό κανόνα ότι ο δάσκαλος πρέπει να είναι διαποτισμένος από αγάπη και κατανόηση για το παιδί (στοιχεία τα οποία ασφαλώς διέθετε¹²). Εις ότι αφορά στο γλωσσικό, η βάσιμη κριτική που ασκούνταν (και από τον ίδιο) για τα μεγάλα (όντως) αδιέξοδα στα οποία οδηγούσε η χρήση της αρχαίζουσας στο χώρο του σχολείου, δεν δημιουργούσε αυτόματα τις προϋποθέσεις για τη χρήση με επάρκεια στον χώρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας της Δημοτικής.

---

¹². Θεώρηση από τη σκοπιά της σύγχρονης παιδαγωγικής, των απόψεων του Α. Δελμούζου για τον εκπαιδευτικό και το έργο του, Ξωχέλλης-1989.

3.3. Δημήτρης Γληνός

Ο Δημήτρης Γληνός γεννήθηκε στη Σμύρνη στις 22 Αυγούστου (με το παλιό ημερολόγιο) του 1882. Ο πατέρας του, Αλέξανδρος, είχε γεννηθεί στο χωριό Ρογό Κορθίου Άνδρου και σε ηλικία 14 ετών βρέθηκε στη Σμύρνη κοντά στον μεγαλύτερο αδελφό του τον Αριστείδη. Η μητέρα του Αικατερίνη, ήταν κόρη του μεγαλοκτηματία Χατζή-Παυλίδη από τον Μπουρνόβα της Σμύρνης¹³. Ο Δημήτρης ήταν το πρώτο από τα συνολικά 12 παιδιά της οικογένειας. Παρά τις μεγάλες οικονομικές και άλλες δυσκολίες που προέκυψαν στην πολυμελή οικογένειά του, κατάφερε να ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης το 1899, χάρις στον πλούσιο Σμυρνιό γιατρό Δημήτριο Χρόνη μετέπειτα πεθερό του. Οι επιδόσεις του στην Ευαγγελική Σχολή αποσπών τον θαυμασμό των καθηγητών του Μιχ, Λούβαρη και Γ. Σωτηρίου. Μαθητής στην Ε΄ τάξη του Γυμνασίου, το 1898, εντυπωσιάζει με τις του εκθέσεις και τις μελέτες του για το ιδανικό του αρχαϊσμού. Για τις σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή σημειώνει ο ίδιος επιγραμματικά: «1893-1899. Γυμνασιακές σπουδές στην Ευαγγελική Σχολή. Εθνικιστικά και ιδεαλιστικά ιδεώδη» (Γληνός-1946, σελ. 195).

Το 1899 με τη συνδρομή του προστάτη του Δ. Χρόνη έρχεται στην Αθήνα και εγγράφεται στη φιλοσοφική σχολή, εμφορούμενος από τα ιδεώδη του αρχαϊσμού. Πρωτοετής στη φιλοσοφική σχολή γνωρίστηκε και έγιναν αδελφικοί φίλοι με τον Κώστα Γούναρη, ο οποίος ήταν ήδη συνειδητός δημοτικιστής και πιθανόν τον «μύησε» στον δημοτικισμό. Αυτό, όμως, δεν έγινε αμέσως, διότι το 1901 δεν φαίνεται να έχει αλλάξει στρατόπεδο, αφού συμμετέχει συνειδητά στα «Ευαγγελιακά» ταγμένος σαφώς με την πλευρά του καθηγητή Μυστριώτη και των αρχαϊστών¹⁴. Την ίδια χρονιά αναφέρεται ότι

---

¹³. Το σύνολο σχεδόν των βιογραφικών του στοιχείων προέρχονται από τον ίδιο τον Γληνό και μέλη της οικογένειάς του, όπως αυτά έχουν καταχωρηθεί στον αφιερωματικό τόμο που κυκλοφορήθηκε λίγο μετά τον θάνατό του, το 1946 (Γληνός, 1946).

¹⁴. Στα δημοσιευμένα αυτοβιογραφικά του σημειώματα (Γληνός-1946, σελ. 195 και 201) αναφέρει την παρουσία του στα «Ευαγγελιακά», χωρίς, όμως, να διευκρινίζει με σαφήνεια αν συμμετείχε ενεργά ή αν ήταν απλός παρατηρητής. Σε αδημοσίευτες, όμως, στον τόμο αυτόν σημειώσεις, που κρατούσε σε νεαρή ηλικία ο ίδιος ο Δημήτρης Γληνός με τη μορφή ημερολογίου σημειώνει χαρακτηριστικά αναφερόμενος στα γεγονότα: «Έγινα επαναστάτης της ιδέας και εκυλίστην εις τους δρόμους ως όχλος και υψώθην ως φρουρός των πατρίων και του Πανεπιστημίου». Την πληροφορία παρουσίασε ο γιος του Ανδρέας Γληνός σε εκδήλωση αφιερωμένη στον πατέρα του που πραγματοποιήθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου του 1986 στο Πολιτιστικό Κέντρο «Δ. Γληνός» (Γληνός, 1946, σελ. 4-5). Τη συνειδητή του παρουσία στα «Ευαγγελιακά» υποδηλώνει και ο τίτλος «Από τον Μυστριώτη στον Λένιν» τον οποίον είχε δώσει στο παραπάνω αυτοβιογραφικό του κείμενο, που είχε αρχίσει να σχεδιάζει το 1934-36

έγινε η πρώτη γνωριμία του με τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη (Γληνός, 1946, σελ. 195). Για τον Τριανταφυλλίδη μάλιστα σημειώνει, γράφοντας σε τρίτο πρόσωπο, ότι: «Με τον Τριανταφυλλίδη ζούνε μαζί τις μέρες των “Ευαγγελιακών”» (σελ. 201). Οι συναντήσεις αυτές δεν επιβεβαιώνονται από τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη. Πιθανόν να πρόκειται για συναντήσεις χωρίς συνέχεια. Τη χρονιά αυτή (1901) δημοσιεύει στο περιοδικό του Γερ. Βώκου, «Το περιοδικό μας», το πρώτο του κείμενο με την μορφή επιστολής με θέμα τις ξένες λέξεις στην Ελληνική.

Στη συνέχεια και μέχρι το 1903 διακόπτει τις σπουδές του λόγω οικονομικών προβλημάτων και διορίζεται δάσκαλος στον Κασαμπά της Μικράς Ασίας. Το διάστημα αυτό δημοσιεύει στον «Νουμά» τρία μεταφρασμένα ποιήματα του Ηρέδία με το ψευδώνυμο Δημ. Μήτσος. Επιστρέφει στην Αθήνα τεταρτοετής, αλλά διακόπτει και πάλι τις σπουδές του και διορίζεται διευθυντής στην αστική σχολή του Κάστρου της Λήμνου. Από τον Σεπτέμβριο του 1904 ως τον Μάιο του 1905 βρίσκεται στην Αθήνα για τη διπλωματική του την οποία παρουσιάζει με επιτυχία στις 29 του μηνός (Βλ. π., σελ. 195-196, 205).

Το διάστημα που βρίσκεται στην Αθήνα δημιουργείται η βραχύβια εταιρεία για την «Εθνική Γλώσσα», στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί και στην οποία αναφέρεται ότι έγινε μέλος (ό.π, σελ. 195). Η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή, όπως έχουμε ήδη σημειώσει και για τον επίσης αναφερόμενο ως μέλος της εταιρείας (και μάλιστα ηγετικό) Αλ. Δελμούζο.

Από τον Σεπτέμβριο του 1905 έως τον Ιούνιο του 1906 βρίσκεται στα Βούρλα, διευθυντής της Αναξαγορείου Σχολής. Κατά το διάστημα της διαμονής του στα Βούρλα δημοσιεύεται στη νεοεκδοθείσα από τον Νίκο Τσουρουκτσόγλου εφημερίδα της Σμύρνης, «Ημερησία Σμύρνη», επιστολή του με την οποία αποδέχεται την πρόταση του εκδότη για συνεργασία του με την εφημερίδα. Το κείμενο αυτό, γραμμένο στη δημοτική, είναι η πρώτη δημόσια εκδήλωση του Δ. Γλ. υπέρ της δημοτικής και έγινε αιτία να εξαναγκασθεί σε παραίτηση από τη Αναξαγόρειο Σχολή στο τέλος του 1906. Προσλαμβάνεται, όμως, ως καθηγητής των ελληνικών στο νεοϊδρυόμενο στη Σμύρνη, ελληνογερμανικό λύκειο του Γιαννίκη. Με αφορμή τον θάνατο του Δημήτρη Βερναρδάκη (1907) εκφωνεί λόγο ενώπιον πυκνού ακροατηρίου σε σχετική εκδήλωση στην Ευαγγελική Σχολή, όπου εξυμνεί τον μεταστάντα ως πρωτοπόρο διανοούμενο και δημοτικιστή. Ο λόγος του δημοσιεύθηκε στην «Ημερησία Σμύρνη» και δημιούργησε μεγάλες αντιδράσεις στον κύκλο των σχολαστικών, που εκδηλώθηκε με δημοσιεύματα

και δεν το ολοκλήρωσε λόγω της έλευσης εν τω μεταξύ της δικτατορίας του Μεταξά (βλέπε και Βουρνάς-Αυγή, σελ. 8).

στις εφημερίδες της πόλης. Τον ίδιο χρόνο (1907) αναλαμβάνει τη διεύθυνση του νεοϊδρυθέντος «Συνδέσμου Λειτουργών της Εκπαιδευσεως» της Σμύρνης. Το 1907 επίσης δημοσιεύθηκε «Το κοινωνικό μας πρόβλημα» του Γ. Σκληρού (Γληνός-1946, σελ. 196), στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί το οποίο τον επηρέασε βαθύτατα και πιθανόν υπήρξε η αιτία της τελικής ιδεολογικής του διαμόρφωσης.

Το 1908 παντρεύεται την Άννα Χρόνη, την κόρη του προστάτη του Δημητρίου Χρόνη, την οποία είχε γνωρίσει από τους αδελφούς της Άρη και Πάνο, φίλους και συμμαθητές του από τον καιρό που φοιτούσαν στην Ευαγγελική Σχολή (1893-1899) και αναχωρούν αμέσως για την Ιένα (Βλ. π., σελ. 201).

Στην Γερμανία παρέμειναν (με τη γυναίκα του) ως τον Ιούνιο του 1911. Η παραμονή του στη Χώρα αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο και καθόρισε τις επιλογές που σημάδεψαν τη ζωή του. Στην Ιένα αρχικά παρακολουθεί φιλοσοφικά και παιδαγωγικά μαθήματα από τον νομπελίστα καθηγητή και ιδεαλιστή φιλόσοφο Rudolf Eucken, για τον οποίο μάλιστα έγραψε μια πραγματεία που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Παναθήναια». Στην Ιένα, επίσης συνδέθηκε με τον Γιώργο Σκληρό και δημιουργήθηκε ένας άτυπος κύκλος των εκεί Ελλήνων φοιτητών (μεταξύ τους και ο Φώτος Πολίτης) με συναντήσεις στα σπίτια των Σκληρού-Γληνού. Η επαφή του με τον Σκληρό συνέτεινε, ώστε τον Ιούνιο του 1909 να γράψει τη πρώτη μελέτη του με βάση τη μαρξιστική μέθοδο με αντικείμενο την επανάσταση των Νεότουρκων του Ιουνίου του 1908. Τη μελέτη δημοσίευσε στο περιοδικό του Νεοκλή Καζάζη «Ελληνισμός» στα τεύχη του Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του 1909 με το ψευδώνυμο Λ. Καλλέργης (Βλ. π., σελ. 196-197).

Στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε βρίσκουμε τον Γληνό στη Λειψία, όπου είχε μετακομίσει από τον Αύγουστο του 1909, φοιτητή στο εκεί πανεπιστήμιο και για μια διετία (1909-1911) να παρακολουθεί μαθήματα φιλοσοφίας ως μαθητής του Wundt και να συμμετέχει στα ψυχολογικά και παιδαγωγικά εργαστήρια του πανεπιστημίου. Παράλληλα ενώνει τους Έλληνες φοιτητές της πόλης σε ένα σύνδεσμο που ονόμασε «Εταιρεία των Φίλων» με σαφή προσανατολισμό προς τα σοσιαλιστικά ιδεώδη¹⁵. Στη Λειψία έγινε το 1910 και η στενή του γνωριμία με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, με τον οποίο μάλιστα σχεδίασαν να γράψουν από κοινού ένα έργο με τον τίτλο: «Ο δρόμος της νέας μας ζωής». Το έργο ήταν εμπνευσμένο από την πρόσφατη επανάσταση στο Γουδί

---

¹⁵ Η Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου συνδέει την «εταιρεία των φίλων» με την «ομάδα Σκληρού», την οποία μνημονεύει ο Κώστας Χατζόπουλος σε γράμμα του στον «Νουμά» το 1909 (Σταυρίδου-Πατρικίου, 1983, σελ. 54). Στο ίδιο δημοσίευμα η Ρ. Σταυρ.-Πατρ., θεωρεί δεδομένη την ενεργό συμμετοχή του Δ. Γληνού στις εκδηλώσεις της εταιρείας για την «Εθνική Γλώσσα» (βλ. π., σελ. 52), βασιζόμενη αποκλειστικά στην πηγή που αναφέρθηκε προηγουμένως (Γληνός-1946).

(1909) και τις ελπίδες που γέννησε για την αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους (Γληνός-1946, σελ. 197).

Την περίοδο αυτή παγιώνονται οι γλωσσικές επιλογές του Δ. Γληνού, διαμορφώνονται, χαλαρά στην αρχή στερεότερα προς το τέλος, οι διαπροσωπικές του σχέσεις με τους Δελμούζο (πιθανόν) και Τριανταφυλλίδη (σίγουρα) και παράλληλα εντοπίζονται σαφή δείγματα της ιδεολογικής και κοινωνικής του εξέλιξης, ενώ μπορούμε να θεωρήσουμε σχετικά περιορισμένη την παρουσία του στην εγχώρια πνευματική ζωή. Αντιθέτως ιδιαίτερος αισθητή εμφανίζεται η παρουσία του στην εκπαιδευτική κοινότητα της αντίπερα ακτής, στον χώρο της Σμύρνης και των περί αυτή οικισμών. Την εποχή εκείνη, βέβαια, τα πράγματα ήσαν πολύ διαφορετικά και οι δύο ακτές του Αιγαίου λειτουργούσαν ως συγκοινωνούντα δοχεία¹⁶, όπως δείχνει και η περίπτωση του Δ. Γλ. Η ισχυρή παρουσία του στις εκτός ελεύθερου ελληνικού κράτους ομογενειακές κοινότητες φαίνεται και από το γεγονός της συμμετοχής του στην «Επιτροπεία Εθνικών Δημοσιευμάτων του ΣΩΒ» (1906). Η εν λόγω επιτροπή παρουσίαζε την εποχή εκείνη έντονη δραστηριότητα προς την κατεύθυνση της συμβολής στην παροχή ελληνικής παιδείας στις περιοχές αυτές. Τα σοβαρότερα προβλήματα εντοπίζονταν στην περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας, όπου και οι ανθούσες ελληνικές κοινότητες της Στενημάχου, Φιλιπούπολης κ.λπ., που βρέθηκε στη δίνη του βουλγαρικού εθνικισμού¹⁷. Η συμμετοχή του στην Επιτροπεία αυτή που είχε αποκλειστικά εθνικούς στόχους, δείχνει ότι ο Γληνός την εποχή αυτή εμπορούνταν από τα εθνικά ιδεώδη που του μετέδωσε η φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή. Λίγα χρόνια, όμως, μετά και συγκεκριμένα το 1910, εμφανίζεται αποστασιοποιημένος από τον «Εθνισμό» ασκώντας αρνητική κριτική στο βιβλίο της Π. Δέλτα «Για την πατρίδα», που επίσης αναφέρεται στον βουλγαρικό εθνικισμό, σε απόλυτη αντίθεση προς τον Μ. Τριανταφυλλίδη¹⁸.

---

¹⁶. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι και η Λήμνος, όπου υπηρέτησε στο εκεί Γυμνάσιο, ανήκε στην οθωμανική επικράτεια και θεσμικά και πνευματικά συγγένευε πολύ περισσότερο με τις περιοχές της Μ. Ασίας.

¹⁷. Εκτός του Δ. Γληνού, τα υπόλοιπα μέλη της «Επιτροπείας» ήσαν: Γ. Χατζιδάκις (πρόεδρος), Ν. Πολίτης, Χρ. Τσουντας, Δ. Αιγινήτης, Απ. Δοξιάδης, Αρ. Κουρτίδης, Σπ. Σακελλαρόπουλος, Στ. Δέλτας, Γ. Δροσίνης, Κ. Κουντουριώτης και Π. Κοντογιάννης. Σκοπός της δημιουργίας της «Επιτροπείας» ήταν η «έκδοση βιβλίων αναφερομένων εις την μελέτην και την έρευναν των ελληνικών χωρών» (Παπακώστας, 2010, σελ. 65-66).

¹⁸. Σε συνομιλία του με τον Μ. Τριανταφυλλίδη, στη Γερμανία όπου βρίσκονταν και οι δύο, θεωρεί (ο Γληνός) ότι «*Η θεμελιώδης ιδέα του (του βιβλίου), ο αγώνας στους Βουλγάρους, είναι στραβή και αντιπαιδαγωγική, δηλαδή ένα βιβλίο για τα σημερινά ελληνόπουλα δεν πρέπει να καλλιεργεί τέτοιες ιδέες, που ανήκουν κι αυτές στα ψεύτικα ιδανικά της σημερινής κοινωνίας*» (Δέλτα-Αλληλογραφία, 1997, σελ. 328). Ακριβώς στον αντίποδα κινείται την ίδια ακριβώς εποχή ο Μ. Τριανταφυλλίδης, ο οποίος θεωρεί ότι το συγκεκριμένο βιβλίο είναι το

3.4. Μανόλης Τριανταφυλλίδης

Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ο νεότερος των τριών, γεννήθηκε στις 16 Νοεμβρίου του 1883. Ήταν γιος του Αλέξανδρου Τριανταφυλλίδη με καταγωγή από την Κοζάνη και της Ιουλίας Ροδοκανάκη με καταγωγή από τη Χίο, τη γνωστή οικογένεια Ροδοκανάκη, με την ισχυρή παρουσία στην Τεργέστη μετά την καταστροφή του 1922 (Τζωρτζάκη, 1959, Νέα Εστία, σελ. 1449). Είχε μια αδελφή, την Ελένη και ένα αδελφό, τον Μαθιό. Και οι δύο πέθαναν νωρίτερα, η αδελφή του μάλιστα, η οποία έφυγε στο άνοιγμα της νιότης της, πρόλαβε να αφήσει μια εξαιρετική μετάφραση του έργου του Κνουτ Χάμσουν «Μυστήριο», όπως μας πληροφορεί η Φ. Τζωρτζάκη (Τζωρτζάκη-Νέα Εστία, 1959, σελ. 1449).

Αποφοίτησε από το Βαρβάκειο το 1900 και η καλή επίδοσή του στα μαθηματικά, όπως σημειώνει ο ίδιος, τον οδήγησε αρχικά στην Φυσικομαθηματική Σχολή, την οποία, όμως, εγκατέλειψε το επόμενο χρόνο (1901) προς χάριν της Φιλοσοφικής Σχολής. Στην «μετακίνησή» του αυτή συνέβαλε αρχικά η επιθυμία του να ασχοληθεί με τα ζητήματα της Παιδαγωγικής. Εν τέλει, όμως στράφηκε στη γλωσσολογία, που φαίνεται πως ήταν το πραγματικό του πάθος. Στο ζήτημα της γλώσσας η επιλογή του αρχικά ήταν με την πλευρά των αρχαϊστών. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Δελμούζο, ο οποίος σημειώνει ότι, η πρώτη τους συνάντησή, έγινε το 1901, όταν ο Τριανταφυλλίδης φοιτούσε ακόμη στη Φυσικομαθηματική Σχολή, ενώ ο Δελμούζος τελείωνε τη Φιλοσοφική και, «δεν ήταν ακόμη Μανόλης αλλά Εμμανουήλ» (Δελμούζος-1951, σελ. 483). Τις γλωσσικές του απόψεις τον πρώτο καιρό της φοίτησής του στο πανεπιστήμιο αποκαλύπτει η συμμετοχή του στα «Ευαγγελιακά». Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης αναφέρεται στα γεγονότα και στη συμμετοχή του σ' αυτά σε επιστολές του προς τον αδελφό του Ματθαίο/Μαθιό της 02.11.1901 και της 12.11.1901 (κυρίως στη δεύτερη). Σημειώνει χαρακτηριστικά: «...κατά δε την επέλασιν του ιππικού...ήμην εν Προπυλαίοις· έπειτα μετέβην και εις του Μητροπολίτου. Κατά την ρήξιν της Πέμπτης...ήμην εις του Πετρίτση την γωνίαν...ότε εγένετο η κηδεία των θυμάτων, ανέβην εις την στέγην και το αέτωμα του Πανεπιστημίου» (Μουλάς, 2001, Αλληλογραφία, επιστολές αρ. 8 και 9, σελ. 10-11). Σε λόγο του που εκφωνήθηκε στο φιλολογικό μνημόσυνο για τον Αλέξανδρο Πάλλη στις 27 Φεβρουαρίου του 1937, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης ομολογεί, ότι πρωτοετής φοιτητής όντας, ήταν οπαδός της καθαρεύουσας και αναφέρεται αρκετά λεπτομερειακά στα Ευαγγελιακά,

---

πρώτο που γράφτηκε για ελληνόπουλα «και του αξίζει να ανοίξει τη σειρά στη βιβλιοθήκη τους» (Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 318).

περιγράφει όμως ως τρίτος, χωρίς να μνημονεύει την παρουσία του σ' αυτά (Τριανταφυλλίδης-Μνημόσυνα, σελ. 25-27).

Εκτός, λοιπόν, από την αλλαγή στο αντικείμενο των σπουδών του, υπήρξε και μετατόπισή του στις γλωσσικές του αντιλήψεις, μετατόπιση που χαρακτήρισε και καθόρισε απολύτως το σύνολο του βίου του, αλλά που δεν έγινε ανώδυνα¹⁹. Τους προβληματισμούς του, που τον οδήγησαν να «μεταπηδήσει» στο στρατόπεδο των Δημοτικιστών, τους περιγράφει ο ίδιος σε αυτοβιογραφικό του κείμενο, ως εξής: «...Έτσι ασχολήθηκα με τη γλωσσολογία, που σα φοιτητής στην Αθήνα την άκουσα να διδάσκεται από το Χατζιδάκι. Άκουσα ακόμη μαθήματα από τους: Καρολίδη, Κόντο, Λάμπρο, Γρ. Βερναρδάκη και Ν. Πολίτη. Θυμούμαι, τότε που ήμουν φοιτητής, παιδί κι εγώ της ελληνικής παιδείας, πως άκουγα με κάποιο σιωπηλό θαυμασμό τον Κόντο και πόση λύπη ένιωσα σαν είδα να κλονίζεται το γλωσσικό μου ιδανικό όταν άρχισα να σκέπτομαι και να φωτίζωμαι από τις γλωσσικές παραδόσεις. Στέγνωσε μέσα μου η πίστη στο ιδανικό του αρχαισμού και στο ιδίωμα που μου συμβόλιζε ως τότε τη σχέση μας με την αρχαιότητα. Σιγά, άνοιγαν τα μάτια μου στην αλήθεια του δημοτικισμού. Είχα για μήνες το αίσθημα πως, αν η δημοτική είναι η σωστή μας γλώσσα –καθώς είχα αρχίσει να πείθομαι-, θα έχανα τη γλώσσα μου, πως με την επικράτηση της δημοτικής θα μέναμε άγλωσσοι. Μόνο ύστερα από εσωτερικόν αγώνα, αφού βρήκα, μαζί με τη γλωσσική μου έκφραση, τον εαυτό μου, δεν άργησα να καταλάβω πως όχι μόνο δεν υπάρχει φόβος με τη δημοτική να χαλαρώσωμε, ή να χάσωμε το έθνος, τη γλώσσα μας, την έκφρασή μας, τον εαυτό μας, τη θρησκεία μας, παρά ίσια-ίσια ότι στη δημοτική και με τη δημοτική βρίσκομε και αποκρυσταλλώνομε την αληθινά εθνική μας γλώσσα και μαζί με αυτή τον εθνισμό μας και την πραγματικά γόνιμη και ελεύθερη ένωση με όλους τους ομοεθνείς, την ιστορία μας και τους αρχαίους. Πως έτσι η πίστη μας στον εθνισμό μας γίνεται βαθύτερη και ενεργητικότερη, αφού και τη γλώσσα και τις άλλες εκδηλώσεις του ζωντανού έθνους μας αφήνει να τις αγαπήσωμε πιο ανεπιφύλακτα· να μεγαλώσωμε ψυχικά...» (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδιάσμα, σελ. 1394). Η πορεία του πάντως προς τη δημοτική ήταν σχετικά μακρά, αφού όπως παρατηρεί ο Χρίστος Χρηστίδης, δύο χρόνια μετά την άφιξή του στη Γερμανία, το 1907, ήταν ακόμη καθαρευουσιάνος (Τριανταφυλλίδης, 1979, σελ. 18). Στην «μεταστροφή»

---

¹⁹. Την επώδυνη διαδικασία της μεταστροφής του Μ. Τρ. υπογραμμίζει και ο Δελμούζος αντιδιαστέλλοντας μάλιστα το επαρχιακό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε ο ίδιος προς το αστικό του Τριανταφυλλίδη. Παρατηρεί χαρακτηριστικά: «Σε άλλους που είχαν ζήσει σε απλοϊκό σπίτι στο χωριό ή στην πόλη και σε ανάλογο περιβάλλον, η γλωσσική λύτρωση πήγασε αυθόρμητα σαν κάτι αυτονόητο. Ο πρωτοετής όμως φοιτητής των φυσικών επιστημών(ο Μ. Τριανταφυλλίδης) θα χρειάστηκε αγώνες για να ξεριζώσει από μέσα του βαθύτατες ανασταλτικές ρίζες και να γνωρίση, να ζήση τον πλούσιο κόσμο μιας γλώσσας, που δεν είχε ζήσει από μικρός» (Δελμούζος-1951, σελ. 483.).

του έπαιξε πρωταρχικό ρόλο το «μανιφέστο» του Φώτη Φωτιάδη²⁰, όπως ομολογεί σε άλλο δημοσίευσμά του, όπου σημειώνει χαρακτηριστικά: «...του Φωτιάδη το αισιόδοξο σάλπισμα δεν έμεινε χωρίς αποτέλεσμα - ήταν μάλιστα το βιβλίο του τότε το πρώτο στη δημοτική (δηλαδή ο πρόλογός του), που αποφάσιζα να διαβάσω, και αυτό επιτάχυνε, όχι χωρίς ψυχικό μου κλονισμό, τη μεταστροφή του γλωσσικού μου κόσμου. Μας ξυπνούσε ή μας κρυστάλλωνε τη ...συνείδηση πως η γλωσσική αναγέννηση του ελληνικού λαού είναι ένα πρώτο απαραίτητο βήμα για την ανάσταση της ελληνικής παιδείας και κοινωνίας· και πρώτα πρώτα του λαϊκού σχολείου...» (Τριανταφυλλίδης, 1939, Μνημόσυνα, σελ. 112). Το βιβλίο του Φωτιάδη κυκλοφορήθηκε το 1902, και είχε γενικότερα μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη των γλωσσικών πραγμάτων, αν και όπως σημειώνει ο Δελμούζος, αναγνωρίζοντας πάντως τη σπουδαιότητά του, πρόκειται για κείμενο που αποτελείται από «πολυσέλιδα και προχειρογραμμένα γράμματα με πλήθος επαναλήψεις και παρεκβάσεις, χυμένα στο χαρτί από άνθρωπο που τον κινούσε όχι μόνο η αγάπη, αλλά και η αδικία και η οργή για το μεγάλο «εθνικό δράμα» (Φωτιάδης, 1976, σελ. 205).

Πριν ακόμη φύγει για τη Γερμανία, το 1905, δημοσίευσε το πρώτο μέρος του βιβλίου του «Ξενηλασία ή Ισοτέλεια» από τον εκδοτικό οίκο Π. Δ. Σακελλαρίου²¹. Αμέσως μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, τον Οκτώβριο του 1905 αναχώρησε για το Μόναχο. Εκεί παρακολούθησε μαθήματα από τον Crusius και τον κορυφαίο βυζαντινολόγο, Krumpacher, γλωσσολογία από τον Kuhn και ψυχολογία από τον Lipps, ενώ παράλληλα συμμετείχε στις ασκήσεις του Βυζαντινολογικού φροντιστηρίου. Ενδιαμέσως, το θερινό εξάμηνο του 1906 (από τον Μάιο έως τον Ιούλιο) παρακολούθησε μαθήματα στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης από τον κλασικό φιλόλογο Albesht Dieterich (Τριανταφυλλίδης, 1959, Γράμματα, σελ. 1443). Το 1907 τυπώθηκε το δεύτερο τεύχος του πρώτου μέρους της μελέτης του «Ξενηλασία ή Ισοτέλεια», ενώ στις 3 Ιουνίου του επομένου έτους (1908) παρέδωσε τη διατριβή του, βασισμένη στην εργασία του αυτή²², στον καθηγητή του τον Κρουμπάχερ και στις 18 Ιουλίου του 1908 εγκρίθηκε από την αρμόδια επιτροπή (Τριανταφυλλίδης, 1979, σελ. 15). Προηγουμένως, το Φθινόπωρο του

---

²⁰. Πρόκειται για το βιβλίο: Φώτης Δ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις», Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1902 (Φωτιάδης).

²¹. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: Μ.Α. Τριανταφυλλίδου, «Ξενηλασία ή Ισοτέλεια. Μελέτη περί των ξένων λέξεων της Νέας Ελληνικής», Μέρος πρώτον, τεύχος πρώτον, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου 1905. Το βιβλίο είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα και στην προμετωπίδα καταχωρείται περικοπή κειμένου του Γ. Χατζιδάκι.

²². Ο πλήρης τίτλος της διατριβής του, η οποία τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο (1909), είναι: «Studienzuden Lehnwörternder Mittelgriechischen Vulgärliteratur (Μελέτες για τις ξένες λέξεις της δημόδους μεσαιωνικής ελληνικής φιλολογίας)», Τριανταφυλλίδης-Γράμματα. Σελ. 1444.

1907, είχε επισκεφθεί τον Ψυχάρη στο Παρίσι, ο οποίος τον καλοδέχτηκε και του απηύθυνε επαινετικά λόγια διαμειδώντας τους φόβους και τις ανησυχίες του²³. Είναι πιθανόν η θετική εξέλιξη που είχε η συνάντησή τους αυτή να παγίωσε τις γλωσσικές του επιλογές.

Το χειμερινό εξάμηνο 1908-1909 μετέβη στο Μαρβούργο (Marburg) και παρακολούθησε μαθήματα Παιδαγωγικής από τον Natorp, για τον οποίο παρατηρεί ότι, «το παράριξε στις θεωρίες και πως ο ίδιος χρειάζεται διαπαιδαγώγηση για να είναι παιδαγωγικότερος²⁴». Κυρίως, όμως, άκουσε μαθήματα «ρωμανικής γλωσσολογίας» από τον καθηγητή Albert Thumb, ο οποίος είχε ασχοληθεί ιδιαίτερος με τη νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία²⁵. Στο Μαρβούργο λαμβάνει στις 6 Φεβρουαρίου του 1909 τυπωμένη τη διδακτορική του διατριβή(Τριανταφυλλίδης-1979, σελ. 56).

Τις πρώτες ημέρες του Απριλίου του 1909 επανέκαμψε στην Αθήνα (στο «κλεινόν Άστυ», όπως σημειώνει και ακολούθως περιόδευσε στη Θεσσαλία όπου επισκέφθηκε σχολεία της περιοχής. Σε επιστολή του στην Π. Δέλτα διεκτραγωδεί τις μεθόδους διδασκαλίας, κυρίως εις ότι αφορά στον τομέα της διδασκαλίας της γλώσσας, εκτός από το «σκολεϊό του Δελμούζου» στον Βόλο (το ΑΔΠ), που το χαρακτηρίζει «φωτεινότερο». Στην επιστολή του επιβεβαιώνεται η ομαλή λειτουργία του σχολείου «Μόλο τον αισχρό πόλεμο που του έκαναν στην αρχή μερικοί²⁶». Στην Πορταριά μάλιστα του Πηλίου συναντάται στις 23 Μαΐου με τον Δελμούζο και είχαν μία διά ζώσης

---

²³. Στη συνάντησή του με τον Ψυχάρη αναφέρεται σε τρεις επιστολές του στις 21/09/1907, 11/1/1907 και 17/10/1907 (Τριανταφυλλίδης-1979, σελ. 40-48). Σε αντίθεση προς τη θετική εικόνα που αποκόμισε στην προσωπική του επαφή με τον Ψυχάρη, η προσωπική του επαφή με τον Γ. Χατζιδάκι, υπήρξε αρνητική. Όπως επισημαίνει ο Χρ. Χρηστίδης, ο Γ. Χατζ. οποίος υπήρξε ο μέντορας των νεανικών γλωσσικών αναζητήσεων του Μ. Τρ. στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, φέρθηκε στον μαθητή του «με τρόπο αξιοθρήνητο» (Τριανταφυλλίδης-1979, σελ. 14-15). Ενδεικτικό της στάσης αυτής, είναι το γεγονός ότι, όπως ο ίδιος ο Τρ. σημειώνει, ο Χατζ. ουδέποτε είπε τη γνώμη του για το βιβλίο του «Ξενηλασία κ.λπ.» (Μουλάς-Αλληλογραφία, σελ. 30), παρ' ότι του το είχε ζητήσει με εκτενή επιστολή του. Στην επιστολή του εκφράζει την ευγνωμοσύνη του στον καθηγητή του, επισημαίνει τις διαφοροποιήσεις του σε μερικές περιπτώσεις και δίνει έμφαση στη γλώσσα που χρησιμοποίησε στο βιβλίο του, την οποία ονομάζει «νεοκαθαρεύουσα» και θεωρεί ότι είναι σύμφωνη με τις απόψεις του (Μουλάς-Αλληλογραφία, σελ. 26-30). Η στάση του Χατζηδάκι, ενδεχομένως να συνετέλεσε στην επιτάχυνση της γλωσσικής μεταστροφής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

²⁴. Επιστολή στον Δελμούζο, Μουλάς, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 65 (επιστολή αρ. 60).

²⁵. Τριανταφυλλίδης-Γράμματα, 1959, σελ. 1440 (επιστολή) και 1444 (σχόλιο Ν. Πολίτη).

²⁶. Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 292-294. Συνολικά τις εντυπώσεις και τις παρατηρήσεις του από τα σχολεία της Θεσσαλίας τις κατέγραψε στην εργασία του, «Η παιδεία μας και η γλώσσα της» που δημοσιεύθηκε στο «Δελτίο του Εκπαιδευτικού Δελτίου» (Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1912/Δ').

συνομιλία(Τριανταφυλλίδης-1979, σελ. 56). Το πρώτο αυτό διάστημα της απουσίας του στο εξωτερικό, είχε επαφή με τον Δελμούζο, αραιή στην αρχή πυκνότερη στη συνέχεια²⁷.Είχαν μάλιστα ακόμη μία δια ζώσης συνάντηση στην Ιένα, όταν ακόμη ο Δελμούζος ήταν στη Γερμανία (1906-1907). Η φωτογραφία των Δελμούζου Σκληρού και Τριανταφυλλίδη, τραβηγμένη στην πόλη αυτή, είναι ίσως ή πρώτη φορά που οι δύο φίλοι και κατοπινοί στενοί συνεργάτες φωτογραφίζονται μαζί.

Στην Αθήνα έμεινε έως τα μέσα Αυγούστου και τον Σεπτέμβριο του 1909 τον βρίσκουμε στη Λουκέρνη της Ελβετίας(Δέλτα- Αλληλογραφία, σελ. 297-298). Το Φθινόπωρο 1909 και τον χειμώνα του 1909-1910, βρίσκεται στη Ελβετία. Όπως σημειώνει ο ίδιος, το διάστημα αυτό μελέτησε το παιδαγωγικό της σύστημα επισκεπτόμενος πολλά σχολεία, της γερμανικής κυρίως περιοχής αυτής της Χώρας. Επισκέφθηκε κάθε είδους, δημοτικά, γυμνάσια, κλασικά, πραχτικά, ιδιωτικά και δημόσια²⁸.

Το 1909 στη Ζυρίχη ξεκίνησε μια προσπάθεια για τη δημιουργία ενός σωματίου το οποίο, ο ίδιος ο Μ. Τρ., θεωρεί πρόδρομο της ιδέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου(Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1921, σελ. 7). Η Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου μάλιστα θεωρεί ότι, στην προσπάθειά του αυτή, είχε και κάποιας μορφής συνεργασία με τη «ομάδα Σκληρού²⁹». Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε με τη σύνταξη ενός «Σχεδίου για μίαν εκπαιδευτική Αναγέννηση» το οποίο έστειλε σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις και στην Κωνσταντινούπολη σε συγκεκριμένους αποδέκτες, που όμως δεν κατονομάζονται συγκεκριμένα(Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1921, σελ. 7). Μεταξύ πάντως των αποδεκτών του «Σχεδίου» ήταν σίγουρα η Πηνελόπη Δέλτα, με την οποία ο Μ.Τρ. διατηρούσε πυκνή

---

²⁷. Ο Δελμούζος αναφέρεται στην «κατά αραιότητα χρονικά διαστήματα» αυτή επαφή, την οποία χαρακτηρίζει πάντως φιλική (Δελμούζος-1951, σελ. 484). Τη φιλική σχέση πάντως μεταξύ των δύο ανδρών κατ' αυτό το χρονικό διάστημα, φανερώνει και η προσφώνηση «*Αγαπητέ μου Αλέκο*» με την οποία ξεκινά επιστολή του που απευθύνεται προς αυτόν τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1908 (Μουλάς-Αλληλογραφία, σελ. 65). Στην επιστολή του αυτή ο Τρ. εκφράζει τη χαρά του για το έργο του Δελμ. Στο παρθεναγωγείο του Βόλου. Ο Δελμούζος μνημονεύοντας την επιστολή αυτή δείχνει ως να αποτελούσε μάλλον έκπληξη γι' αυτόν (Δελμούζος, 1951, σελ. 484). Φαίνεται ότι δεν περίμενε ότι, ο καθαρευουσιάνος μέχρι τότε Τριανταφυλλίδης, θα επικροτούσε το δημοτικιστικό άνοιγμα που τότε επιχειρούσε.

²⁸. Τις εντυπώσεις από τις επισκέψεις του αυτές και κυρίως από το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Ζυρίχης» τις έστειλε, ενώ ακόμη βρισκόταν στο εξωτερικό, και δημοσιεύθηκαν στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Τριανταφυλλίδης - Δελτίο/ 1912/Β').

²⁹. Σταυρίδου-Πατρικίου/1983, σελ. 55. Στην «Ομάδα Σκληρού» αναφερθήκαμε ήδη, στο προηγούμενο κεφάλαιο (1.3.), πραγματευόμενοι τα βιογραφικά του Δημήτρη Γληνού.

αλληλογραφία³⁰, σε επιστολές του μάλιστα ονομάζει το υπό ίδρυση σωματείο «Αδερφάτο»³¹. Η ονομασία «αδερφάτο» δεν σχετίζεται με αντίστοιχη προσπάθεια δημοτικιστών στην Αθήνα τον μεθεπόμενο χρόνο (1911) και στο οποίο αναφέρεται ο Μ. Τρ. σε μια άλλη επιστολή του προς την Π. Δέλτα (Δέλτα, 1999, Αλληλογραφία, σελ. 336-337) και για το οποίο θα μιλήσουμε κάπως εκτενέστερα στη συνέχεια.

Στο τέλος αυτής της περιόδου, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έχει οριστικοποιήσει πλέον τις γλωσσικές του επιλογές και έχει διαμορφώσει, εν πολλοίς, το προσωπικό του ιδεολογικό πλαίσιο. Έχει επίσης αρχίσει να διαμορφώνεται, κυρίως από την πλευρά του, η ομάδα των προσώπων, με την οποία θα συμπρωταγωνιστήσει στα εκπαιδευτικά ζητήματα της επόμενης περιόδου. Στην ομάδα των προσώπων μπορούμε να εντάξουμε και τον πρωτοεμφανιζόμενο στην ελληνική πολιτική σκηνή, Ελευθέριο Βενιζέλο για τον οποίον ελπίζει (συγκρατημένα) ότι μπορεί να ανοίξει «*δρόμους καινούργιας ζωής*»(Δέλτα, 1999, Αλληλογραφία, σελ. 329). Μέσα επίσης από τα λίγα γραπτά αυτής της περιόδου διαφαίνεται το μεγάλο ενδιαφέρον του για τα γλωσσικά φαινόμενα και η εμμονή του (αλλά και ο προβληματισμός του) για τη θεωρητική τεκμηρίωση των απόψεών του, πέραν της γενικής θεωρητικής θέσης του για την άνοδο του επιπέδου της προσφερόμενης παιδείας στα ελληνόπουλα³².

---

³⁰. Τα σχετικά με το «σχέδιο» αναφέρονται σε σειρά επιστολών που έστειλε προς την Π. Δέλτα από τον Σεπτέμβριο του 1909 και εξής, από την Ζυρίχη όπου τότε βρισκόταν (Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 298 κ.ε.). Στην ίδια μάλιστα το έστειλε προτρέποντάς την: «*αφού το συλλογιστήτε μου το στέλνετε πίσω*», Το «Σχέδιο» είχε τον τίτλο «πράγματα και σκέψεις» και περιλάμβανε 17 άρθρα (Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 298-300).

³¹. Για τον χαρακτηρισμό «Αδερφάτο», Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 313 (αρ. επιστολής 11, 12/ Μανόλης Τριανταφυλλίδης) κ.α.. Γενικώς το σύνολο της αλληλογραφίας Δέλτα-Τριανταφυλλίδη, Δέλτα-Τριανταφυλλίδης, σελ. 291-349.

³². Εντελώς ενδεικτικά παραθέτω τα όσα γράφει στην Πηνελόπη Δέλτα για το αν πρέπει να ακολουθούμε κανόνες στη γλώσσα(Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 320-322), ή για τη σωστή γραφή των συμπλεγμάτων σε σχέση με τη χρήση τους σε λέξεις λόγιας προέλευσης (Δέλτα-Αλληλογραφία, σελ. 336).

3.5. Συμπεράσματα

Προχωρώντας σε μια γενική θεώρηση της πρώτης αυτής περιόδου θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα πρώτα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα μέχρι τώρα εκτεθέντα και συνδράμουν στο να απαντηθεί το ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε ως αντικείμενο της εργασίας μας αυτής.

Κατ' αρχάς διαπιστώνεται το γεγονός ότι, οι τρεις προσωπικότητες που μας απασχόλησαν, ξεκινούν από εντελώς διαφορετικές αφετηρίες. Ο τόπος καταγωγής τους, οι κοινωνικές συνθήκες, μέσα στις οποίες μεγάλωσαν και το οικογενειακό τους περιβάλλον προετοιμάζαν εντελώς διαφορετικές πορείες.

Ο Δελμούζος ανήκε σε μια εύπορη οικογένεια της ελληνικής επαρχίας που τον προόριζε για μηχανικό, προοπτική, όμως, που τον άφησε εντελώς αδιάφορο. Όπως ο ίδιος παραδέχεται, και ήδη έχουμε σημειώσει, τα ακούσματά του από το κοντινό του περιβάλλον (οικογενειακό - συγγενικό και φιλικό), καθώς επίσης και αγάπη που έδειξε προς την ποίηση από τα εφηβικά και νεανικά του χρόνια, τον οδήγησαν πολύ νωρίς στον δημοτικισμό, πολύ νωρίτερα από τους άλλους δύο.

Ο Γληνός είναι τέκνο του αλύτρωτου ελληνισμού. Παιδί πολυμελούς οικογένειας αντιμετώπισε από πολύ νωρίς σοβαρά οικονομικά προβλήματα και η εξέλιξή του συνδέθηκε με τη συνδρομή αγαπητών ανθρώπων εκτός της οικογένειάς του. Μεγάλωσε στο πνευματικό περιβάλλον Ιωνίας και ιδιαίτερα της Ευαγγελικής Σχολής που καλλιεργούσε με συνέπεια τις παραδοσιακές αξίες.

Ο Τριανταφυλλίδης γεννήθηκε στην Αθήνα, που είχε αρχίσει τότε να αναπτύσσεται εντυπωσιακά και να αποκτά σαφή χαρακτηριστικά ισχυρού αστικού κέντρου. Το οικογενειακό του περιβάλλον, με έντονα αστικά χαρακτηριστικά, εκ των πραγμάτων γειτνιάζε πνευματικά περισσότερο προς το πνεύμα του αρχαϊσμού. Αρχισε τις πανεπιστημιακές του σπουδές από τελείως διαφορετική πλευρά ως φοιτητής της φυσικομαθηματικής σχολής.

Οι τρεις αυτές εντελώς διαφορετικές προσωπικότητες, εντελώς συγκυριακά, όπως φαίνεται από τα βιογραφικά τους στοιχεία, συναντήθηκαν την αυγή του 20^{ου} αιώνα, διατηρώντας σε σημαντικό βαθμό τον αρχικό τους εξοπλισμό. Στο τέλος της δεκαετίας που ακολούθησε αποκτούν συνειδητή επαφή και τείνουν προς μία ενιαία αντίληψη σε μερικά καίρια ζητήματα και κυρίως στο Γλωσσικό.

Από τους τρεις, ο Δελμούζος απλώς συνέχισε μια πορεία που είχε ήδη χαράξει από έφηβος. Ακόμα και οι σπουδές του, τόσο στην Αθήνα, όσο και στη Γερμανία, δεν

φαίνεται να έπαιξαν κάποιο ουσιαστικό ρόλο για την διαμόρφωση των προσωπικών του επιλογών..

Το μεγαλύτερο άλμα το πραγματοποίησε ο Γληνός, ο οποίος, στο τέλος της περιόδου που εξετάσαμε, έχει επιλέξει ένα ακραίο δημοτικισμό, στέκεται κριτικά απέναντι στον Εθνισμό που είχε κληρονομήσει από τη φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή και τείνει σαφώς να προσεγγίσει τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις.

Ο Τριανταφυλλίδης έχει διανύσει, με οδύνη και μεγάλη προσπάθεια, όπως προκύπτει από πολλές πηγές τη διαδρομή από τον αρχαϊσμό μέχρι τον δημοτικισμό. Είναι, όμως, ορατή ή προσπάθειά του να προσδώσει στο νέο γλωσσικό οικοδόμημα ένα προσωπικό και συνάμα επιστημονικό χαρακτήρα, στο οποίο, ατύπως ίσως και υποσυνείδητα, ενσωματώνει και στοιχεία από τις σπουδές του κοντά στους αρχαϊστές καθηγητές του.

Και οι τρεις πάντως φαίνονται επηρεασμένοι από τη γνωριμία τους με τον Γιώργο Σκληρό, σε διαφορετικό, όμως βαθμό και με διαφορετικό τρόπο ο καθένας. Ο Γιώργος Σκληρός (Γιώργος Κωνσταντινίδης) φαίνεται να είναι ένας από τους λίγους παράγοντες που αποτέλεσε στοιχείο αναφοράς και για τους τρεις και συνδέεται με την γερμανική περίοδο των σπουδών τους. Τελειώνοντας την πρώτη αυτή ενότητα συμπερασμάτων πρέπει να σημειώσουμε ότι κοινό στοιχείο και για τους τρεις, με σημασία που είναι δύσκολο να προσδιορισθεί τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, αλλά δεν μπορεί να αγνοηθεί, είναι η μεγάλη σύνδεση και των τριών με την πνευματική και εκπαιδευτική κίνηση στη Γερμανία. Όπως έχουμε επισημάνει στην εισαγωγή η Γερμανία αποτελούσε την εποχή αυτή τη πιο «φιλόξενη» ώρα υποδοχής Ελλήνων φοιτητών, και στον τομέα των λεγομένων ανθρωπιστικών σπουδών.

Κεφάλαιο 4

Η Περίοδος της κοινής πορείας (1910-1927)

4.1. Γενικά

Με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910, παρουσιάζεται για πρώτη φορά η συμπόρευση των τριών προσωπικοτήτων που μελετούμε σε ζωτικής σημασίας ζητήματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με τις διαδικασίες στον Εκπαιδευτικό Όμιλο συνδέεται και το τέλος αυτής της περιόδου. Η χρονική στιγμή που επήλθε η (ουσιαστική) διάλυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου συνιστά ένα άλλο «σημείο καμπής» για τις τρεις προσωπικότητες που μελετούμε.

Το 1910, ένας χρόνος μετά την πολιτική αλλαγή του 1909, αποτελεί γενικότερα ένα κομβικό χρονικό σημείο για τις εξελίξεις στον τομέα της ελληνικής εκπαίδευσης. Η χρονιά αυτή συνδέεται με μία σειρά από γεγονότα σημαντικού ενδιαφέροντος (στον χώρο της εκπαίδευσης), με σημαντικότερο, βέβαια, την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ειδικά εις ότι αφορά τη δραστηριότητα, την παρουσία και κυρίως τις σχέσεις σύγκλισης και απόκλισης, μεταξύ των Δελμούζου, Γληνού, Τριανταφυλλίδη, ή ίδρυση, η παρουσία στην εκπαιδευτική κοινότητα και η διάλυση του σωματείου αυτού έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Για το λόγο αυτό ταυτίζουμε την διάρκεια της περιόδου αυτής με τη διάρκεια της ενεργού παρουσίας του Ε.Ο. στα εκπαιδευτικά πράγματα. Κατά την εξέταση της περιόδου αυτής δεν θα παρακολουθήσουμε χωριστά την παρουσία του καθενός, αλλά τοποθετημένη μέσα στις εξελίξεις και την ανάμιξή τους σ' αυτές. Αυτό συμβαίνει γιατί οι περιπτώσεις σύμπλευσης (ακόμη και στις περιπτώσεις διαφωνιών), είναι πολύ περισσότερες και σημαντικότερες από τις περιπτώσεις μεμονωμένων δράσεων. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης, βρέθηκαν σε πολλές και πολύ σημαντικές στιγμές, κυριολεκτικά στην ίδια πλευρά. Βεβαίως θα επισημανθούν και οι περιπτώσεις αυτονομημένων πρωτοβουλιών, αφού δεν λείπουν και αυτές. Με βάση τα κυρίαρχα γεγονότα στον χώρο της παιδείας, μπορούμε να κατανείμουμε στις εξής τρεις υποπεριόδους το χρονικό διάστημα των δεκαεπτά χρόνων:

- I. Η πρώτη περίοδος καλύπτει την περίοδο από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου μέχρι την Γλωσσοεκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, δηλαδή το χρονικό διάστημα 1910-1917. Θα την ονομάσουμε: Η ίδρυση και η εδραίωσή του Ε.Ο. στην εκπαιδευτική κοινότητα.

- II. Η δεύτερη περίοδος περιλαμβάνει την Μεταρρύθμιση του 1917 και φθάνει χρονικά μέχρι το 1923. Την χρονιά αυτή έχουν επιστρέψει πλέον μετά από μια δεύτερη περίοδο σπουδών τους στη Γερμανία Ο Μ. Τριανταφυλλίδης (1921-1923) και ο Αλ. Δελμούζος (1920-1923), συντάσσεται ουσιαστικά ο τελευταίος (11^{ος}) τόμος του «Δελτίου» (κυκλοφορήθηκε το 1925), Ο Δελμούζος αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Διδασκαλείου Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Μαράσλειο και ο Γληνός (τον επόμενο χρόνο) τη διεύθυνση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης εμφανίζεται στη φάση του «Μαρασλείου» με δευτερεύοντα ρόλο, να συμπεριλαμβάνεται απλώς μεταξύ των καθηγητών της ακαδημίας. Την περίοδο αυτή θα την ονομάσουμε: Η Γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917, διότι το γεγονός αυτό κυριαρχεί, ακόμη και μετά το 1920 (την πολιτική αλλαγή) ως αντίπαλο δέος.
- III. Στην Τρίτη και τελευταία περίοδο, κυριαρχούν τα συμβαίνοντα στο Μαράσλειο. Τα συγκεκριμένα γεγονότα συνδέονται οπωσδήποτε και με τη διάλυση (ή διάσπαση) του Ε.Ο. και για τον λόγο αυτό θα την ονομάσουμε: Μαρασλειακά: Τα πριν και τα μετά.

4.2. Η ίδρυση και η εδραίωσή του Ε.Ο. στην εκπαιδευτική κοινότητα (1910-1917)

Η αρχή της περιόδου βρίσκει τον Δελμούζο να εργάζεται απρόσκοπτα και δημιουργικά στο Σχολείο του Βόλου και τους Γληνό-Τριανταφυλλίδη να συνεχίζουν τις σπουδές τους στη Γερμανία. Στο εσωτερικό, όμως, παρατηρείται μια έντονη κινητικότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα με κυρίαρχο πεδίο, βέβαια, το Γλωσσικό. Στις 21 Φεβρουαρίου του 1910 δημοσιεύεται πρωτοσέλιδο στο «Νουμά», το καταστατικό της «Φοιτητικής Συντροφιάς». Ιδρυτές του σωματείου αυτού, ήσαν οι Μ. Βατάλας, Μιλτ. Κουντουράς και Κ. Χαριτάκης, ενώ συμμετείχαν, μεταξύ των άλλων, οι Φ. Δραγούμης, Χαρ. Θεοδορίδης, Ν. Λαπαθιώτης, Α. Ξυγγόπουλος, Λέανδρος Κ. Παλαμάς, Β. Ρώτας, Κ. Σωτηρίου κ. ά (Λαμπράκη-Παγανός, 1994, σελ. 106-112). Παράλληλα με το καταστατικό κυκλοφορήθηκε και διακήρυξη του σωματείου στην οποία τονίζεται μεταξύ των άλλων: «...Εαυτός μας είναι η ζωντανή μας γλώσσα. Γι' αυτό μαζευτήκαμε κι αποφασίσαμε να μη το παραδεχόμαστε θεωρητικά μόνο μα να το κάνουμε πράξη» (ό.π., σελ. 106).

Λίγες ημέρες μετά την δημόσια παρουσία της «Φοιτητικής Συντροφιάς», τον Μάρτιο του 1910, συνέρχονται στο σπίτι του Πετροκόκκινου μια ομάδα δέκα δημοτικιστών, μεταξύ των οποίων μέλη της αδρανοποιημένης «Εταιρείας η Εθνική Γλώσσα» με τον απολύτως συγκεκριμένο στόχο να ιδρύσουν στην Αθήνα ένα «Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο», κατά το παράδειγμα του Σχολείου του Βόλου που διεύθυνε ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Αυτοί που συναντήθηκαν σ' αυτήν την πρώτη φάση θα αποτελούσαν την «Εφορία» του υπό ίδρυση σχολείου. Παράλληλα, όμως, αποφάσισαν στη συνάντησή αυτή να οργανώσουν έναν Όμιλο, ο οποίος θα λειτουργούσε υποστηρικτικά στην προσπάθεια για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση προς τη κατεύθυνση της εισαγωγής «με τον καιρό» της δημοτικής Γλώσσας στην εκπαίδευση. Η συνάντηση για τον «Όμιλο» έγινε δύο μήνες μετά, στις 10 Μαΐου του 1910, οπότε και ιδρύθηκε ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» με την υπογραφή 38 προσώπων με την προσθήκη άλλων 27 που είχαν ειδοποιηθεί κατάλληλα στα ήδη 11 της «Εφορίας»³³. Κεντρικό πρόσωπο του Ομίλου

---

³³. Για μέλη της «εφορίας», ο Τσιριμώκος αναφέρει δώδεκα ονόματα διότι περιλαμβάνει σ' αυτούς και τον Εμμ. Μπενάκη. Ο ίδιος ο Τσιριμώκος καταχωρείται ως Στ. Ραμά (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 6). Στους καταλόγους του Δελτίου, που πρέπει να θεωρηθούν ως οι πλέον αξιόπιστοι, καταχωρείται ο Μ. Τσιριμώκος με το πραγματικό του όνομα, ενώ δεν περιλαμβάνεται ο Εμμ. Μπενάκης, ούτε για την «Εφορία», ούτε για τον Ε.Ο. (Δελτίο-1Α/1911 και 2Α/1912 σελ. 4 και 6 αντίστοιχα). Τριανταέξι (κατά δύο λιγότερα) πρόσωπα κατονομάζει ο Τσιριμώκος προσθέτοντας 24 στον αρχικό αριθμό των δώδεκα με κάποιες διαφορές στα

ήταν ασφαλώς ο Αλ. Δελμούζος και διότι ανήκε στον αρχικό πυρήνα της «Εφορίας» και, κυρίως, γιατί το μέχρι τότε επιτυχημένο πείραμά του στον Βόλο απετέλεσε τον «Πιλότο» για την ίδρυση του σχολείου που τέθηκε ως βασικός στόχος του νέου σωματείου.

Μεταξύ των ιδρυτικών μελών του Ε.Ο. δεν συμπεριλαμβάνονται ούτε ο Δημήτρης Γληνός, ούτε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Μια πρώτη εξήγηση είναι το γεγονός ότι, τη χρονική στιγμή της ίδρυσης, και οι δύο ήταν στο εξωτερικό όπως ήδη έχουμε σημειώσει. Η αιτιολογία αυτή, όμως, δεν είναι σε καμιά περίπτωση επαρκής, μπορούμε να αναφέρουμε π.χ. τον Φ. Φωτιάδη, ο οποίος αν και βρισκόταν στην Κων/πολη αναγράφεται ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη του Ομίλου. Κατά δήλωση μάλιστα του Πετροκόκκινου μεταξύ των υπογεγραμμένων στο καταστατικό είναι και αρκετοί ο οποίοι δεν ήταν παρόντες όταν ψηφίσθηκε (Δελτίο-1B/1911, σελ. 160). Τα αίτια πρέπει να τα αναζητήσουμε στα γεγονότα που συνδέονται με την έντονη δραστηριότητα και των δύο στη Γερμανία. Ο Δημήτρης Γληνός επιχειρεί από το 1909 να ιδρύσει την «Φιλική Προοδευτική Ένωση» επηρεασμένος από τις σοσιαλιστικές ιδέες του Γιώργου Σκληρού (Λαμπράκη-Παγανός, σελ. 89), η οποία, όμως, διακόπτεται μετά από την αναχώρηση του Σκληρού στη Ρωσία και του Γληνού στη Λειψία, όπου συναντάται με τον Τριανταφυλλίδη. Ο Τριανταφυλλίδης είναι σε φάση μεγάλης κινητικότητας για τη συγκρότηση του «Αδερφάτου» και συνδέεται με τον Γληνό και συνεργάζονται σε μια προσπάθεια σύνθεσης των αντιλήψεών τους στη βάση του Δημοτικισμού και στην επιρροή που, σε διαφορετικό βαθμό στον καθένα βέβαια, άσκησε και στους δύο.

Οι Λαμπράκη-Παγανός υποστηρίζουν, ότι *«οι δύο παράλληλες κινήσεις του Δ. Γληνού και του Μ. Τριανταφυλλίδη θα συνεργαστούν και θα συγκροτήσουν τον Ε.Ο.»*. Ο Τριανταφυλλίδης, επίσης, θεωρεί τη προσπάθεια δημιουργίας του «Αδερφάτου» ως προδρομικό σωματείο του Ε.Ο. όπως ήδη έχουμε σημειώσει στο κεφάλαιο για τον Μ. Τριανταφυλλίδη. Στην πραγματικότητα, όμως, η ίδρυση του Ε.Ο. ασφαλώς συνδέεται εμμέσως με όλες αυτές τις εντός Ελλάδας (Ετ. η Εθν. Γλώσσα, κ.λπ.) και εκτός συνόρων (Κων/πολη, Γερμανία, Αλεξάνδρεια κ.λπ.) δημοτικιστικές κινήσεις, αλλά παρουσιάζει μια σχετική αυτονομία, όπως προκύπτει από τις διαδικασίες που προηγήθηκαν. Ειδικώς ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης φαίνεται αντίθετος αρχικά στην ίδρυση του Ε.Ο. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος, παρ' ότι κεντρικό πρόσωπο στην ίδρυσή του, κατονομάζει τους Δραγούμη και Τσιριμώκο ως εμπνευστές. Για τον Τριανταφυλλίδη δε σημειώνει χαρακτηριστικά: *«Ο Τριανταφυλλίδης δεν συμφωνεί με τη βιαστική αυτή ίδρυση»* (Δελμούζος-1951, σελ. 485). Πολύ πιθανή μπορεί να θεωρηθεί η αιτιολόγηση της μη

ονόματα. Με το ψευδώνυμο Στ. Ραμάς υπογράφει ο Μ. Τσιριμώκος και τις συνεργασίες του στο Δελτίο (βλέπε ενδεικτικά: Δελτίο-2B/1912, σελ. 158).

συμμετοχής του που αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπους, 1987, . Ο συγκεκριμένος μελετητής θεωρεί ότι Μ. Τρ. αιφνιδιάστηκε από την πρωτοβουλία των Τσιριμιώκου-Δραγούμη (Χαραλάμπους, 1987, , σελ. 52). Πράγματι σε επιστολές του τον Μάρτιο του 1910 προς τους Πετροκόκκινο και Δραγούμη, (τις ημέρες εκείνες δηλαδή), φαίνονται να συζητούν ξεκάθαρα για την ονομασία του δικού του σωματείου, αυτού, δηλαδή, που θα ήταν η εξέλιξη των δικών του προσπαθειών³⁴. Σε επιστολή του, όμως, της 3^{ης} Απριλίου 1910, φαίνεται απολύτως αιφνιδιασμένος. «...κάπως ξαφνιάστηκα έπειτα απόσα περίμενα», ομολογεί, ενώ λίγο παρακάτω αναφέρεται σε «πράματα άγνωστα σε μένα» και αναρωτιέται: «γιατί δεν μου αναφέρεις παρασκήνια;». (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 145). Οπωσδήποτε, όμως, όπως προκύπτει στη συνέχεια από το περιεχόμενο των επιστολών του προς τα μέλη του Ε.Ο., από πολύ νωρίς, αν και ευρισκόμενος στο εξωτερικό, συμμετείχε ενεργά (δι' επιστολών) στις εξελίξεις του σωματείου. Εξ άλλου πολύ γρήγορα τα μέλη του σωματείου έφθασαν τα 400 από Αθήνα, Επαρχίες, Ανατολή και Εξωτερικό, όπως σημειώνεται στο πρώτο Δελτίο το Ομίλου (Δελτίο-1Α/1911, σελ. 7).

Παρ' ότι, λοιπόν, τα ονόματα των Δελμούζου, Γληνού και Τριανταφυλλίδη δεν ανταμώνουν στον κατάλογο των ιδρυτών του Ε.Ο., όπως σημειώσαμε, η σύνδεσή τους, αν και έμμεση, αρχίζει να γίνεται ορατή. Είναι φανερό, επίσης, ότι έχουν αναπτυχθεί μεταξύ τους ισχυρές διαπροσωπικές σχέσεις που θα καρποφορήσουν στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, στη σχέση Γληνού Τριανταφυλλίδη και στη σχέση Δελμούζου Τριανταφυλλίδη έχουμε ήδη αναφερθεί, ενώ η σχέση μεταξύ των Δελμούζου-Γληνού δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως ακόμη (1910) να έχει πλήρως διαμορφωθεί. Από τις δημοσιευμένες, όμως, επιστολές του Γληνού προς τον Δελμούζο, που στάλθηκαν λίγο μετά (1912), φαίνεται καθαρά ότι η σχέση αυτή είχε αποκτήσει σταθερότητα και βάθος (Γάτος, 2003, σελ. 83-185). Μέσα από τις επιστολές διαγράφεται με ενάργεια η προσωπική-οικογενειακή σχέση, σε επίπεδο ευρύτερο από τη σχέση μεταξύ δύο συνεργατών.

Ενώ, όμως, ο Ε.Ο. φαίνεται να επεκτείνει την επιρροή του με γρήγορους ρυθμούς στην εκπαιδευτική κοινότητα, περί το τέλος του 1910 αρχίζει να γίνεται εμφανής η

---

³⁴. Αναφέρει μάλιστα ότι δεν του αρέσει «το Όμιλος», αλλά το βρήκε καλύτερο από τα άλλα, για να καταλήξει ότι ίσως να 'ναι καλύτερο το «Αδερφότο», παρ' ότι, όπως σημειώνει, «ο Δελμούζος το βρίσκει λίγο μαλλιαρό» (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 139). Σε επόμενη επιστολή του «Στους φίλους δημοτικιστές», επικροτεί την πρόταση να ονομασθεί το σωματείο «Σύλλογος της μητρικής μας γλώσσας» (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 141). Κατά τον Δελμούζο. το υπό ίδρυση σωματείο από τον Τριανταφυλλίδη και τους «ομοϊδεάτες του Δραγούμη, Φωτιάδη κ.ά.», είχε αρχικά το όνομα: «Σύνδεσμος κοινής Ενεργείας» (Δελμούζος, 1951, σελ. 485).

υποβόσκουσα αντίδραση μερίδας της κοινωνίας του Βόλου κατά του ΑΔΠ, δηλαδή πρωτίστως κατά του Δελμούζου και στη συνέχεια κατά των καθηγητών του Σχολείου. Η αντίδραση έλαβε συγκεκριμένη μορφή στις 10 Φεβρουαρίου του επομένου έτους, με την αιφνιδιαστική επίσκεψη στο παρθεναγωγείο του επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού³⁵. Με αφετηρία την επίσκεψη αυτή και τα όσα εξ αυτής διαχύθηκαν στη βολιώτικη κοινωνία και προστέθηκαν στα όσα συκοφαντικά³⁶ διαθρυλούνταν μέχρι τότε περί των τεκταινομένων εντός και εκτός του Σχολείου από τους συντελεστές του Σχολείου (διευθυντή και καθηγητές), διογκώθηκε το κύμα αντίδρασης εναντίον του συγκεκριμένου σχολείου. Προ της γενικευμένης «κατά- κραυγής» το σχολείο καταργήθηκε με, κατά πλειοψηφία, απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Βόλου, αυτού που πανηγυρικά το είχε ιδρύσει, στις 2 Μαρτίου του 1911 και μετά από τρεις ημέρες, στις 5 Μαρτίου, έκλεισε οριστικά τις πύλες του.

Οι εξελίξεις στο ΑΔΠ δεν υπήρξαν κεραυνός εν αιθρία. Ολόκληρο το πρώτο τρίμηνο του 1911 διαδραματίστηκαν σειρά γεγονότων που συνδέονταν με μεγάλες κινητοποιήσεις των περί τον Μιστριώτη κύκλων με δυναμικές αντιδράσεις και κυρίως με τη συγκρότηση της «Επιτροπής νόμιμου αμύνης της γλώσσας» (Κριαράς, 1982, σελ. 549-550). Ο Μιστριώτης μάλιστα είχε συνάντηση με τον ίδιο τον Βενιζέλο για να του εκθέσει τις απόψεις του³⁷. Τότε ακριβώς, τις ημέρες, δηλαδή, που συνέβαιναν τα θλιβερά γεγονότα στον Βόλο συζητιόταν στη Βουλή το ζήτημα της θεσμοθέτησης της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Υπήρξαν μάλιστα και αρκετές αναφορές τόσο για Δελμούζο προσωπικά και σε σχέση με τη δουλειά του στο ΑΔΠ, όσο και για τον προ ενός μόλις έτους ιδρυθέντα Ε.Ο.³⁸ Οι σχετικές Διατάξεις ψηφίστηκαν με μεγάλη πλειοψηφία και περιλήφθηκαν στα άρθρα 2 παρ. β' (περί μεταφράσεως των αγίων γραφών) και 107 (περί της επίσημης γλώσσας του κράτους) του Συντάγματος³⁹. Σημειωτέο ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις είναι αποκλειστικά έργο του κόμματος των

---

³⁵. Όταν επήλθε το σχίσμα ανάμεσα στο παλαιό και στο νέο ημερολόγιο, ο Ιεράρχης αυτός ακολούθησε το παλαιό ημερολόγιο και καθαιρέθηκε (βλεπε: Χαρίτος-Α', 1989, σελ. 275/σημ 1, Ξηροτύρης, 1976, σελ. 177 και Κουγέας, 1958, σελ. 1402).

³⁶. Ο χαρακτηρισμός «συκοφαντικά» δεν είναι προσωπική εκτίμηση, αλλά αποδεδειγμένη νομικά, αφού όλοι οι κατηγορούμενοι αθώωθηκαν στη δίκη που πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο το 1914 (Χαρίτος, 1989, σελ. 313-333). Η αθώωση ολοκληρώθηκε με βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Βόλου που εκδόθηκε στη συνέχεια και «απάλλαξε τους κατηγορουμένους από κάθε ευθύνη» (Χαρίτος, 1989, σελ. 333).

³⁷. Τη συνάντηση ανέφερε ο ίδιος ο Βενιζέλος στη Βουλή κατά τη συζήτηση για το Γλωσσικό («Εθνικός Κήρυξ», σελ. 440).

³⁸. Η συζήτηση για το Γλωσσικό κράτησε από τις 25 έως τις 28 Φεβρουαρίου («Εθνικός Κήρυξ», 1956, σελ. 407-444).

³⁹. Σύνταγμα του 1911.

φιλελευθέρων, αφού στη Βουλή που δημιουργήθηκε από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 διέθεταν τους 300 από το σύνολο των 364 βουλευτών διότι απείχαν από τις εκλογές τα κόμματα της αντιπολίτευσης («Εθνικός Κήρυξ», 1956, σελ. 324). Οι αντεγκλήσεις συνεχίστηκαν εκατέρωθεν και μετά τη ψήφιση των σχετικών άρθρων (για την καθιέρωση της καθαρεύουσας) με αποτέλεσμα να τιμωρηθούν ο Παλαμάς με προσωρινή παύση ενός μηνός από τη θέση του Γραμματέα του πανεπιστημίου στις 9 Απριλίου (Λαμπράκη-Παγανός, 1994, σελ. 189) και ο Μιστριώτης με τρίμηνη απόλυση από τη θέση του καθηγητή στις 15 Απριλίου (ό.π., σελ. 190).

Εν τω μεταξύ τον Ιανουάριο του 1911 κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος του περιοδικού του Ε.Ο. με τον τίτλο: «Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου». Παράλληλα τον Ιούνιο επιστρέφει οριστικά ο Γληνός και τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου διορίζεται καθηγητής των παιδαγωγικών στο «Αρσάκειο Διδασκαλείο» και ελληνοδιδάσκαλος στο Ε' Ελληνικό Σχολείο στην Πλάκα (Γληνός-1946, σελ. 197-198 και 202).

Στο αυτοβιογραφικό του σημείωμα σημειώνει ότι, παράλληλα με τα παραπάνω, «Εργάζεται για τον Εκπαιδευτικό σύνδεσμο», ενώ δεν αναφέρει συνεργασία του με τον Ε.Ο. (βλ. π., σελ. 202⁴⁰) αν και φαίνεται ότι συνδέθηκε με το σωματείο αυτό, αμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα⁴¹. Ορατή, πάντως, συνεργασία με τον Ε.Ο. εμφανίζεται «επισήμως» τον επόμενο χρόνο με βιβλιοκρισίες⁴² του που καταχωρίζονται στο Β' τεύχος/Απρίλιος 1912 (Δελτίο-2Β/1912, σελ. 142 - 150) και στο Γ' τεύχος του Β' τόμου του Δ.Ε.Ο. /Ιούλιος 1912 (Δελτίο-2Γ/1912, σελ. 264 - 269). Στη δεύτερη αυτή βιβλιοκρισία, που αφορά στο βιβλίο «Φυσική» του Π. Βλαστού που είναι μετάφραση από τα Αγγλικά, ασκεί έντονη κριτική στον τρόπο που αποδίδει ο Βλ. επιστημονικούς όρους στη δημοτική γλώσσα και θεωρεί ότι τέτοιες απόπειρες «από το γραφείο του μέσα», προσφέρουν τη δυνατότητα για «εντροφήματα της καθαρευουσιάνικης ειρωνείας» (Δελτίο-2Γ, 1912, σελ. 264-269). Σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Δελμούζο ο Τριανταφυλλίδης, από τη Γερμανία όπου βρίσκεται, εκφράζει την απόλυτη συμφωνία του με τις απόψεις του Γληνού σχετικά με τη χρήση της δημοτικής (Τριανταφυλλίδης-Επιστολές, σελ. 251). Παράλληλα, με την αυγή του 1912, αρχίζει ο Τριανταφυλλίδης τη

---

⁴⁰. Σωματείο με τον τίτλο «Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος», φέρεται να ίδρυσε ο Γληνός στα 1914 με τον Ρωμανό (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 382-σημ.).

⁴¹. Η διατύπωση του Τριανταφυλλίδη σε επιστολή του στις 7/12/1911 στη Δέλτα, ότι «*Η πρόσληψη του Γληνού πρέπει να γίνει*» (Τριανταφυλλίδης-Επιστολές, σελ. 220) και σε επόμενη, ότι: «*Ο Γληνός δεν μου φαίνεται ο καταλληλότερος για παιδικό περιοδικό· καλύτερα ο Δελμούζος*» (βλ. π., σελ. 221), δείχνει ότι ήδη, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1911, ο Γληνός εργαζόταν στον Ε.Ο

⁴². Στις συνεργασίες του χρησιμοποιεί το όνομα Δ. Φωτεινός. Το επώνυμο αυτό ανήκει στον Δ. Γληνό όπως γνωρίζουμε από τον ίδιο τον Δ. Γληνό (Γληνός-1946, σελ. 198).

δυναμική του παρουσία από τις σελίδες του Δ.Ε.Ο., παρ' ότι ακόμη τότε βρισκόταν στη Γερμανία. Στέλνει τρεις εργασίες του και δημοσιεύονται στα τεύχη 1/1912, 2/1912 και 4/1912 του Β' τόμου του Δελτίου⁴³.

Το 1912, λοιπόν, είναι ο πρώτος χρόνος που βρίσκουμε και τους τρεις να συνεργάζονται στο πλαίσιο πλέον του Ε.Ο. ως συνεργάτες του Δελτίου, σε μια σχεδόν απολύτως κοινή πορεία. Μέχρι το 1915 (και βέβαια το δύσκολο 1916) ο Ε.Ο. λειτουργεί ως σύμβουλος επί θεμάτων παιδείας της κυβέρνησης Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δελμούζος συνδέει απολύτως τις πρωτοβουλίες του Ι. Τσιριμώκου το 1913 για τη σύνταξη σειράς εκπαιδευτικών νομοσχεδίων με τον Ε.Ο., έστω και αν η προσπάθεια αυτή δεν τελεσφόρησε ουσιαστικά⁴⁴. Αν και αναγνωρίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Δ. Γληνού, θεωρεί την προσπάθεια ομαδική, όπως εξ άλλου όλες τις δραστηριότητες του Ε.Ο (Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, σελ. 224, 225⁴⁵). Παράλληλα η θέση του διευθυντή του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης που αποσπά ο Γληνός από τον Τσιριμώκο, αν και μπορεί να θεωρηθεί προσωπική του επιτυχία, συνδέει ακόμα στενότερα τον Ε.Ο. με την κυβέρνηση⁴⁶. Και οι τρεις φαίνεται να έχουν παραμερίσει (άλλος λιγότερο και άλλος περισσότερο) τους προσωπικούς τους στόχους⁴⁷ και τις

---

⁴³. Από τη Γερμανία επέστρεψε το φθινόπωρο του 1912. Για τη συμμετοχή του Μ.Τρ. στο Δελτίο του Ομίλου, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Αλ. Δελμούζος: «...όταν όμως στα 1912 κατέβηκε οριστικά στην Ελλάδα, πέφτει μέσα στον Όμιλο σαν ανεμοστρόβιλος...» (Δελμούζος-1951, σελ. 485).

⁴⁴. Την «Γενική Εισηγητική Έκθεση εις τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια του 1913», Γληνός-1925 (Ένας άταφος Νεκρός), σελ. 1-157 και σύντομο σχολιασμό βλ. π., σελ. α'-δ'. Για τη μεταρρύθμιση του 1913 «που δεν έγινε», Κουστουράκης - Μπουζάκης και Μπουζάκης-Α', 2002-2003, σελ. 53-61 και 494-611.

⁴⁵. Η ομαδική δουλειά διαφαίνεται και στις επιστολές του Γληνού προς τον Δελμούζο για το θέμα αυτό, όπως, όμως, και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Γλ. στο ζήτημα αυτό (Γάτος, 2003, σελ. 83-89).

⁴⁶. Χρησιμοποιούμε τον όρο «αποσπά», διότι ουσιαστικά έτσι το διατυπώνει ο ίδιος ο Γληνός. Συγκεκριμένα στο (αυτο)βιογραφικό του κείμενο, σημειώνει: «Το Σεπτέμβρη του 1912 έδωσε την έκθεσή του στον Τσιριμώκο (για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια) και του ζήτησε τη θέση του διευθυντού του Διδασκαλείου μέσης εκπαίδευσης, που τότε είχε χηρέψει (με την μεταπήδηση του Εξαρχόπουλου στο πανεπιστήμιο). Τον ίδιο μήνα διορίζεται διευθυντής του διδασκαλείου» (Γληνός-1946, σελ. 198). Σε επιστολή του, επίσης, προς τον Αλ. Δελμούζο στις 7 Αυγούστου 1912 υπογραμμίζει: για τη θέση του καθηγητή στο Διδασκαλείο δεν με νοιάζει... την άλλη στο διδασκαλείο της Μέσης ... δεν την θέλω να μου την δίδουν. Το Αρσάκειο είναι πολύ χρησιμότερο για μένα. Βέβαια μόνο για τη θέση του διευθυντή αξίζει να αγωνιστούμε» (Γάτος, 2003, σελ. 88). Το «αγωνιστούμε» μπορεί να σημαίνει ότι αυτό ήταν γενικότερη επιδίωξη του Ε.Ο.

⁴⁷. Ο μόνος ίσως, απόλυτα προσωπικός στόχος, που μάλιστα συνδέεται και με την μετέπειτα προσωπική του πορεία, μπορεί να θεωρηθεί η επιτυχής προσπάθεια του Μ. Τριανταφυλλίδη

ιδιαίτερες απόψεις και να έχουν ενσωματωθεί στο «κλίμα» που καλλιεργείται στο Δελτίο, που είναι ένα κλίμα σύμπλευσης, επί της ουσίας, με τη κυβερνητική πολιτική. Μεταξύ των μελών εξ άλλου του Ε.Ο. υπάρχουν και υπουργοί, όπως ο υπ. Παιδείας μέχρι το 1912 Απ. Αλεξανδρής. Το νέο σωματείο φαίνεται ακόμη να κυριαρχεί συνολικά στο πολιτικό σκηνικό, αφού οι αντίπαλοί του δεν διαθέτουν ερείσματα σε κανένα πόλο εξουσίας λόγω της απόλυτης σύμπλευσης του θρόνου με τον Βενιζέλο, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια, και αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους⁴⁸. Βεβαίως η κυριαρχία του είναι απόλυτη και στον χώρο του δημοτικισμού και είναι ενδεικτικό, ότι η διαλυθείσα «Φοιτητική Συντροφιά» παρέδωσε το μικρό ταμείο της αποτελούμενο από 40 δρχ. στον Ε.Ο. (Δελτίο-3/1913, σελ. 341). Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Δελμούζος φαίνεται ουσιαστικά ανεπηρέαστος από τα γεγονότα του Βόλου, παρ' ότι θα εκκρεμεί δικαστική δίωξη εις βάρος του μέχρι το τέλος του 1914, και περιορίζεται να μεταφέρει την πικρία και τις εμπειρίες του από τη θητεία του στο ΑΔΠ⁴⁹ στα δημοσιεύματα (κατά βάση στο Δ.Ε.Ο.) και στις διαλέξεις του. Ο Γληνός φαίνεται να περιορίζει το διάστημα αυτό τις σοσιαλιστικές του αναζητήσεις και να καταφέρνει να διεισδύει στον κρατικό μηχανισμό είτε ως άτομο, είτε ως «εκπρόσωπος» του Ε.Ο. Ο Τριανταφυλλίδης παραμέρισε γρήγορα τη δυσφορία του από την αιφνιδιαστική ίδρυση του Ε.Ο. και αφοσιώνεται στη συγγραφή επιστημονικών άρθρων εμπλουτίζοντας το Δ.Ε.Ο. με μελέτες, αποκλειστικά σχεδόν, γλωσσολογικού περιεχομένου. Στο γλωσσικό πεδίο παρατηρούμε σιωπηλή σύμπλευση (επί της ουσίας) του Ε.Ο. με την επίσημη κυβερνητική γραμμή, όπως εκφράστηκε με τις διατάξεις του Συντάγματος. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η στάση του Γληνού, όπως εκφράστηκε στην κριτική του στο βιβλίο του Βλαστού, περί της οποίας έχουμε ήδη κάνει λόγο προηγουμένως⁵⁰. Και ο Ε.Ο., όμως, ως σωματείο εγκατέλειψε την ιδέα της

να μπει συντάκτης στο ιδρυμένο από τον Χατζιδάκι «Ιστορικό Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας» (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδίασμα, σελ. 1395 και Κουγέας-1959, σελ. 1398).

⁴⁸. Η μελέτη του Μ. Τριανταφυλλίδη, «*Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*», απέσπασε τον έπαινο της Αυλής, ενώ ο πρίγκιπας Νικόλαος χρηματοδότησε τον Ε.Ο. με την παράκληση να σταλούν κατάλληλα αναγνωστικά στους τόπους εκείνους που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη (Δελτίο-5B/1916, σελ. 150-151).

⁴⁹. Πικρία εκφράζει κυρίως προς τον υπουργό παιδείας Α. Αλεξανδρή, τον οποίο κατηγορεί, ότι: «*ούτε τόλμησε να υποστηρίξει το δίκαιο, ούτε τολμά, ούτε θα τολμήση· ίσως γιατί αγαπά τη θέση του περισσότερο*» (Δελτίο-1Δ/1911, σελ. 271). Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι ο υπουργός ήταν ιδρυτικό μέλος του Ε.Ο. και μάλιστα λίγες ημέρες πριν την επίσκεψη του δεσπότη στο ΑΔΠ, πλήρωσε τη συνδρομή του (Δελτίο-1B/1911, σελ. 160).

⁵⁰. Συγκατάβαση προς τις σχετικές διατάξεις του συντάγματος, διαφαίνεται και σε σχετικό με το Γλωσσικό δημοσίευμα στο Δ.Ε.Ο. (Δελτίο-1Γ/1911, σελ.225-229).

ίδρυσης σχολείου, κατά το πρότυπο του ΑΔΠ που ήταν ο βασικός του στόχος⁵¹, όπως επίσης και εκείνον της έκδοσης Αλφαβηταρίου σε κοινή ομιλούμενη γλώσσα⁵². Στο επίπεδο της εθνικής ανάτασης, ο Ε.Ο. ταυτίζεται απολύτως με τον απολυτρωτικό χαρακτήρα των Βαλκανικών Πολέμων και αφιερώνει μία σελίδα του Δελτίου ως μνημόσυνο για τα «αγαπητά του μέλη που απέθαναν για την πατρίδα στον Ιερό μας Απολυτρωτικό Αγώνα» (με κεφαλαία τα: *I, A, A*), μεταξύ μάλιστα των νεκρών περιλαμβάνεται και ο μέντορας του Γληνού στον δημοτικισμό, ο Κώστας Γούναρης (βλέπε: Δελτίο-2Δ/1912, σελ. 337). Ολόκληρος επίσης ο 3^{ος}/1913 τόμος είναι αφιερωμένος σ' αυτούς «που πέθαναν για να μεγαλώσουν την Ελλάδα» (προμετωπίδα του 3^{ου} τόμου). Εχέγγυα «Εθνικού φρονήματος» δίνει και ο Δ. Γληνός με τη μελέτη του «Έθνος και Γλώσσα⁵³», όπου σημειώνει ότι, «η δημοτική γλώσσα είναι η μόνη που μπορεί ν' αντισταθή και να πολεμήσει τις ξένες επιρροές, η μόνη που μπορεί να δυναμώσει την ελληνική συνείδηση» (Δελτίο-5/1915 (1916), σελ. 62). Στο ίδιο κείμενο μάλιστα χαρακτηρίζει «την εκκλησιαστική λογοτεχνία και την υμνωδία της εκκλησίας πολύτιμα πνευματικά αγαθά της φυλής, άξια σεβασμού και μελέτης αντίθετα με τους καθαρευουσιάνους, που περιφρονούσαν κάθε πνευματική ζωή πέραν από το Δημοσθένη ή το πολύ πολύ τον Πλούταρχο» (Δελτίο-10/1922 (1923), σελ. 93). Ολόκληρο το πνεύμα της μελέτης αποσκοπεί στο να θεμελιώσει την άποψη της συνέχειας του ελληνικού έθνους και τη σημασίας που είχε σ' αυτό η βυζαντινή και εκκλησιαστική παράδοση σε

---

⁵¹. Θα λέγαμε ότι η ίδρυση σχολείου ήταν ο μοναδικός στόχος του Ε.Ο. σύμφωνα με τη σαφέστατη διατύπωση του πρώτου άρθρου, αλλά και των εν συνεχεία άρθρων, του καταστατικού του (Δελτίο-1Α/1911,σελ. 5-6).

⁵². Η προκήρυξη του διαγωνισμού για το Αλφαβητάριο με ημερομηνία 1 του Μάρτη 1912, δημοσιεύθηκε σε δύο δελτία του ομίλου (Δελτίο -2Β/1912, σελ. 93-94 και Δελτίο-2Γ/1912, σελ. 167-168). Στη συνέχεια δόθηκε παράταση μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1913, αφού μέχρι τον Οκτώβριο του 1912 η αρμόδια επιτροπή είχε μόνο δύο συμμετοχές (Δελτίο-2Δ/1912, σελ. 335). Δόθηκε, όμως, και νέα παράταση, λόγω πάλι της μικρής συμμετοχής, ως τις 30 Απριλίου 1914 (Δελτίο-3/1913, σελ. 332), για να κηρυχθεί εν τέλει ουσιαστικά άγονος, αφού κανένα από τα (λίγα εξ άλλου) αλφαβητάρια δεν κρίθηκε άξιο να βραβευθεί, παρά δε την σχετική υπόσχεση δεν δημοσιεύθηκε η κρίση της επιτροπής (Δελτίο-4/1914, σελ. 332). Το κείμενο της προκήρυξης τον διαγωνισμό του Αλφαβηταρίου είναι έργο του Δ. Γληνού (Δελτίο-10/1922, 1923, σελ. 47).

⁵³. Η μελέτη γράφτηκε τον Αύγουστο του 1916 και αρχικά δημοσιεύθηκε το πρώτο μέρος με το όνομα Δ. Φωτεινός (Δελτίο-5Α/1916, σελ. 47-62).Αργότερα δημοσιεύθηκε στο δελτίο με την πλήρη μορφή της και με το όνομα πλέον Δ. Γληνός (Δελτίο-10/1922, σελ. 47-93).Η μελέτη αυτή κυκλοφορήθηκε αργότερα και αυτοτελώς το 1971 και 1976, με την προσθήκη ενός κειμένου, που δημοσιεύθηκε το 1932 στο περιοδικό «Μελέτη Κριτική» και το οποίο, όμως, κινείται σε εντελώς διαφορετικό κλίμα. Το κεφάλαιο αυτό είχε τον τίτλο: «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους» (Γληνός, 1946, Έθνος και Γλώσσα).

συνδυασμό με τη γλώσσα του Έθνους⁵⁴. Η έμφαση στο εθνικό στοιχείο που εμφανίζει ο Γληνός σ' αυτό του το κείμενο, κινείται σε εντελώς διαφορετική τροχιά από την άποψη που είχε εκφράσει πριν λίγα χρόνια (1909) για το βιβλίο της Π. Δέλτα «Για την πατρίδα», το οποίο, όπως έχουμε σημειώσει, θεωρούσε ότι «καλλιεργεί τα ψεύτικα ιδανικά της σημερινής κοινωνίας». Ο Αλ. Δελμούζος εμφανίζεται σταθερά οπαδός του Εθνισμού (διαχωρίζοντάς τον από τον Εθνικισμό), ο Παπανούτσος, 1984, μάλιστα τον χαρακτηρίζει «εθνολάτρη ουμανιστή» (Παπανούτσος, 1984, σελ. 35). Οι απόψεις του Δελμούζου για το Έθνος, τις οποίες από πολύ νωρίς διαμόρφωσε και από τις οποίες δεν παρέκκλιε ποτέ, περιγράφονται με σαφήνεια στα κείμενά του «Το ανθρωπιστικό ιδανικό» (Δελμούζος, 1958, Μελέτες και Πάρεργα, σελ. 31-36) και «παιδεία και εθνική μόρφωση» (Βλ. π., σελ. 37-51). Στο κλίμα του Δελμούζου κινείται και ο Μ. Τριανταφυλλίδης, σε χαμηλότερους, όμως, τόνους. Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αρχίζει να διαμορφώνεται μια συνθήκη κατά την οποία Εκπαιδευτικός Όμιλος. σημαίνει Δελμούζος-Γληνός-Τριανταφυλλίδης, αλλά και αντιστρόφως.

Η συνάφεια μεταξύ των τριών την οποία ήδη περιγράψαμε, φθάνει σε απόλυτο βαθμό προς το τέλος αυτής της περιόδου, ακριβώς μέσα στη δύνη του Εθνικού Διχασμού, ειδικά μάλιστα όταν η σύμπλευση Βενιζέλου και θρόνου διεργάγη το τέλος Φεβρουαρίου του 1915 με την (πρώτη) παραίτηση της κυβέρνησης. Η ρήξη αυτή δεν ήταν η οριστική και έτσι ο Γληνός παρέμεινε διευθυντής του διδασκαλείου, αν και πέρασε κρατούμενος ολόκληρο το καλοκαίρι του 1915, υπόδικός για εξύβριση του Κωνσταντίνου. Από την κατηγορία απαλλάχθηκε με βούλευμα τον Σεπτέμβριο, αλλά τους αμέσως επόμενους μήνες επέρχεται η οριστική ρήξη μεταξύ του Βενιζέλου και του θρόνου και αυτή ακριβώς είναι η χρονική στιγμή που μπορούμε να μιλούμε ότι διαμορφώθηκε η τριανδρία Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη και έκτοτε έχει καταγραφεί στην ιστορία της ελληνικής παιδείας.

Γι' αυτόν τον ισχυρότατο σύνδεσμο, αίτιος φαίνεται να είναι, περισσότερο ίσως από τις απόψεις που σε μεγάλο βαθμό έχουν πλέον συγκλίνει, ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος και ο στενός περί αυτόν κύκλος των συνεργατών του. Ο Δ. Γληνός μας δίνει ένα χρονικό των γεγονότων μέχρι την παραίτησή του από τη θέση του διευθυντή του διδασκαλείου τον Οκτώβριο του 1916. Αξίζει να το παραθέσουμε: «*Αρχές του 1916 ο Βενιζέλος παίρνει σ'*

---

⁵⁴. Ο Τριανταφυλλίδης επικαλείται τις περί έθνους απόψεις που εκφράζει ο Γληνός στην εργασία του αυτή, για να αντικρούσει το επιχείρημα του Εξαρχόπουλου ότι συνεργάστηκε με τον «κομμουνιστή Γληνό» και να στηρίζει την άποψή του ότι: «*Ο Γληνός δεν ήταν κομμουνιστής πριν από τα 1917 ούτε στην τριετία που καθιερώθηκε η δημοτική στο σχολείο*» (Τριανταφυλλίδης, 1960, σελ. 156)

ένα περίπατο τους Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη και Δημ. (εννοεί Δ. Γληνό) και τους ενθαρρύνει να γράψουν βιβλία στη δημοτική, λέγοντάς τους ότι ετοιμάζει μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση. Μέσα του 1916 η Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ ενεργεί μέσω της Δέλτα και προτείνει να τεθεί στη διάθεση της τριάδας Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη-Γληνού ένα χρηματικό ποσό, που βρισκόταν στα χέρια του Αθανασάκη (από το Βενιζέλο). Πραγματικά ο Αθανασάκης καταθέτει ομολογίες στην Εθνική Τράπεζα, που το εισόδημά τους ήταν 60 χιλιάδες το χρόνο, στο όνομα των τριών για να χρησιμοποιηθεί στην έκδοση εκπαιδευτικών βιβλίων στη δημοτική. Οι τρεις αυτοί (Τριανταφυλλίδης-Δελμούζος-Γληνός) σχημάτισαν τότε την «Εκπαιδευτική Επιτροπή», που συνήλθε για πρώτη φορά τον Ιούνιο του 1916 και καθόρισε το πρόγραμμά της (υπάρχει φωτογραφία). Το καλοκαίρι του 1916 ο Δημ. Επήγε στην Άνδρο και εκεί έγραψε τη μελέτη «Έθνος και Γλώσσα» (Γληνός-1946, σελ. 198-199). Παρακάτω συμπληρώνει τα προηγούμενα θεωρώντας τη συνάντηση των τριών ως «συμφωνία με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο για τις εκδόσεις κλπ.» και προσθέτει ότι στη συνάντηση αυτή κατατέθηκε (;) «έκθεση για τις αποστολές στην Ευρώπη για το Σταθάτιο. Μυρσίνη Κλεάνθους, Ζωή Χαλκιοπούλου, Σωτηρίου, Κακούρος, Ρωμανός, Παπαντωνίου, Μπέρτος, Λαμπράκης». (Γληνός-1946, σελ. 201 και 202). Ο Ιωάννης Αθανασάκης επιβεβαιώνει την παραπάνω οικονομική διαδικασία και μάλιστα προσθέτει και άλλα στοιχεία που φαίνεται να λησμόνησε ο Γλ. Σε επιστολή του λοιπόν στην Π. Δέλτα στις 19/2 Ιουλίου του 1916 σημειώνει τα εξής: «Ύστερα από πολλές σκέψεις με τον Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη κατελήξαμε εις το συμπέρασμα, ότιδιά να γείνη σωστή και αποτελεσματική δουλειά, πρέπει αυτοί οι δύο και ο Γληνός ν' αφιερωθούν αποκλειστικώς εις τον σκοπόν. Και αυτοί μεν οι δύο είνεοπωσούν εις θέσιν οικονομικώς να το κάμουν, αλλ' ο Γληνός αποζή εκ του μισθού του έχει δε και οικογένειαν. Έπρεπε λοιπόν να εξευρεθή ένα κεφάλαιο, το οποίο να εξασφαλίζη τον μισθόν του Γληνού, και ένα άλλο μικρότερο για τα έξοδα εκδόσεων, εγκαταστάσεως ανθρωπίνης του Ομίλου με μια αίθουσα μεγάλη κτλ. κτλ. Το πρώτον κεφάλαιον 60.000 δρχ. ευρέθη μην πολυρωτάτε πως, έβαλα εγώ 20.000 και κάτι φίλοι μου τις 40.000. Ηγοράσθησαν τίτλοι, κατετέθησαν στη Τράπεζα και ο Γληνός την 1 Σεπτ., δίδει την παραίτησί του για να αφιερωθή με τους άλλους δύο εις την εκπαιδευτική εργασία. Οι τρεις ωνομάσθησαν "Εκπαιδευτική Επιτροπή", εκάμαμεν και ένα πρόγραμμα εργασίας και από τον 7βριον θα αρχίση η εργασία, Αλφαβητάριο, Αναγνωστικά, Γραμματική κτλ. διαλέξεις μαθήματα κτλ. Τώρα χρειάζεται να βρούμε και τας άλλας 40.000 που λείπουν, να νοικιασθή ένα καλό local με μεγάλη αίθουσα κτλ. Δεν απελπίζομαι πως θα βρεθούν και αυτές!» (Δέλτα, 1957, Αλληλογραφία, σελ. 449). Τα αναφερόμενα στην επιστολή του «πρωταγωνιστή» της διαδικασίας Ι. Αθανασάκη, αφού αυτός, κατά τον Γληνό, υπήρξε ο βασικός διεκπεραιωτής, συμπληρώνουν και θα έλεγα φωτίζουν το κείμενο του Γληνού. Προκύπτει με σαφήνεια η διαδικασία δημιουργίας της

«τριανδρίας», επιπλέον ότι το κεφάλαιο των 60.000δρχ. αφορούσε ουσιαστικά τη μισθοδοσία του Γληνού και «ελπίζουμε να βρεθεί το κεφάλαιο για την έκδοση βιβλίων», το κυριότερο, δε, ότι η παραίτηση του Γληνού από το διδασκαλείο ήταν προγραμματισμένη και βεβαίως σε καμιά περίπτωση δεν επρόκειτο για απόλυση.

Ο Σ. Κουγέας αναφέρει μια εκδοχή για μια ανάλογη μεταγενέστερη διαδικασία, η οποία δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε αν συνδέεται με τα αναφερόμενα από τον Γληνό και τον Αθανασάκη. Σημειώνει λοιπόν ο αείμνηστος ακαδημαϊκός: «όταν το 1920, μετά την εκλογική του ήττα, ο Βενιζέλος έφευγε από την Ελλάδα κατέβαλε στην Εθνική Τράπεζα τα υπόλοιπα από δωρεές του αποδήμου ελληνισμού υπέρ του Εκπαιδευτικού Ομίλου τα οποία βρίσκονταν στα χέρια του... Όταν όμως απεχώρησε από τον Ε.Ο. ο Δελμούζος, τότε ο Βενιζέλος ανακάλεσε τη δωρεά και τις 156 ομολογίες του εθνικού δανείου του 1914 και εις μετρητάς δρχ. 129.334 τας μεταβίβασε εις τον “ΣΩΒ”» (Κουγέας-1858, σελ. 1402). Εις ότι αφορά την προέλευση των χρημάτων, αν, δηλαδή, τα αναφερόμενα χρήματα προέρχονταν από δωρεές των αποδήμων προς τον Ε.Ο. ή ήταν ομολογίες εθνικού δανείου ή και τα δυο, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε σχετικές πληροφορίες παρά τις πολλές αναφορές καθ’ όλο το επόμενο διάστημα (όπως θα δούμε). Εις ότι αφορά, όμως, τη διαχείριση του ποσού, αρμόδιος εμφανίζεται πάντοτε ο Ιωάννης Αθανασάκης και όχι ο Βενιζέλος. Μάλιστα το ποσόν δόθηκε στον ΣΩΒ μετά από συμφωνία του Αθανασάκη με τον Βενιζέλο, τον Δελμούζο και τον Γληνό. Σε επιστολή του στις 30 Νοεμβρίου 1926 (πριν από τη «διάσπαση» του Ε.Ο.) προς τον Μ. Τρ., του αναφέρει τα παραπάνω και τον παρακαλεί να τον ενημερώσει αν συμφωνεί (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 360-362). Δεν έχουμε εντοπίσει απάντηση του Τριανταφυλλίδη.

Είναι φανερό ότι στις συναντήσεις αυτές που περιγράφουν ο Γληνός⁵⁵, ο Αθανασάκης και υπονοεί ο Κουγέας, πραγματοποιήθηκε η αναγκαία προεργασία για τα όσα συνέβησαν τον επόμενο ακριβώς χρόνο. Με βάση τις πληροφορίες αυτές, ο Ε.Ο έγινε ουσιαστικά «Εκπαιδευτική Επιτροπή» και εξελίχθηκε, από αξιόπιστο συνομιλητή και σύμβουλο της κυβέρνησης, σε ιμάντα εξουσίας και ενεργούσε πλέον ως μέλος ενός άτυπου μελλοντικού υπουργικού συμβουλίου. Επιμείναμε στην όσο το δυνατόν ισχυρότερη τεκμηρίωση των γεγονότων που έλαβαν χώρα την Άνοιξη και το Καλοκαίρι του 1916, διότι πιστεύουμε ότι βοηθούν να κατανοηθεί και ερμηνευθεί καλύτερα ο πρωταγωνιστικός ρόλος των Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη στα σημαντικά γεγονότα για την εκπαίδευση που αμέσως επακολούθησαν. Επί πλέον φωτίζουν κάποιες υποφωτισμένες πλευρές της περιόδου και συνδράμουν στην πληρέστερη προσέγγιση του

---

⁵⁵. Ο Γάτος υποβαθμίζει τα κείμενα αυτά του Γληνού, σημειώνοντας ότι: «δεν προσφέρονται σε βαθύτερες και ουσιαστικότερες παρατηρήσεις» (Γάτος, 2003, σελ. 57).

ζητούμενου της εργασίας μας, αφού εμπλουτίζουν με άγνωστα στοιχεία και προσθέτουν νέα δεδομένα στα όσα συνέβαλαν, ώστε να λειτουργήσουν οι μηχανισμοί σύγκλισης των Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη τόσο αποτελεσματικά σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα.

4.3. Η Γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 (1917-1923)

Οι Δελμούζος Γληνός και Τριανταφυλλίδης είναι σχεδόν απολύτως ταυτισμένοι με το κορυφαίο για τον χώρο της εκπαίδευσης γεγονός της μεταρρύθμισης του 1917. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά το τεράστιο πλήθος των σχετικών αναφορών, ο Σήφης Μπουζάκης δεν περιλαμβάνει τη μεταρρύθμιση του 1917 μεταξύ των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στο δίτομο έργο του, Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πιθανόν θεωρεί ότι δεν πρόκειται για ολοκληρωμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια, αλλά ότι συμπληρώνει την (ατελή) μεταρρύθμιση του 1913, γι' αυτό, εξ άλλου, τις περιλαμβάνει από κοινού στο έργο του Νεοελληνική Εκπαίδευση (1987-2006).

Έχουμε ήδη περιγράψει τα γεγονότα που οδήγησαν στη κοινή συμμετοχή, αλλά και στην απόλυτη σύμπλευση των τριών στις διαδικασίες που προηγήθηκαν. Οι διαδικασίες που ακολούθησαν διαμόρφωσαν και παγίωσαν ευρέως, την άτυπη εικόνα ότι πρόκειται όχι για τρία διαφορετικά πρόσωπα, αλλά για μία «τριανδρία», δηλαδή, μια ενότητα προσώπων με ενιαία γραμμή και απολύτως κοινές δραστηριότητες. Η πραγματικότητα, όμως, είναι κάπως διαφορετική. Ακόμη και την τριετία 1917-1920 που φαίνεται ότι ένα όνειρο ζωής του δημοτικισμού και βέβαια των δημοτικιστών έγινε πραγματικότητα, η αρραγής εικόνα που θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι χαρακτηρίζει την «τριανδρία» δεν συμφωνεί απολύτως με την πραγματικότητα. Ο Δελμούζος, μιλώντας για τη σχέση του με τον συνεργάτη του τον Τριανταφυλλίδη γι' αυτήν την περίοδο, σημειώνει ότι: *«Τη δραστηριότητά του τη συγκεντρώνει πάντα στη γλωσσική περιοχή. Αλλά μέσα σ' αυτή ανοίγει τόσες προοπτικές, δρόμους ή και λοξοδρομίες, κινείται ταυτόχρονα προς τόσες κατευθύνσεις, που αν δεν έχης αντίστοιχη ψυχασύσταση και ανησυχία, πρέπει να προχωρής τροχάδην για να προφτάσης. Αν δεν το θέλεις ή δεν το μπορείς, άλλο αγκάθι φυτρώνει τότε στη μέση. Και τέτοια είχαμε αρκετά κατά την πρώτη τριετία της κρατικής υπηρεσίας μας από το 1917 ως το 1920»*(Δελμούζος, 1951, σελ. 487). Οι παρατηρήσεις αυτές του Δελμούζου δείχνουν ότι, Ο Μ. Τρ. είχε ήδη αρχίσει να χαράζει μια προσωπική πορεία.

Ένα άλλο θέμα, επίσης, που προέκυψε από την αρχή είναι το γεγονός ότι μέχρι τα τέλη Αυγούστου του 1917 που θεσμοθετήθηκε η θέση των δύο ανωτέρων εποπτών, οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης κινούνταν στη σκιά των γεγονότων σε αντίθεση με τον Γληνό που εμφανίζεται να πρωταγωνιστεί στις «κοσμογονικές» διαδικασίες. Αξίζει να παρακολουθήσουμε τα γεγονότα μέχρι τις 17 Σεπτεμβρίου 1917 που διορίστηκαν στη θέση των Ανωτέρων εποπτών, θέσεις που όπως σημειώνει ο Τριανταφυλλίδης, *«δημιουργήθηκαν επίτηδες για μας, ώστε να εποπτεύομε σε όλα τα ζητήματα, τα σχετικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση»*. (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδιάγραμμα, σελ. 1395). Στις 27 Νοεμβρίου του 1916 και αφού ο Γληνός έχει παραιτηθεί από τη θέση του διευθυντή

στο διδασκαλείο (σύμφωνα με τον προγραμματισμό Αθανασάκη και Ε.Ε.) συλλαμβάνεται και παραμένει στις φυλακές «Αβέρωφ» μέχρι την 5^η Ιανουαρίου 1917. Μετά την αποφυλάκισή του καταφεύγει στο Κερατσίνι (18 Ιανουαρίου-21 Φεβρουαρίου) και στη συνέχεια στο Καματερό της Σαλαμίνας για 12 ημέρες. Αποφασίζει να μπαρκάρει μαζί με τη γυναίκα του με γαλλικό πλοίο και εκεί λαμβάνει τηλεγράφημα από συνεργάτες του Βενιζέλου, με το οποίο προσκαλεί αυτόν και τον Δελμούζο στη Θεσσαλονίκη και έτσι τον Μάρτιο του 1917 έφτασε με την οικογένειά του, χωρίς τον Δελμούζο, στη μακεδονική πρωτεύουσα⁵⁶. Από τη Θεσσαλονίκη στέλνει επιστολές στον Δελμούζο με τις οποίες καλεί αυτόν και τον Τριανταφυλλίδη να πάνε στη Θεσσαλονίκη (Γάτος-2003, επιστολές V-VII, σελ. 90-100). Μεταφέρει μάλιστα και πρόσκληση του ίδιου του Βενιζέλου, ο οποίος του είπε σε κατ' ιδίαν συζήτηση: *Νάρθη εδώ και ο Δελμούζος με την απροκάλυπτη προστασία του κράτους*» (Γάτος, 2003, σελ. 91). Στη Θεσσαλονίκη ο Βενιζέλος τον διόρισε αρχικά πρόεδρο του τριμελούς Εκπαιδευτικού Συμβουλίου με τους Δαυίδ και Χελιουδάκη στις άλλες δύο θέσεις και τον Χαντέλλη (προηγούμενο πρόεδρο) στη θέση του Γεν. Γραμματέα του υπουργείου παιδείας (Γάτος, 2003, σελ. 91-92). Ένα από τα πρώτα διατάγματα που ψήφισε η Προσωρινή Κυβέρνηση ήταν η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο με το διάταγμα 2585 (11 Μαΐου 1917). Το πρώτο αυτό διάταγμα που εισήγαγε τη δημοτική για πρώτη φορά στο δημοτικό ήταν αποκλειστικά έργο του Γληνού, ο οποίος, στις 13 Ιουνίου του 1917, δέχθηκε τον διορισμό του από τον Βενιζέλο στη θέση του Γ. Γραμματέα του υπουργείου παιδείας⁵⁷. Το διάστημα αυτό, όπως προκύπτει από τις επιστολές του, ο Γληνός είχε απόλυτη εξουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα και συνομιλούσε μόνο με τον Βενιζέλο, με τον οποίο βρισκόταν σε απόλυτη συμφωνία σε όλα. Στις δημοσιευμένες επιστολές του προς τον Δελμούζο, υπάρχουν αρκετές αναφορές στην «Εκπαιδευτική Επιτροπή» που είχε συσταθεί τον προηγούμενο χρόνο (Άνοιξη 1916), σχεδόν αποκλειστικά, όμως, για το οικονομικό σκέλος της συμφωνίας⁵⁸. Ο Γληνός εξακολουθούσε να πρωταγωνιστεί και όταν η Κυβέρνηση εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και η χρήση της δημοτικής επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα. Αρχικά με το αναγκαστικό βασιλικό διάταγμα του 1917 που

---

⁵⁶. Τα γεγονότα αυτά τα εξιστορεί ο ίδιος σε επιστολή του στον Δελμούζο που του έστειλε από τη Θεσσαλονίκη στις 10 Μαρτίου του 1917 (Γάτος, 2003, σελ. 90)

⁵⁷. Του είχε προταθεί διορισμός στη θέση αυτή αμέσως μετά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη, αλλά την είχε αρνηθεί, διότι, όπως σημειώνει: «δεν θέλω γραφειοκρατική υπηρεσία και διεκπεραίωση εγγράφων» (Γάτος-2003, σελ. 92).

⁵⁸. Στην κατακλείδα της επιστολής του της 10^{ης} Μαρτίου 1917, σημειώνει: «Σ' ευχαριστώ πολύ για την ευκολία τη μεγάλη που έκανες στη γυναίκα μου δίνοντάς της τα χρήματα της Επιτροπής» (Γάτος-2003, σελ. 94). Αναφορές στην Εκπαιδευτική Επιτροπή, με βάση τις επιστολές του, πάντα για οικονομικά θέματα κάνει μέχρι τις 14 Ιουλίου 1925 (Γάτος, 2003, σελ. 176-177).

δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 138Α / 11.7.1917, το οποίο κυρώθηκε στη συνέχεια με τον υπ' αριθμόν 827 νόμο που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 188Α / 5.9.1917. Για πρώτη φορά εμφανίζονται στη σκηνή οι Δελμούζος-Τριανταφυλλίδης, όταν σε σύντομη επιστολή του τελευταίου προς τον συνεργάτη του της 29^{ης} Αυγούστου του 1917, σημειώνει: «*Θα δω σήμερα ακόμη το Γληνό, και τότε θα σου γράψω. Θα διάβασες πως διοριστήκαμε. Τίποτε άλλο δεν ξέρω*»(Τριανταφυλλίδης-Αλληλογραφία, σελ. 294). Ο διορισμός τους πραγματοποιήθηκε στις 19 Σεπτεμβρίου του 1917 (Παπανούτσος, 1984, σελ. 77) και αυτό ήταν η απαρχή της «εμπλοκής» τους στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Κατά τη διάρκεια της τριετίας φαίνεται μια άτυπη και οπωσδήποτε σιωπηλή «διάσπαση» σε δύο ομάδες. Τη μία αποτελούσαν Ο Γληνός με ανθρώπους εγκατεστημένους στα κυβερνητικά πόστα γύρω του και την άλλη Ο Δελμούζος με τον Τριανταφυλλίδη. Οι δύο ομάδες δεν ήσαν απέναντι, ήσαν δίπλα, σε καμιά περίπτωση, όμως, δεν αποτελούσαν μια αρραγή ενότητα. Αυτό αρχίζει να διαμορφώνεται λίγο καιρό μετά και εντός του 1917. Ο Τριανταφυλλίδης, σε επιστολή του στον Δελμούζο, ομολογεί την ενόχλησή για την απόλυτη πρόσδεσή τους στα κυβερνητικές επιταγές, συνδέοντας την κατάσταση αυτή με τον Γληνό. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Τα πράγματα είναι δυσμενέστερα τον τελευταίο καιρό... ο Γληνός βαστούσε κάπως αβέβαιη στάση· σήμερα μόνο εξηγηθήκαμε... Του είπα ...2) πως πρέπει να παραιτηθώ ...3) πως με την παραίτησή μου δυναμώνουμε και γινόμαστε ελεύθεροι στην κριτική μας για το καθεστώς...*» (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 295). Εννοεί την παραίτησή του από τη θέση του γραμματέα της «Εκπαιδευτικής Επιτροπής», παραίτηση, όμως, που θα υποβάλλει λίγο αργότερα με επιστολή που θα στείλει στις 8 Δεκεμβρίου του 1918 στους Γληνό-Δελμούζο. Στη δεύτερη αυτή επιστολή του σημειώνει ότι: «*...η Επιτροπή μας έπαψε από καιρό να εργάζεται και οι αποφάσεις της ... έχουν καταντήσει τύποι που δεσμεύουν το άτομο. Για με, θλιβερό γραμματέα των πρακτικών της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, που τόσο πρόωρα ήταν προωρισμένα να επισφραγίσουν ό,τι ζητούσαμε ίσως-ίσως ν' αλλάξουμε με τη συμβολή μας πνευματική κι ηθική, για κάποια αναγέννηση η ευθύνη είναι ακόμη μεγαλύτερη*»(Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 299-300). Θα μπορούσε να θεωρησει κάποιος ότι οι αιτιάσεις του Τριανταφυλλίδη απευθύνονται στον Γληνό, ο οποίος βρίσκεται πλησιέστερα από κάθε άλλον στην κορυφή της κυβέρνησης. Η αρνητική αυτή εξέλιξη ως προς τη στάση του Τριανταφυλλίδη απέναντι στην Ε.Ε. έχει μεγάλη σημασία διότι η Ε.Ε. είχε, από τη σύστασή της υποκαταστήσει, άτυπα, τον Ε.Ο. στον ρόλο του τού συμβούλου της κυβέρνησης στα ζητήματα παιδείας, όπως και εμείς έχουμε ήδη επισημάνει.

Τη συνεργασία του με τον Τριανταφυλλίδη περιγράφει ο Δελμούζος πολύ πειστικά στο κείμενό του «Ο Συνεργάτης», το οποίο μέχρι τώρα έχουμε μνημονεύσει αρκετές

φορές. Σημειώνουμε κάποια βασικά σημεία από το ιδιαίτερα κατατοπιστικό αυτό δημοσίευμα. Σημειώνει, λοιπόν, μεταξύ των άλλων: «Στα 1917 με τη καθιέρωση της δημοτικής από το κράτος ... το κέντρο βάρους πέφτει στ' αναγνωστικά, τη γλωσσική μορφή τους το περιεχόμενο ... Έτσι αρχίσαμε εντατικότερη εργασία, εξαντλητική και για τους δυο μας. Εξαντλητική όχι μόνο για τις πολλές δυσκολίες, αλλά και τις συχνές διαφωνίες που είχαμε σχετικά με την ομαλότερη γλωσσική μορφή... Ο κύριος λόγος στις διαφωνίες αυτές δεν ήταν τόσο το διαφορετικό κάποτε γλωσσικό αίσθημα που μας οδηγούσε όσο ο επιστημονικός δισταγμός του φίλου... Εδώ όμως η επιστημονική άποψη δε συμφωνούσε πάντα με άλλες, όπως π. χ. τη διδαχτική, την ανάγκη δηλαδή της διδασκαλίας, και τότε η επιμονή του αντίσκοβε σε άλλη επιμονή, με φυσική κάποτε συνέπεια να κόβεται το ζήτημα με το μαχαίρι· εννοώ το σημείο της διαφωνίας και όχι βέβαια η συνεργασία και η στενή φιλία... Με βασάνισε αρκετά ο φίλος μου και βασανίστηκε και ο ίδιος όχι λίγο. Μόλα τούτα από την αγκαθωτή αυτή συνεργασία χάρη σ' αυτόν και τις εξαιρετικές του ικανότητες, βγήκε ένα έργο ... γερά θεμελιωμένο, όχι μόνο στο κοινό αίσθημα, αλλά και στη γλωσσική επιστήμη...» (Δελμούζος, 1951, σελ. 486-487). Στο κείμενο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι δεν γίνεται λόγος για τον Γληνό και επί πλέον ότι διακρίνονται οι περιοχές ενδιαφερόντων των Δελμούζου Τριανταφυλλίδη που καθόρισαν την πορεία τους στη συνέχεια και διαμόρφωσαν τον Παιδαγωγό Δελμούζο και τον Γλωσσολόγο Τριανταφυλλίδη. Η συνεργασία των δύο φίλων επεκτάθηκε κατά τη τριετία αυτή και σε άλλους τομείς, όπως στην διοργάνωση συνεδρίων δασκάλων και επιθεωρητών, δημοσίων μαθημάτων, διαλέξεων για εκπαιδευτικούς και στη δημοσίευση μελετών⁵⁹, εκτός βέβαια από το έργο της συγγραφής των αναγνωστικών του δημοτικού.

Εκτός, όμως, από την λανθάνουσα «διάσπαση» στο εσωτερικό της τριανδρίας, η συμμετοχή των τριών στα ζητήματα της μεταρρύθμισης δημιούργησε την πρώτη, «άτυπη» διάσπαση στον Εκπαιδευτικό Όμιλο. Ο Μάρκος Τσιριμώκος, ένας από τους συνιδρυτές του Ε. Ο, διαχωρίζει απολύτως τον Ε.Ο. από την μεταρρύθμιση σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «... ήταν αδύνατο να φαντασθούμε ότι ύστερά από οχτώ χρόνια άνθρωποι, που θα ενεργούσαν σαν αντιπρόσωποι των ιδεών του Ομίλου, ενώ καλοξέρανε ότι η αφομοίωση του γραπτού λόγου με τον προφορικό δεν είναι γεγονός, θα παρασύρονταν από την επιθυμία να βοηθήσουν την αφομοίωση, ώστε να μεταβάλουν το

---

⁵⁹. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών πραγματοποιήθηκε σειρά «Γλωσσικών μαθημάτων» και εκδόθηκαν σχετικές μελέτες. Αναφέρουμε ενδεικτικά: Μ. Τριανταφυλλίδη, *Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση-η σχολική γλώσσα*, Αθήνα 1918, του ίδιου, *Η γλώσσα μας στα χρόνια 1914-1916* Αθήνα 1920, του ίδιου, *Το λεξιλόγιο των νέων αναγνωστικών*, Αθήνα 1920, Αλέξανδρου Δελμούζου, *Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση*, εν Αθήναις εκ του εθνικού τυπογραφείου Μάρτιος 1918, κ.ά.

μέσο σε σκοπό και ν' αποτολμήσουν την αντιφιλελεύθερη, την αντιεπιστημονική, τη χαοτική για το σχολείο πράξη να επιβάλουν επαναστατικά τον ανέτοιμο γραπτό λόγο στα σχολεία μιας κοινωνίας αφώτιστης, ανίδεης, μ' αντίθετη σκοτεινή θέληση, προτού καν να ετοιμάσουν διανοητικά και ηθικά με στοιχειώδη φωτισμό τους δασκάλους, τους οποίους προσπάθησαν έπειτα από το πραξικόπημα να τους κερδίσουν κομματικά, με υποσχέσεις υλικής βελτιώσεως της θέσης τους...». (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 11). Στη συνέχεια μάλιστα προσωποποιεί τον υπαίτιο, «φωτογραφίζοντας» με απόλυτη σαφήνεια τον Γληνό όταν παρατηρεί ότι: «...ένας - ο πιο τολμηρός, ή ο πιο βιαστικός- από τους ειδικούς του Ομίλου, που σύμφωνα με τις πολιτικές του πεποιθήσεις και αντιλήψεις είχε προσέλθει στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, εισηγήθηκε στην Προσωρινή πρώτη Κυβέρνηση κι έπειτα στην Κυβέρνηση του κ. Βενιζέλου στην Αθήνα την ανάγκη να εισαχθεί αμέσως η δημοτική γλώσσα στα σχολεία του Κράτους. Κι έτσι χάρη στη πρωτοβουλία και τόλμη ενός ανθρώπου αποφασίσθηκε χωρίς καμία προετοιμασία η πιο επιπόλαια εκπαιδευτική πράξη...» (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 18). Για να μην αφήσει δε καμία αμφιβολία ολοκληρώνει με τα παρακάτω: «Εφεξής θ' αποφύγω λεπτομερέστερη κρίση για τη λεγόμενη μεταρρύθμιση, που δεν ήταν έργο του Ομίλου, μα επιχειρήθηκε από το Κράτος με τη συνδρομή τριών ειδικών, οι οποίοι εγωιστικά μα καλόπιστα, πάντοτε, έκαναν το λάθος ν' αυτοαναγνωρίζονται κι αυτοκαλούνται εντολοδόχοι κι αντιπρόσωποι του Ομίλου και του Δημοτικισμού» (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 19). Το θέμα μας δεν είναι η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917, γι' αυτό δεν παραθέτουμε τις απόψεις του (δημοτικιστή) Τσιριμώκου ως στοιχείο αξιολόγησης της μεταρρύθμισης, αλλά για να προσεγγίσουμε περισσότερο τη σχέση των τριών προσωπικοτήτων στη δύσκολη αυτή περίοδο. Και η Πηνελόπη Δέλτα ακολουθεί τα βήματα του Τσιριμώκου. Αν και θερμή υποστηρίκτρια της δημοτικής, στέκεται κριτικά απέναντι στα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης (βλέπε: Δέλτα-Αναγνωστικά). Τη σύμπλευση Τσιριμώκου και Δέλτα, που μπορούμε να πούμε ότι είναι η πλευρά των Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη (παρά την κριτική), μπορούμε να την αντιπαραθέσουμε στη στάση του Κώστα Σωτηρίου, τμηματάρχη δημοτικής εκπαίδευσης και θερμού οπαδού της δημοτικής, αλλά και του Γληνού, που συνέταξε ολόκληρη μελέτη για να υπερασπιστεί το αναγνωστικό «*Τα Ψηλά Βουνά*». Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η σύγκριση ανάμεσα στις απαντήσεις των Γληνού και Τριανταφυλλίδη, στο κείμενο της «*Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων*⁶⁰». Απέναντι στο επιθετικό και σκωπτικό κείμενο του Γληνού, το κείμενο του

---

⁶⁰. Η «Επιτροπεία» αποτελούνταν από τους: Σπυρίδωνα Σακελλαρόπουλο (Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου), Ανδρέα Σκιά (Καθηγητή του Πανεπιστημίου), Νικόλαο Εξαρχόπουλο (Καθηγητή του Πανεπιστημίου), Ιωάννη Μεγαρέα (Τμηματάρχη της δημοτικής εκπαίδευσης),

Τριανταφυλλίδη δίνει έμφαση στην επιστημονική επιχειρηματολογία, ενώ σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να διαγνώσει ο αναγνώστης απολογητικό ύφος⁶¹. Τη μεταβολή αυτή στα πρόσωπα και στα πράγματα του Ε.Ο. αποτυπώνει η εντύπωση που μεταφέρει ο Τσιριμώκος, όταν μετά από καιρό επισκέφθηκε τα γραφεία του σωματείου το 1922, «όλα εκεί μέσα είχαν αλλάξει και τα πρόσωπα και τα πράγματα, τίποτα δε θύμιζε τον Όμιλο του 1914» (Τσιριμώκος, σελ. 20). Η εξέλιξη αυτή μπορεί να ερμηνεύσει και τις επιλογές των Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη μετά την πολιτική μεταβολή του 1920, που βέβαια σήμανε και το τέλος της Μεταρρύθμισης. Στις 5 Νοεμβρίου, τέσσερις ημέρες μετά τις εκλογές, παρουσιάσθηκαν χωριστά και υπέβαλαν την παραίτησή τους και οι τρεις. Ο Δελμούζος έφυγε σχεδόν αμέσως οικογενειακώς και εγκαταστάθηκε στο Μόναχο. Στη Γερμανία παρακολούθησε συστηματικά τον καθηγητή Georg Kerschensteiner, θεωρητικό του Σχολείου Εργασίας και από τότε γίνεται το πρότυπο της δουλειάς του (Παπανούτσος, 1984, σελ. 82⁶²). Επέστρεψε στην Ελλάδα τους πρώτους μήνες του 1923 (Παπανούτσος, 1984, σελ. 83⁶³). Τον Αύγουστο του 1921, αναχώρησε για τη Γερμανία και ο Μ. Τριανταφυλλίδης (Γάτος-2003, σελ. 125). όπου παρέμεινε και αυτός δύο χρόνια μέχρι το φθινόπωρο του 1923(Τριανταφυλλίδης - Αλληλογραφία, σελ. 342-343). Ο Γληνός παραμένει στην Ελλάδα και αρχικά δραστηριοποιείται στην αναδιοργάνωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Σε επιστολή του στον Δελμούζο τον Ιανουάριο του 1921που βρίσκεται πια στη Γερμανία, αναφέρεται στην προσέλευση νέων μελών στον Όμιλο. Στο σημείο αυτό μάλλον δικαιώνεται ο Τσιριμώκος, αφού φαίνεται να δημιουργείται εντός του Ε.Ο. ένας κύκλος «πιστών» του Γληνού, τα οποία στη συνέχεια θα συνδεθούν με την προσωπική του πορεία (Μ. Κλεάνθους, Χ. Θεοδωρίδης, Κ. Σωτηρίου, Μ. Παπαμαύρου κ.ά.). Εκτός, όμως, από τον Ε.Ο., ο Γληνός δίνει ιδιαίτερο βάρος στις προσπάθειες δημιουργίας της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής» την οποία ιδρύει τον Οκτώβριο του 1921 (Γληνός, 1946, σελ. 203).

Θεμιστοκλή Μιχαλόπουλο (Διευθυντή Διδασκαλείου) και Χρήστο Οικονόμου (Εκπαιδευτικό Σύμβολο).

⁶¹. Η μετριοπαθής γραμμή του Τριανταφυλλίδη φαίνεται και στη θετική του στάση απέναντι στο άρθρο του Γληνού (Δ.Φ.), «Παιδεία και Πολιτική» (Δελτίο-9/1-3/1921, σελ.94-98), όπου ασκεί κριτική στα πολιτικά πεπραγμένα της περιόδου 1917-1920. Για το άρθρο αυτό ο Γλ. σημειώνει: «ένοιωθα κάτι σαν ενουχισμό, ύστερα από τη μορφή που δώσαμε στον Όμιλο. Ο Μανόλης όμως ήταν ευχαριστημένος» (Γάτος, 2003, σελ. 111).

⁶². Ο Π. Ξωχέλλης αφήνει να εννοηθεί ότι ο Δελμούζος γοητεύθηκε από τον Kerschensteiner, διότι «οι απόψεις του Γερμανού παιδαγωγού απηχούσαν τις παιδαγωγικές του απόψεις» (Ξωχέλλης-1989, σελ. 61).

⁶³. Ο Δελμούζος πληροφορεί την Π. Δέλτα περί της επιστροφής του, αλλά δίνει την εικόνα, ότι, σκόπευε να παραμείνει μόνιμα στη Γερμανία οικογενειακώς.

Το διάστημα λοιπόν αυτό, δηλαδή την τριετία από το τέλος του 1920 έως το τέλος του 1923, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Γληνός οικοδομεί μια προσωπική πορεία, χωρίς, όμως να διαρρηγνύει τις σχέσεις του με τα δύο άλλα μέλη της μέχρι προ ελαχίστου χρόνου «ενιαίας και αδιαιρέτου» τριάδας. Περισσότερο φανερή είναι η αποστασιοποίηση του Τριανταφυλλίδη, παρ' ότι ακόμη τότε βρισκόταν στην Ελλάδα (Γάτος, 2003, σελ. 102). Στη πραγματικότητα αποστασιοποιημένος από το σωματείο (και τον Γληνό) είναι και ο Δελμούζος, αφού η μοναδική συνεργασία του, που δημοσιεύθηκε στο Δελτίο, ήταν τρεις βιβλιοκρισίες όπου υπέγραφε με τα αρχικά του (Α.Δ.⁶⁴). Η πυκνή, βέβαια αλληλογραφία που διατηρεί ο Γληνός με τον Δελμούζο καθ' όλο το χρονικό διάστημα της απουσίας του στη Γερμανία, δείχνει ότι σε προσωπικό επίπεδο οι σχέσεις τους παρέμεναν φιλικές. Από το ύφος πάντως των επιστολών προκύπτει ότι ο Γλ. δεν ήθελε να «χάσει» τον Δελμούζο από συνεργάτη, ενώ θεωρούσε τον Τριανταφυλλίδη χαμένη υπόθεση. (Γάτος, 2003 σελ. 128, 135, 136).⁶⁵ Είναι χαρακτηριστικό ένα μικρό απόσπασμα από επιστολή της 4^{ης} Αυγούστου του 1921 που αφορά στην οργάνωση της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής» το οποίο και παραθέτω και έχει ως εξής: «... Αν και μούγραφες πως δεν θεωρείς σκόπιμο να νακατωθείς από τώρα, επειδή η Κλεάνθους κι ο Θεοδωρίδης ζήτησαν να κάνουμε κάποιο συμφωνητικό, ένα είδος εταιρείας για τη Σχολή, δήλωσα, πως εννοώ να μετέχης και συ από την αρχή ως εταίρος έχοντας ίσα δικαιώματα χωρίς να κάνης χρήση όσο λείπεις και με το δικαίωμά σου να υποχωρήσης, όποτε θέλεις, άμα γυρίσης και ιδής πως δεν σαρέσει η δουλειά. Έτσι η εταιρεία έγινε από τους πέντε: Δελμούζο, Γληνο, Σωτηρίου, Κλεάνθους, Θεοδωρίδη. Ο Μανόλης εσωτερικά αντίθετος και δύσπιστος στην αρχή, παραπονέθηκε, άμα είδε το έργο να προβαίνει, ότι δεν τον πήραμε μαζί. Τότες του εξήγησα ότι η στάση του είναι διαλυτική και όχι ενθαρρυντική και του υπενθύμισα, ότι δεν υπέγραψε και πριν μερικούς μήνες το υπόμνημά μας. Ωστε δεν μπορεί να παραπονιέται...» (Γάτος-2003, σελ. 118). Σε άλλη επιστολή του σημειώνει για τον Μ. Τρ.: «Ο Μανόλης θέλει να αγνοή τον Όμιλο και το Δελτίο. Πόσο είναι γελασμένος» (Γάτος, 2003, σελ. 145).

Θα αποπειραθούμε να δώσουμε μια πιθανή ερμηνεία της ιδιαίτερης επιμονής που δείχνει ο Γληνός, ώστε να αποσπάσει τη συνεργασία του Δελμούζου, ενώ δείχνει να αδιαφορεί για τη σχέση του με τον Μ. Τριανταφυλλίδη. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι ο Γληνός έχοντας κατά νου την παλιά σχέση του Δελμούζου με τον Γιώργο Σκληρό, τις ομιλίες του στο Εργατικό Κέντρο του Βόλου και το γεγονός ότι ολόκληρη το προηγούμενη περίοδο δεν έδωσε κάποιο συγκεκριμένο στίγμα πολιτικής διαφοροποίησης, πίστευε ότι

---

⁶⁴. Στους τόμους, 9, 10 και 11 (τελευταίος) που κυκλοφορήθηκαν υπάρχει μια βιβλιοκρισία με τα αρχικά Α.Δ. (μάλλον Αλ. Δελμούζος) στον 10^ο τόμο (1922) και αφορά στη βιβλιοκρισία λογοτεχνικών έργων των Π. Δέλτα, Μ. Φιλίππα και Γρ. Ξενόπουλου (σελ.279-285).

⁶⁵. Το κλίμα αυτό είναι εμφανές σ' όλες τις επιστολές του Γληνού προς τον Δελμούζο της περιόδου αυτής (Γάτος, 2003, σελ. 101-152, 145).

εξακολουθεί να διάκειται θετικά προς τις σοσιαλιστικές απόψεις. Ως ενισχυτικό της εκτίμησής μου αυτής, αναφέρω ενδεικτικά την αποστολή των «*δύο φυλλαδίων της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*», που αποτελούσε (και αποτελεί) το μηνιαίο θεωρητικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, που τότε ακόμα είχε τον τίτλο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος⁶⁶. Είναι πάντως γεγονός ότι ο Δελμούζος παρέμεινε μέχρι τέλους της ζωής του «οπαδός» μιας πολιτικής αντίληψης που ο Ν. Τερζής χαρακτηρίζει «ηθικό σοσιαλισμό» και απορρέει από την επαφή του με τους νεοκαντιανούς και τον παιδαγωγικό εκπρόσωπό τους τον Paul Natorp (Ξωχέλλης, 1991, σελ. 143).

Πάντως την εικόνα διάσπασης που περιγράφουμε την είχε και ο ίδιος ο Γληνός και την περιγράφει με σαφήνεια σε επιστολή του της 3^{ης} Αυγούστου 1923, λίγες ημέρες προ της επιστροφής του Τριανταφυλλίδη στην Ελλάδα. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Αυτή τη στιγμή βλέπω μία κάποια διάσπαση και μία έλλειψη ενότητας στα σχέδιά μας. Έχω την εντύπωση ότι κάποια απόφαση να τραβήξει ο καθένας δικό του δρόμο υπάρχει σε σένα και στο Μανόλη ή και συνειδητά ή και χωρίς τέλεια επίγνωση. Ο Μανόλης σαν αποφασισμένος να τραβήξει για το Πανεπιστήμιο, δίνοντας πολύ μικρή σημασία σόλα τάλλα. Εσύ σαν αποφασισμένος να δουλέψεις για το Πειραματικό σχολείο, βλέποντας κάπως αδιάφορα τάλλα*». (Γάτος, 2003, σελ. 159). Ο φόβος του για την επικείμενη «διάσπαση» είναι πιθανόν η αιτία της δημιουργίας του περιοδικού «Εργασία» τον Σεπτέμβριο του 1923 με διευθυντή τον Μ. Παπαμαύρου και υποδιευθυντή τον άγνωστο Β. Αγγελόπουλο⁶⁷. Η εκτίμησή του περί διάσπασης έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι για την επιστροφή τους στην Ελλάδα, τους είχε ενημερώσει ο ίδιος για τις ευνοϊκές προβλέψεις του σχετικού νόμου της κυβέρνησης Πλαστήρα, που επανάφερε στις θέσεις τους απολυμένους δημοσίους υπαλλήλους (και βέβαια και αυτούς στη θέση των ανωτέρων εποπτών). Επί πλέον μάλιστα τους επεσήμανε τη δυνατότητα να υποβάλλουν τη σχετική αίτηση στο εξωτερικό στο ελληνικό προξενείο και συνάμα να ζητήσουν άδεια (εν ανάγκη και

---

⁶⁶. Η επιστολή στην οποία αναφέρεται η πληροφορία στάλθηκε στις 13 Μαρτίου 1921 (Γάτος-2003, σελ. 106), ενώ το 1^ο τεύχος του περιοδικού κυκλοφορήθηκε τον Ιανουάριο του 1921.

⁶⁷. Υπήρξε σχετικά σύντομη η ζωή του, κυκλοφορήθηκε ακριβώς δύο χρόνια, και εκδόθηκαν 36 τεύχη, το τελευταίο (15/35-36) την 1-15 Απριλίου του 1925. Το ενδιαφέρον που δείχνει ο Γληνός για το περιοδικό δείχνει ότι πιθανόν ο ρόλος του στη δημιουργία του να ήταν καθοριστικός, παρ' ότι δεν αναφέρει κάτι σχετικό στα αυτοβιογραφικά του σημειώματα. Σε επιστολή του στον Δελμούζο στις 25 Ιουλίου 1924 δείχνει την αγωνία του και για τον Όμιλο και για το περιοδικό. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Τι θα τον κάνωμε τον Όμιλο; Θα τον κρατήσωμε ανοιχτό ή όχι;... Έπειτα τι θα γίνει με το περιοδικό Εργασία; Μπορούμε να ταφήσωμε και αυτό αβοήθητο, αφού αυτό παρουσιάζεται σήμερα σαν ένας πρόσκοπος των ιδεών μας μέσα στους δασκάλους;*» (Γάτος, 2003, σελ. 168 και 262).

αναρρωτική), ώστε να επιστρέψουν τη χρονική στιγμή που θα κρίνουν απαραίτητη (Γάτος, 2003, σελ. 149). Ο Τριανταφυλλίδης ακολούθησε απολύτως φαίνεται τις οδηγίες του Γληνού, όπως φαίνεται στην επιστολή του στη Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ, όπου της αναγγέλλει τα της επικείμενης επιστροφής του επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: *«Είμαι πάντα σε άδεια, και γι' αυτό δε θ' αργήσω πια να γυρίσω στην Αθήνα»* (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 338⁶⁸).

Ο φόβος πάντως της διάσπασης φαίνεται, προς στιγμήν τουλάχιστον, ότι απομακρύνθηκε με την επάνοδο, σχεδόν ταυτόχρονα (με διαφορά λίγων μηνών), στην Ελλάδα των δύο παλιών συνεργατών και των δυνατοτήτων που προσέφερε η νέα πολιτική πραγματικότητα.

---

⁶⁸. Η ερμηνεία που δίνει ο επιμελητής στην αποστροφή αυτή της επιστολής του Τριανταφυλλίδη, ότι, δηλαδή, πήρε άδεια *«προφανώς από τις διδακτικές του ενασχολήσεις στην παιδαγωγική ακαδημία, όπου διδάσκει από τις 21.10.1920»*, δεν φαίνεται να ευσταθεί γιατί η Π.Α. ιδρύθηκε μεν στις 3 Ιουλίου 1920 και ο Τριανταφυλλίδης συμμετείχε στις διαδικασίες ίδρυσης (Δημαράς, 1974, Μεταρρύθμιση-Β, σελ. 125), αλλά άρχισε να λειτουργεί στις 17 Αυγούστου του 1924 (Αντωνίου, 2017, σελ. 90).

4.4. Μαρασλειακά: Τα πριν και τα μετά (1923-1927)

Το 1923 είναι η χρονιά που άρχισε να επανέρχεται μια σχετική ηρεμία και «ομαλότητα» στην ελληνική κοινωνία, αλλά όχι σταθερότητα στην πολιτική σκηνή, μετά τα τραγικά γεγονότα του 1922 και την (τελική) συνθήκη της Λωζάνης (Ιούλιος 1923). Συνάμα, όμως, διαμορφώνονται νέες συνθήκες που δημιουργούν σοβαρά προβλήματα διαχείρισης του μεγάλου αριθμού ομοεθνών προσφύγων που προήλθε, κατά ένα μέρος από τον αναγκαστικό ξεριζωμό των Ελλήνων της Μ. Ασίας, και κατά ένα άλλο μέρος λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Με το τέλος του 1923 και την επάνοδο στην Ελλάδα των Δελμούζου Τριανταφυλλίδη, αρχίζουν πάλι να εμφανίζονται συγκλίνουσες τάσεις στην πορεία της «τριανδρίας» και μπορεί να ειπωθεί ότι ξεκινά μια νέα περίοδος συνεργασίας. Ο Γληνός διορίζεται Εκπαιδευτικός Σύμβουλος με υπουργό παιδείας τον Κ. Γόντικα και κλείνει την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, το «προσωπικό του έργο». Ο Τριανταφυλλίδης επιστρέφοντας επανακτά τη θέση του ανώτερου επόπτη με βάση τις διαδικασίες που αναφέραμε προηγουμένως και κατά το χρονικό διάστημα 1923-1924 συνεργάζεται με τον Γληνό στη διοργάνωση εκπαιδευτικών συνεδρίων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, ενώ προσλαμβάνεται καθηγητής στην Παιδαγωγική Ακαδημία, όπου διδάσκει για δύο χρόνια (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδιάσμα, σελ. 1395). Τη διεύθυνση της Π.Α., που ξεκίνησε τη λειτουργία της το Καλοκαίρι του 1924⁶⁹, ανέλαβε ο Γληνός. Η συνεργασία αυτή, αν και θα λέγαμε πολυεπίπεδη, δεν σημαίνει πως έχει εξαλειφθεί η μεταξύ τους καχυποψία. Το κλίμα αυτό απορρέει από σύντομη επιστολή του Γληνού προς τον Δελμούζο της 17ης Απριλίου 1924 από την Καλαμάτα, όπου σημειώνει: «*Το συνέδριο το παρακολουθούν έως 300. Απ' αυτούς 50 καθηγητές. Ο Μανόλης δεν ήλθε τις δύο πρώτες μέρες και το βάσταξα μόνος μου*» (Γάτος, 2003, σελ. 163). Σε άλλη επιστολή του προς τον Δελμούζο, γίνεται σαφέστερος και συναριθμεί μεταξύ των δυσκολιών εφαρμογής των ψηφισμένων εκπαιδευτικών νόμων, και τη στάση του Μ. Τρ. «Παραπονιέται» συγκεκριμένα ότι: «*..έχομε τη βασική αντίδραση του Μανόλη, ο οποίος γύρισε προχτές από τη Μακεδονία και μεταξύ των άλλων μου edήλωσε, ότι διαφωνεί με το νόμο περί ανωτέρων εποπτών και ότι με το Σωτηρίου –δεν μπορεί να συνεργαστεί ώστε να γίνουν συνέδρια κ.τ.λ.*» (Γάτος, 2003, σελ. 167). Σε άλλη, δε, επιστολή του γίνεται ακόμη περισσότερο ξεκάθαρος. Γράφει συγκεκριμένα: «*Επιμένει στίς παλιές του αντιρρήσεις για*

⁶⁹. Με το Π.Δ.: 191Α' / 12.08.1924 (Αντωνίου, 2017, σελ. 99). Είχε ιδρυθεί το 1920 με τον Ν.2243: 148Α' / 03.07.1920 (Αντωνίου, 2017, σελ. 90).

τη σκοπιμότητα ή μάλλον το άσκοπο της συνεργασίας μας λόγω ... ασυμφωνίας χαρακτήρων ...μου δήλωσε επίσης, ότι θα παραιτηθή αν διοριστή ο Σωτηρίου ανώτερος επόπτης» (Γάτος, 2003, σελ. 173).

Ο Γληνός, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, έχει εντοπίσει τις κινήσεις αποστασιοποίησής που περισσότερο θα τις χαρακτηρίζαμε ως τάση αυτονόμησης, πριν ακόμη αναχωρήσει ο Μ. Τρ. για τη Γερμανία. Πράγματι μετά τη μη εκλογή του το 1924 ως καθηγητού στο πανεπιστήμιο Αθηνών⁷⁰ ανέβηκε, στη Θεσσαλονίκη, όπου εκλέχτηκε καθηγητής το 1926 στη Φιλοσοφική Σχολή του εκεί νεοσύστατου πανεπιστημίου (Τριανταφυλλίδης-Αλληλογραφία, σελ. 359 και 360 και σημ.). Μπορούμε να πούμε ότι από σημείο αυτό και εξής, πρώτος ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης από τους άλλους δύο, επιλέγει τη δική του προσωπική πορεία, την οποία ακολουθεί πλέον με συνέπεια μέχρι τον θάνατό του.

Παράλληλως, όμως, το φθινόπωρο του 1923, διορίζεται ο Δελμούζος διευθυντής του Μαρασλείου Διδασκαλείου (Παπανούτσος, 1984, , σελ. 85). Με την ανάληψη της διεύθυνσης του Μαρασλείου φιλοδοξούσε να επαναλάβει το πείραμα του Βόλου, όχι βέβαια με απόλυτη βεβαιότητα για την ομαλή εξέλιξη της νέας του αυτής προσπάθειας (Κουγέας, 1958, σελ. 1401-1402).

Το «εν Αθήναις Διδασκαλείο» ιδρύθηκε το 1878 με τον νόμο ΧΘ'/1878 και αποτέλεσε σταθμό στο σοβαρό ζήτημα της μόρφωσης των δασκάλων. Παράλληλα, δε, υπήρξε το πρότυπο και για τα άλλα τρία διδασκαλεία που ιδρύθηκαν στη συνέχεια. Αρχικά στην Τρίπολη και στην Κέρκυρα το 1880 και κατόπιν στη Λάρισα το 1882. Τα περιφερειακά αυτά διδασκαλεία λειτούργησαν μέχρι το 1905. Το 1910 με τον νόμο ΓΧΪΒ'/1910 το διδασκαλείο Αθηνών μετατράπηκε σε τετρατάξιο, παρέμεινε όμως το μοναδικό για όλη τη Χώρα. Με το νόμο 381/1914 επέστρεψε πάλι σε τριτάξιο, παράλληλα όμως ιδρύθηκαν και άλλα 12 διδασκαλεία σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος, αφού, εκτός των άλλων, η προσάρτηση νέων χωρών κατά το 1913 είχε καταστήσει το πρόβλημα της παραγωγής δασκάλων ιδιαίτερα οξύ. Συγκεκριμένα ιδρύθηκαν διδασκαλεία στη Λαμία, στην Τρίπολη, στα Ιωάννινα, στη Θεσσαλονίκη (2) στη Φλώρινα, στην Καστοριά στην Κοζάνη, στις Σέρρες, στη Δράμα, στην Αλεξανδρούπολη και στο Ηράκλειο της Κρήτης. Το 1923 με το νόμο 3182/1923, ο οποίος επέφερε και άλλες αλλαγές συνολικά στη δομή των διδασκαλείων, λόγω και των νέων αναγκών που προέκυψαν από την εισροή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, αναβαθμίστηκε σε τετρατάξιο και προσαρτήθηκε στην Παιδαγωγική Ακαδημία ως πρότυπο (Λέφας, 1942, σελ. 218, 224, 232, 233, 234, 237, 238). Τη χρονιά αυτή, πρέπει να μιλήσουμε ουσιαστικά για επανίδρυση του

---

⁷⁰. Σχετικά με τις διαδικασίες εκλογής Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 349 (επιστολή Καλιτσουνάκι).

Μαρασλείου Διδασκαλείου, αν συνυπολογίσουμε τις ριζικές αλλαγές που συνέβησαν αφενός στη δομή και τη λειτουργία του ιδρύματος⁷¹ αφετέρου, και κυρίως, στο επίπεδο των προσώπων με τον ορισμό του Αλέξανδρου Δελμούζου ως διευθυντή του.

Στις εξελίξεις στο Μαράσλειο τη διετία 1925-1927 δεν πρωταγωνιστεί εμφανώς το Γλωσσικό αλλά καθαρά ιδεολογικά ζητήματα που συνδέονται με τη διδασκαλία της Ιστορίας, και των Θρησκευτικών. Το «Γλωσσικό», όμως, αποτελεί αναντίρρητα το θεμέλιο και το υπόβαθρο των όποιων εξελίξεων, αφού ο δημοτικισμός δεν θεωρείται απλώς η (ορθή ενδεχομένως) άποψη για τη γλωσσική παιδεία του λαού, αλλά κάτι πολύ περισσότερο, «... η ιδεολογία του εκπαιδευτικού δημοτικισμού είναι απλωμένη μέσα στον εκπαιδευτικό κόσμο επάνω από κομματικές και καθεστωτικές αντιλήψεις και αντιθέσεις και πάθη και συγκεντρώνει γύρω της όλους εκείνους που ανεξάρτητα κομματικών συμπαθειών είναι πρόθυμοι να προσφέρουν τις δυνάμεις τους στην αναγέννηση του λαϊκού σχολείου...» (Ρεπούση, 2012, σελ. 97). Πρόκειται δηλαδή σαφώς για μια ιδεολογία, την οποία οι φορείς της επιθυμούν να επιβάλουν ως κυρίαρχη στο σύνολο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η παρουσία του Δελμούζου στη διεύθυνση του Μαρασλείου και του Γληνού στην διεύθυνση της παιδαγωγικής Ακαδημίας υπήρξε μια πραγματική ευκαιρία, όπου πράγματι εκπαιδευτικοί με διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις (Δελμούζος-Γληνός) θα μπορούσαν, συνεργαζόμενοι κάτω από την ενωτική παρουσία της κοινής ιδεολογίας, του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, να λειτουργήσουν συνθετικά και βεβαίως αποτελεσματικά. Παρά το γεγονός ότι τα Μαρασλειακά φάνηκε ότι δημιουργήθηκαν λόγω της συντηρητικής στάσης των κρατούντων και μέρους της κοινωνίας, στην πραγματικότητα το Μαράσλειο έγινε το «Μήλον της Έριδος» ανάμεσα στην αστική πολιτική αντίληψη με σοσιαλιστική χροιά που εκπροσωπούσε ο Δελμούζος και στην μαρξιστική που εκπροσωπούσε ο Γληνός⁷². Εξάλλου το 1927, έναν χρόνο μετά την

---

⁷¹. Ιδιαίτερη σημασία στη σύνδεση του Διδασκαλείου με την Ακαδημία έδωσε ο Γληνός στον εναρκτήριο λόγο του και μάλιστα αιτιολόγησε έμμεσα, γιατί προηγήθηκε η ίδρυση του Διδασκαλείου της ίδρυσης της Ακαδημίας. Επισημαίνει συγκεκριμένα: «...ο συνδυασμός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας με το Μαράσλειο Διδασκαλείο, όπως τώρα διοργανώνεται απάνω στις βάσεις μιας αληθινής νεοελληνικής παιδαγωγικής και η στενή συνεργασία, που πρόκειται να υπάρξει μεταξύ των δύο ιδρυμάτων, δεν μπορεί παρά να δώσει τα πιο ενεργητικά αποτελέσματα. Η λειτουργία του Μαρασλείου Διδασκαλείου είναι η ασφαλέστερη εγγύηση για την ευδοκίμηση της λειτουργίας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας...» (περιοδικό «Εργασία», τόμος Β' τεύχος 5 και 6 /25-26, 15 και 30 Νοεμβρίου 1924, σελ. 111).

⁷². Παρότι οι πολιτικές απόψεις του Γληνού δεν είχαν εκδηλωθεί με σαφήνεια την εποχή των «Μαρασλειακών», είναι φανερό ότι είχαν διαφανεί στο πλαίσιο του Ε.Ο. Στο έργο του «Ένας Αταφος Νεκρός-Μελέτες για το Εκπαιδευτικό μας Σύστημα», που κυκλοφορήθηκε τον Απρίλη του 1925, λίγο πριν εκδηλωθούν τα «Μαρασλειακά» (Γληνός-1925) και περιλαμβάνει

απόλυσή τους από το Μαράσλειο και την Ακαδημία αντιστοίχως συντελέστηκε και τυπικά η διάλυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, μια διάλυση που φαινόταν να έρχεται τα προηγούμενα χρόνια και απλώς τότε δόθηκε η ευκαιρία να εκδηλωθεί.

Χαρακτηριστική είναι η απουσία ουσιαστικά του Τριανταφυλλίδη και από τα Μαρασλειακά, αλλά και από τις δραστηριότητες του ΕΟ αρκετά πριν τη διάλυσή του.. Είναι αδύνατον να εξεταστούν τα γεγονότα που καλύπτονται με τον όρο «Μαρασλειακά» χωρίς τη σύνδεσή τους με τα πολιτικά γεγονότα της εποχής και την απόλυτη μετεξέλιξη της Γλωσσικής διαμάχης σε ιδεολογικοπολιτική⁷³.

Από την έναρξη της λειτουργίας του υπό τη νέα του δομή, τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου των σπουδών όσο και στο επίπεδο των προσώπων, το Μαράσλειο λειτούργησε ουσιαστικά απρόσκοπτα, χωρίς εμφανείς αντιδράσεις μέχρι τον Μάιο του 1925. Τότε τρεις δημοδιδάσκαλοι, οι Δημητρακόπουλος, Γεννηματάς και Κάρμας, διαφώνησαν με τις αντιλήψεις της Ρόζας Ιμβριώτου περί της μεθόδου διδασκαλίας της ιστορίας. Οι αντιλήψεις της Ιμβριώτου είχαν διατυπωθεί στη συνεδρίαση των διδασκόντων της 26^{ης} Μαρτίου του 1925, η οποία είχε ως αντικείμενο τη μέθοδο διδασκαλίας της ιστορίας με έμφαση στην ιστορία της επανάστασης του 1821 με την ευκαιρία του εορτασμού στο Μαράσλειο της επετείου της Παλιγγενεσίας. Τον θεσμό των συνεδριάσεων είχε θεσπίσει ο Δελμούζος και διεξάγονταν τουλάχιστον κάθε Πέμπτη απόγευμα και ενδεχομένως συχνότερα (Ρεπούση, 2012, σελ. 100). Οι συνεδριάσεις αυτές αποτελούσαν σοβαρό εργαλείο της λειτουργίας του διδασκαλείου, αφού μέσα από αυτές τις συνεδριάσεις, σε συνδυασμό με την επιλογή του προσωπικού, που ήταν στην απόλυτη δικαιοδοσία του Δελμούζου (Ρεπούση, 2012, σελ. 99), διαμορφωνόταν το ιδεολογικό πλαίσιο, που με σημερινούς όρους θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε πλαίσιο «αστικού εκσυγχρονισμού», που επιδίωκε να επιβάλει. Ο διευθυντής του διδασκαλείου Αλέξανδρος Δελμούζος ζήτησε την απομάκρυνση των τριών δασκάλων από το διδασκαλείο και την τιμωρία τους. Οι τρεις δημοδιδάσκαλοι μετατέθηκαν και το Υπουργείο διέταξε τον πρόεδρο του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου Δημήτριο Λάμψα να ενεργήσει ανάκριση. Ο Λάμψας συνέταξε έκθεση την οποία παρέδωσε στις 12 Ιουνίου. Στην έκθεσή του πλέκει το εγκώμιο του Αλέξανδρου Δελμούζου, τον οποίο περιγράφει ως, *ανωτέρα προσωπικότητα, εγκλείουσα εις την ψυχήν της μόνο ευγενή ιδανικά ... θεωρών ως αποστολήν του την στήριξιν του εθνισμού, την καλλιέργειαν του πατριωτισμού και πραγματικού ανθρωπισμού, την ανάπτυξιν της ζωντανής ηθικότητος και*

μελέτες και παλαιότερων ετών, διαφαίνονται οι ευρύτερες πολιτικές προεκτάσεις που προσέδιδε ο Γληνός στη δυναμική του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.

⁷³.Για τις πολιτικές αντιλήψεις του Δελμούζου βλέπε εκτός από: Ξωχέλλης-1991, σελ. 123-145 (Τερζής) και Ξωχέλλης-1991, σελ. 117-122 (Φράγκος).

θρησκευτικότητα (Αντωνακάκης, 1926, σελ. 22). Στο τρίτο μέρος της έκθεσής του, όμως, είναι επικριτικός κατά της Ιμβριώτου, και θεωρεί ότι: «*αι απόψεις ης κ. Ιμβριώτου (περί του τρόπου διδασκαλίας της ιστορίας) είναι κατά μέγα μέρος πεπλανημένοι, μη επιστημονικοί, διά τούτο δ' εν πολλοίς και ουχί όσον θα έπρεπε συντελεστικά προς φρονηματισμόν των διδασκομένων ...και προσεγγίζουν ανεπιγνώτως εις την "υλιστικήν αντίληψιν της ιστορίας"*» (Αντωνακάκης, 1926,σελ. 21). Ο Αντωνακάκης, ενώ συμφωνεί ότι *αι εκτεθειμέναι ιδέαι του κ. Λάμψα περί ιστορικής μεθόδου είναι απολύτως ορθαί*, (Αντωνακάκης,1926, σελ. 21), θεωρεί ότι αδικεί την Ρόζα Ιμβριώτου, διότι «*...το τι είπεν η κ. Ιμβριώτου έχει δευτερεύουσαν όλως αξίαν προ του κυρίου ζητήματος "πως edίδασκε την ιστορίαν εις τας τάξεις του Διδασκαλείου..."*» (Αντωνακάκης, σελ. 22-23). Στη συνέχεια τεκμηριώνει τη θετική του εκτίμηση για τη διδασκαλία της ιστορίας από την Ιμβριώτου με παραδείγματα από τα γραπτά των μαθητών (Αντωνακάκης, 1926, σελ. 23-25).

Οι τρεις δημοδιδάσκαλοι, παρά τη μετάθεσή τους, συνέχισαν μαχητικά, μέσω δημοσιευμάτων κυρίως, να υπερασπίζονται τις θέσεις τους και προκάλεσαν ενεργοποίηση της Ιεράς Συνόδου, η οποία έστειλε σχετικό έγγραφο προς το Υπουργείο Παιδείας στις 18 Ιουλίου. Το νέο σχολικό έτος ξεκίνησε ομαλά με το αυτό προσωπικό (εκτός βέβαια των τριών μετατεθέντων). Με τον καινούργιο χρόνο, όμως, τον Ιανουάριο του 1926, διά «λόγους οικονομίων» απολύθηκαν επτά εκπαιδευτικοί σύμβουλοι μεταξύ των οποίων ο διευθυντής του Μαρασλείου Αλέξανδρος Δελμούζος, ο διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Δημήτριος Γληνός και ο υποδιευθυντής του Μαρασλείου Μιχαήλ Παπαμαύρου. Τα νέα γεγονότα τα οποία μάλιστα συνδέονται με κυβερνητική μεταβολή δημιούργησαν νέο κύκλο ανακρίσεων. Αναφέρουμε βασικά την έρευνα για την ισχύ των καταγγελιών που ανέθεσε η Ιερά σύνοδος στον Μητροπολίτη Ηλείας μετά από έντονα διαβήματα των Χριστιανικών Σωματείων και μετά από το σχετικό έγγραφο της Ι. Συνόδου της 18^{ης} Ιουλίου 1925, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Ο Σ. Μητροπολίτης Ηλείας παρέδωσε την έκθεσή του στην Ι. Σύνοδο στις 28 Φεβρουαρίου 1926 και από την Ι. Σύνοδο διαβιβάσθηκε στο Υπουργείο Παιδείας στις 21 Απριλίου. Ο Αντωνακάκης χαρακτηρίζει την έρευνα του Μητροπολίτη Ηλείας αναλυτική, εμπειριστατωμένη και διενεργηθείσα εις βάθος, αποφαίνεται δε ότι: *...Καθ' όλα τα άλλα αποδεικνύει αστήρικτους τας κατηγορίας ο Σεβασμιώτατος, ευρίσκει όμως βασίμους αυτάς κατά των Δελμούζου και Γληνού εις τα εξής σημεία:*

- 1) Εις
τον περιορισμόν των ωρών των θρησκευτικών μαθημάτων εις τα σχολεία.
- 2) Εις
την σιωπηράν κατάργησιν της προσευχής επί τη ενάρξει του μαθήματος την πρωίαν.

- 3) Εις
την σιωπηράν κατάργησιν του εκκλησιασμού των μαθητών.
- 4) Εις
την κατάργησιν της διδασκαλίας των θρησκευτικών και εις τας τρεις τάξεις του πρωτύπου δημοτικού σχολείου του μονοταξίου διδασκαλείου.
- 5) Εις
την κατάργησιν της εορτής των Τριών Ιεραρχών.
- 6) Εις
την έγκρισιν βιβλίων, εν οίς ουχί με αμέσως αλλ' εμμέσως διασείονται αι θρησκευτικά αρχαί των παιδων και αι ηθηκαί.
- 7) Εις
την πρόσληψιν ως συνεργατών του α) Ιορδανίδη, στοιχείου αναρχικού εκδιωχθέντος ως τοιούτου εξ Αιγύπτου, β) του Βάρναλη, κεκηρυγμένου Κομμουνιστού, γ) της Ρόζας Ιμβριώτου, κεκηρυγμένης Κομμουνίστριας, δ) του Αναγνωστόπουλου, καθηγητού του Μαρασλείου και τόσων άλλων, ων δύσκολος ο καθορισμός του αριθμού και η αναγραφή των ονομάτων.

Ο Γεώργιος Αντωνακάκης, στην έκθεσή του, συμφωνεί ουσιαστικά με τις υπ' αρ. 1, 3 και 5, αλλά τις θεωρεί κυβερνητικές επιλογές και όχι ευθύνη των Γληνού - Δελμούζου. Μερικώς επίσης φαίνεται να συμφωνεί και με τις υπ' αρ. 6 και 7 κατηγορίες.

Αναφερθήκαμε μέχρι τώρα αρκετές φορές στον αρεοπαγίτη Γεώργιο Αντωνακάκη. Πρόκειται γι' αυτόν που έλαβε την τελική εντολή, από κυβερνητικής πλευράς, για τη διενέργεια ανακρίσεων στις 26 Σεπτεμβρίου 1926 και του οποίου η έκθεση με τον τίτλο «Τα Μαρασλειακά» παραδόθηκε στις 6 Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται οι προσωπικές του απόψεις, αλλά εμμέσως και οι απόψεις των άλλων ανακριτών, αφού έχει λάβει υπόψη του ολόκληρο το μέχρι τότε ανακριτικό υλικό. Το τελικό συμπέρασμά του είναι απολύτως αθωωτικό για τους «κατηγορούμενους» και ένας ύμνος για το επιτελούμενο έργο στο Μαρασλείο. Τοποθετεί το όλο ζήτημα στο επίπεδο της γλωσσικής διαμάχης σημειώνοντας χαρακτηριστικά ως πρώτο πόρισμα στην κατακλείδα του πορίσματός του: «...το όλον ζήτημα των "Μαρασλειακών" ανήκει εις την σειράν της γνωστής γλωσσικής διαμάχης των δύο γλωσσικών ιδεολογιών· η δημοτική γλώσσα, ήτις είχε εισαχθεί και εχρησιμοποιείτο εις το Μ. Δ. και εις την Π. Α., αυτή ήτο η πέτρα του σκανδάλου. Όλα τα άλλα, αντιθρησκευτικότητες, αντεθνικότητες και ανηθικότητες ήσαν επιθέσεως μέσα, θεμιτά λογιζόμενα, κατά του κυρίως εχθρού της δημοτικής». Εκτιμά, μάλιστα, ότι το εγχείρημα του Μαρασλείου, ήτον ένα έργο πλήρες από παλλόμενον θρησκευτικόν αίσθημα από ζωντανόν αισιόδοξον πατριωτικόν

ενθουσιασμόν (Αντωνακάκης, 1926, σελ. 122-123), όπως αποφαίνεται κατακλείνοντας την αναφορά του. Τα συμπεράσματα του Αντωνακάκη δείχνουν έναν καλής πίστεως δικαστικό, που όμως παρασύρθηκε στην κρίση του από τα φιλικά του αισθήματα απέναντι, κυρίως, στον Δελμούζο. Κατέληξε σε ένα πόρισμα που κυρίως αναφέρεται σε εκπαιδευτικά και επιστημονικά ζητήματα για τα οποία σε προηγούμενο σημείο της αναφοράς του δηλώνει αναρμόδιος. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε ζήτημα ποινικό, ώστε να απαιτείται αθώωση. Όπου κάτι τέτοιο είχε διαφανεί ή καταγγεληθεί, αποδείχθηκε απολύτως αβάσιμο όπως φαίνεται και από τις εκθέσεις των Λάμψα και του Σ. Μητροπολίτη Ηλείας. Το ζήτημα ήταν ιδεολογικό και με την έννοια αυτή πλησιέστερα προς την πραγματικότητα φαίνεται να είναι η έκθεση του Μητροπολίτη Ηλείας. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι αυτά που ως κατηγορίες καταλογίζονται στους βασικούς υπευθύνους (Γληνό-Δελμούζο), θεωρούνται επιθυμητή προοπτική για την παιδαγωγική διαδικασία από την πλευρά των διαδόχων στον ιδεολογικό τομέα των πραγματικών πρωταγωνιστών (Γληνός, Ιμβριώτου, Παπαμαύρος και όχι βέβαια ο Δελμούζος). Ενδεικτικά αναφέρω τις απόψεις της Μαρίας Ρεπούση, η οποία σημειώνει χαρακτηριστικά: «...Για τη δεκαετία του 1920 _όπου η ιστορία στο σχολείο ήταν μέρος μιας σκληρής εθνικοποιητικής διαδικασίας η οποία, σύμφωνα με τις εθνικές συλλογικές πεποιθήσεις, θα επέτρεπε στα παιδιά να αγαπήσουν την Ελλάδα περισσότερο κι από τη ζωή τους, και να την υπερασπίσουν αργότερα με το όπλο στο χέρι_, η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης ως ζητούμενο της διδασκαλίας της ιστορίας στο σχολείο ήταν ένας άγνωστος αλλά και ύποπτος κώδικας. Τον στόχο αυτό οι δημοτικιστές τον συνέδεαν με τη συνολική τους αντίληψη για το σχολείο και τη σχέση του με την πραγματική ζωή και τις ανάγκες της, με το σήμερα και το αύριο των κοινωνιών ...Οι πιο επεξεργασμένες απόψεις για μια ιστορική εκπαίδευση στην υπηρεσία της ιστορικής σκέψης του παιδιού, και με αναφορές στον επιστημονικό χαρακτήρα του μαθήματος της Ιστορίας, δεν είναι τυχαίο ότι εκφράστηκαν από τους ανθρώπους που δίδασκαν το εν λόγω μάθημα στο Μαράσλειο: τη Ρόζα Ιμβριώτη και τον Δημήτριο Αναγνωστόπουλο. Και οι δύο επιχειρούσαν να συνδέσουν την ιστορία που διδασκόταν στο σχολείο με την ιστορική επιστήμη, να υπενθυμίσουν την καταγωγή της, που είχε ξεχαστεί υπό την πίεση μιας αμιγώς εθνικής αγωγής». (Ρεπούση, σελ. 103). Η Ρεπούση, ουσιαστικά, θεωρεί «βάσιμες» τις κατηγορίες επαινώντας βέβαια αυτά για τα οποία κατηγορήθηκαν, κατηγορίες όμως τις οποίες οι συντελεστές του «έργου» αρνήθηκαν. Είναι φανερό ότι δεν υπήρχε κανένας λόγος ανακρίσεων, ερευνών κ.λπ. Είναι δυσαναπάντητο το ερώτημα. Γιατί οι Γληνός, Ιμβριώτου, Αναγνωστόπουλος και οι υπόλοιποι δεν υπερασπίστηκαν το έργο τους αντί να απολογούνται;

Μια ερμηνεία που μπορεί να δοθεί είναι ότι η «Συντηρητική Αντίδραση» κατά των καινοτομιών στο Μαράσλειο ήταν, κατά μίαν έννοια, «καλοδεχούμενη» και από τις δύο

πλευρές. Στην πραγματικότητα λειτούργησε ως άλλοθι και από την πλευρά του Δελμούζου, ώστε οι επιλογές να αξιολογηθούν από την εκπαιδευτική κοινότητα απεκδυόμενος ο ίδιος των (όποιων) ευθυνών του, κυρίως στο επίπεδο των προσώπων, όσο και από την πλευρά του Γληνού, ώστε να δικαιωθεί η βασική του άποψη που εκφράστηκε πολύ σύντομα, μόλις τον επόμενο χρόνο με τη διάλυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί, και όπου σημειώνει: *«Κάθε συστηματική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και η εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων, Η ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε έως τώρα η πείρα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, καταπολεμάει άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μίαν ουσιαστική λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση»* (Κοκκίνη, 1989, σελ. 21-22).

Ο Δελμούζος δεν ήθελε να επαναληφθεί στην περίπτωση του Μαρασλείου ότι συνέβη στον Βόλο. Για τον λόγο αυτό έδειξε μεγάλη ανεκτικότητα προς την πλευρά εκείνη που εμφανώς καλλιεργούσε μια αντίληψη εκπαίδευσης των νέων διαφορετική από το προσωπικό του ιδεολογικό στίγμα. Εξ άλλου λίγο πριν την απόλυσή τους τον Ιανουάριο του 1926 και ίδιος ο Γληνός καταγράφει *«τις πρώτες διαφωνίες με τον Δελμούζο»* (Γληνός-1946, σελ.203), ενώ σε επιστολή του της 23^{ης} Φεβρουαρίου του 1926 εκφράζει τη ελπίδα: *«Πιστεύω και ελπίζω, ότι από την κρίση αυτή, δεν θα βγη η ως τώρα φιλία μας και συνεργασία μας ανεπανόρθωτα πληγωμένη»* (Γάτος, 2003, σελ. 182). Η επόμενη επιστολή του της 3^{ης} Αυγούστου 1926 μπορεί να θεωρηθεί ότι σφραγίζει τη λήξη της συνεργασίας, αλλά και της φιλίας των τριών αυτών ανθρώπων που κάποια στιγμή λειτουργούσαν ως μία ενιαία και αδιαχώριστη ενότητα. Η επιστολή αυτή ξεκινά με την διαπίστωση: *«Αγαπητέ μου Αλέκο, από την ημέρα που έφυγες δεν είχαμε νέα σου...»* και τελειώνει με την πληροφορία: *«Το Μανόλη δεν τον είδα αθόλου. Ούτε ξέρω που βρίσκεται...»* (Γάτος, 2003, σελ. 183-184).

Αναφερθήκαμε κάπως εκτενώς στις εξελίξεις στο Μαρασλείο κατά τη διετία 1924-1926, διότι οι αντιθέσεις που εκδηλώθηκαν παρουσίασαν πολυπλοκότητα που ξεπέρασε το δίπολο συντηρητικοί-προοδευτικοί και διότι έπαιξαν σοβαρό ρόλο στην εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ του Δελμούζου και του Γληνού, αφού ο Τριανταφυλλίδης ήταν απών. Τα «Μαρασλειικά» σήμαναν ουσιαστικά την οριστική διάλυση της τριανδρίας, η οποία πιστώθηκε (ή χρεώθηκε) κάποιες από τις σημαντικότερες επιλογές στην ιστορία της παιδείας ολόκληρου του 20^{ου} αιώνα.

Τα γεγονότα στον Ε.Ο. που ακολούθησαν ήταν η νομοτελειακή συνέπεια των όσων είχαν προηγηθεί., αλλά και των γενικότερων εξελίξεων. Ο Δ. Χαραλάμπους, 1987, διακρίνει κατ' αρχήν εξ σωματειακές (Χαραλάμπους, 1987, , σελ. 115 κ.ε.) προϋποθέσεις της διάσπασης στις οποίες εντάσσει τις εγχώριες, αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις στο επίπεδο των σοσιαλιστικών ιδεών και των γεγονότων (καταστροφή της Σμύρνης,

επανάσταση του 1917 κ.ά.), αλλά και τις εξελίξεις και στο εσωτερικό του βενιζελικού κόμματος. Επίσης εντοπίζει και ενδοσωματειακές (Χαραλάμπους, 1987, , 1987, σελ. 121 κ.ε.) προϋποθέσεις οι οποίες είναι ουσιαστικά η αντανάκλαση των εξωσωματειακών προϋποθέσεων στο εσωτερικό του Ε.Ο. Η Ρ. Ιμβριώτη περιγράφει πειστικά τη διαδικασία «διάσπασης» και θεωρεί ότι το γεγονός ήταν πλέον μη αναστρέψιμο, λόγω της εξέλιξης στην πολιτική σκέψη του Γληνού (Ιμβριώτη, 1964, σελ. 416-418). Οι νέες συνθήκες, πάντως, που διαμορφώθηκαν στον Ε.Ο. περιγράφονται με καθαρότητα στη «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου» όπως καταχωρείται στο περιοδικό «Νεοελληνικός Λόγος». Το «μοιραίον» συνέβη τον Μάιο του 1927 όταν αποχώρησε ο Δελμούζος με άλλα 51 άτομα από το σωματείο, χωρίς να προχωρήσει στη δημιουργία άλλου παρεμφερούς σωματείου⁷⁴. Δεν πρόκειται, δηλαδή για διάσπαση, αλλά για συρρίκνωση και μάλιστα όχι ιδιαίτερα μεγάλη μπροστά στον συνολικό αριθμό των μελών του Ομίλου. Ο Δελμούζος και οι περί αυτόν «αναγκάστηκαν να παραιτηθούν διότι έγινε το σωματείο κομματικό», αλλά ακόμα και τότε, θεωρεί ο Δελμ., ότι δεν είχε φανεί με απόλυτη καθαρότητα η ιδεολογία του Γληνού⁷⁵ (Δελμούζος- Μελέτες και Πάρεργα- Β΄, σελ. 230). Ο Γληνός στα αυτοβιογραφικά του σημειώματα δεν αναφέρει τίποτα σχετικά με τη «διάσπαση» του 1927. Αντιθέτως αναφερόμενος στα γεγονότα του 1929 σημειώνει: «Το έργο του Εκπαιδευτικού Ομίλου διακόπτεται. Εσωτερικές αντιθέσεις κομμουνιστών-σοσιαλιστών. Τα γραφεία του διαλύονται (μέγαρον Εφεσίου). Το αρχείο το παίρνει ο Γληνός, τη βιβλιοθήκη η Τασία Πλακοκεφάλου, έπιπλα και βιβλία ο γενικός γραμματέας Μπατούνας δικηγόρος» (Γληνός, 1946,σελ.204).

Με την οριστική (ουσιαστικά αλλά όχι τυπικά) διάλυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, εξέλιπε και η ελάχιστη πιθανότητα να υπάρξει κάπου στο μέλλον, όταν ενδεχομένως, οι συνθήκες θα το ευνοούσαν, μια σύμπλευση των Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη. Οριστικοποιείται και μάλιστα συνεχώς διευρύνεται η απόκλιση μεταξύ τους και μπορούμε πλέον να μιλήσουμε για τρεις διαφορετικούς κόσμους, αφού και οι τρεις, κατά κάποιον τρόπο, δημιούργησαν στη συνέχεια μια καινούργια προσωπική, πλέον, «καριέρα».

---

⁷⁴. Ο ίδιος ο Γληνός αναφερόμενος στα μέλη του Ε.Ο. που παραιτήθηκαν σημειώνει: «Έχουν ταυτιστεί με τα ιδανικά της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και πολεμάνε θετικά την καθολική απολυτρωτική κίνηση που φέρνει το όνομα σοσιαλισμός. Άρα πέρασαν στην αντίδραση. Και η παιδαγωγική τους ενέργεια έχασε κάθε προοπτική» (από το περιοδικό «Αναγέννηση», Ιμβριώτη, σελ. 417-418).

⁷⁵. Και η Ιμβριώτη παραδέχεται ότι ο Γληνός δεν ήταν ακόμη κομμουνιστής (Ιμβριώτη, σελ. 420).

4.5. Συμπεράσματα

Κατά το χρονικό διάστημα που καλύπτει η ενότητα που εξετάσαμε, οι Δελμούζος, Γληνός, Τριανταφυλλίδης,, φαίνονται να συμπορεύονται στα σημαντικά ζητήματα της Παιδείας. Υπάρχουν, βέβαια αρκετές περιπτώσεις που η συμπόρευση αυτή έχει «αγκάθια», κατά την έκφραση του Δελμούζου, ή είναι επιφανειακή, προϊόν σκοπιμοτήτων της πολιτικής κυρίως συγκυρίας. Ανεξάρτητα πάντως από τη διακύμανση των μεταξύ τους σχέσεων που παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και πολλές εναλλαγές όπως διαπιστώσαμε η συμπόρευσή τους ήταν σχεδόν απόλυτη. Παράλληλα, όμως, την περίοδο αυτή διαμορφώνονται οι προσωπικότητές τους, ολοκληρώνεται η επιστημονική τους κατάρτιση, ακόμη και η οικογενειακή τους κατάσταση, ενώ μορφοποιούνται με σαφήνεια οι ιδεολογικές τους κατευθύνσεις. Με την ολοκλήρωση της περιόδου αυτής φθάνουμε ουσιαστικά στο τέλος μιας εποχής, αφού ταυτόχρονα διαλύεται μια συνεκτική και παραγωγική ομάδα. Από την άλλη μεριά, όμως, μπορεί να χαρακτηριστεί και ως η αρχή μιας νέας εποχής για την ελληνική παιδεία, αφού οικοδομήθηκαν οι προϋποθέσεις για δημιουργικές εξελίξεις στη συνέχεια. Παράλληλα παρουσιάζεται ένα νέο πεδίο δράσης για τους πρωταγωνιστές, ο οποίοι μπόρεσαν, απαλλαγμένοι από τον μεταξύ τους εναγκαλισμό, που δεν ήταν πάντοτε επιλογή τους, να δημιουργήσουν έργο και να εξελίξουν ή να αναδείξουν τις ιδιαιτερότητές τους. Αυτήν ακριβώς τη τελευταία διάσταση θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε στο τρίτο μέρος της εργασίας.

Κεφάλαιο 5

Η περίοδος των προσωπικών επιλογών (1927-1964)

5.1. Γενικά

Για την επιλογή μας να ολοκληρώσουμε την χρονική διάρκεια της έρευνάς μας το 1964, έχουμε ήδη αναφερθεί. Κατά την περίοδο μετά το 1927, οι Δελμούζος, Γληνός και Τριανταφυλλίδης, αναδεικνύονται και ολοκληρώνονται ως ιδιαίτερες προσωπικότητες. Φαίνεται, πλέον, ότι έχουν αφομοιώσει τις εμπειρίες που αποκόμισαν από τις προηγούμενες περιόδους τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο και μορφοποιούνται πλέον με σαφήνεια τα προσωπικά οράματα του καθενός.

Αν στην πρώτη ενότητα αυτού του πρώτου μέρους, δηλαδή την περίοδο 1880-1910 διακρίναμε μια πορεία σύγκλισης των Δελμούζου, Γληνού, Τριανταφυλλίδη, θα παρατηρήσουμε το ακριβώς αντίθετο στην παρούσα φάση. Μετά την αδρανοποίηση⁷⁶ του Εκπαιδευτικού Ομίλου, παρατηρείται μια συνεχώς διευρυνόμενη πορεία απόκλισης με επιλογές πλέον προσωπικές, που μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις εμφανίζουν αξιοσημείωτες αντιθέσεις. Για τον Μ. Τριανταφυλλίδη μάλιστα η διαδικασία «αυτονόμησης», είχε αρχίσει νωρίτερα, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Στην ανάπτυξη της ενότητας αυτής θα επανέλθουμε στον τρόπο που επιλέξαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας. Θα αντιμετωπίσουμε, δηλαδή, την κάθε προσωπικότητα ξεχωριστά, αφού και την περίοδο αυτή, όπως και την πρώτη περίοδο της ζωής τους (1880-1910) οι πορείες τους στην ελληνική κοινωνία και τον χώρο της εκπαίδευσης είναι πλέον απολύτως διακριτές και οι ελάχιστες συγκλίσεις είναι περιστασιακές και μεμονωμένες και ως προς τις καταστάσεις και ως προς τα πρόσωπα. Μπορούμε μάλιστα να διακρίνουμε ιδιαιτερότητες, που έχουν ήδη διαφανεί από τα μέχρι τώρα εκτεθέντα και

---

⁷⁶. Θεωρούμε ότι ο όρος αδρανοποίηση αρμόζει καλύτερα για να χαρακτηρίσει την εξέλιξη του Ε.Ο. μετά το 1927 από τους όρους διάλυση ή διάσπαση που συνήθως χρησιμοποιούνται, και που και εμείς χρησιμοποιήσαμε. Ο όρος διάλυση σημαίνει την τυπική διάλυση που γίνεται με βάση νομικές διαδικασίες που προβλέπονται από το καταστατικό και θεωρούσε ο Τσιριμώκος καλή λύση (Τσιριμώκος, 1927, σελ. 22). Αυτό, όμως, δεν έγινε ποτέ. Η «διάλυση» που περιγράφει ο Γληνός δεν είχε νομικό χαρακτήρα, αφού το σωματείο, ως «σφραγίδα», λειτούργησε για λίγο και μετά την Απελευθέρωση (Χαραλάμπους, 1987, , 1987, σελ. 143-144). Ούτε, όμως διάσπαση έγινε με την έννοια της δημιουργίας από ομάδα που ανήκε στο Ε.Ο. ενός άλλου, παρεμφερών στόχων, σωματείου, όπως γίνεται συχνά στα κόμματα (π.χ. ΚΚΕ – ΚΚΕ εσ.). Ουσιαστικά επήλθε συρρίκνωση, με την παραίτηση σημαντικού αριθμού μελλών, και στη συνέχεια αδρανοποίηση.

που προσδίδουν στον καθένα ένα προσωπικό προσδιορισμό, με τις αναγκαίες, βέβαια, απλουστεύσεις, αλλά και τις αφαιρέσεις, που συνεπάγεται ένας μονολεκτικός όρος. Επειδή, όμως, το κύριο θέμα μας δεν είναι αυτές καθ' αυτές οι προσωπικότητες, αλλά τα στοιχεία συνάφειας μεταξύ τους, δεν θα ασχοληθούμε λεπτομερώς με την «αυτόνομη» πορεία τους αλλά θα εντοπίσουμε, στο τελευταίο και πολύ σημαντικό αυτό κομμάτι του βίου τους τα στοιχεία εκείνα που τους καθόρισαν τελικά και ενδεχομένως να συνέτειναν, ώστε να συμβεί αυτό που απευχόταν ο Γληνός και μια μεγάλη φίλια και συνεργασία «να πληγωθεί ανεπανόρθωτα»

5.2. Αλέξανδρος Δελμούζος, ο παιδαγωγός

Η πορεία του Δελμούζου μετά την ουσιαστική αδρανοποίηση του Ε.Ο. έχει πλέον απολύτως προσωπικά χαρακτηριστικά. Θεωρούμε αναγκαίο να αναφέρουμε τους βασικούς σταθμούς του τελευταίου αυτού τμήματος της ζωής του και να επιμείνουμε λίγο περισσότερο στα λίγα στοιχεία που ολοκληρώνουν, από την πλευρά του, την απάντηση που αναζητούμε στο ερευνητικό μας ερώτημα.

Με την ίδρυση του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Δελμούζος εξέφρασε τον ενθουσιασμό του για τα πρόσωπα που σε αρχική φάση διορίστηκαν και μάλιστα ανεξάρτητα από τις γλωσσικές τους αντιλήψεις⁷⁷. Έτσι, αφού πλέον δεν είχε δεσμεύσεις, αποφάσισε να στραφεί προς τον πανεπιστημιακό χώρο όπου και έγινε αμέσως αποδεκτός. Πήρε αυτήν την απόφαση μετά από έντονο προβληματισμό (Παπανούτσος, 1984, σελ. 109), πεπεισμένος πλέον ότι εκεί ήταν ο χώρος που θα μπορούσε να λειτουργήσει και να αξιοποιήσει τον πόθο των νεανικών του χρόνων, τον πόθο του παιδαγωγού. Η εκλογή του έγινε ομόφωνα αποδεκτή τον Νοέμβριο του 1928 και ο διορισμός του ως Τακτικού Καθηγητή της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή έγινε στις 15 Δεκεμβρίου 1928 και στις 12 Φεβρουαρίου του επομένου χρόνου πραγματοποίησε το εναρκτήριο μάθημά του (Παπανούτσος, 1984, , σελ.111-112). Από τη θέση του καθηγητή είχε ενεργό συμμετοχή στη μεταρρύθμιση του Κ. Γόντικα (Μπουζάκης 2007, Α', σελ. 61-68 και 646-866) (1929) και ενθάρρυνε τις πρωτοβουλίες του διαδόχου του στο υπουργείο παιδείας και γνώριμού του Γ. Παπανδρέου. Η εμπλοκή του στις διαδικασίες αυτές τον έφεραν σε καθαρή αντιπαράθεση με τον παλιό συνεργάτη του τον Γληνό. Σε κείμενό του που έχει τον τίτλο:

---

⁷⁷. Σε επιστολή του στον Αλέξανδρο Ζάννα, φίλο του πολιτικό και γαμπρό της Π. Δέλτα, περιγράφει το σχετικό παρασκήνιο και αναφέρει πολλά ονόματα, χρησιμοποιώντας μάλιστα για μερικούς και ακραίους χαρακτηρισμούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι στη γλώσσα του χρησιμοποιεί και «καθαρευουσιάνικους» τύπους, όπως «μαθητάς των», «δημοτικιστάς», «δημοτικισταί», κ.ά. (Παπανούτσος, 1984, σελ. 106-109)

«Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Κομμουνισμός», και αντικρούει τη σύνδεση που κάποιες εφημερίδες έκαναν, του δημοτικισμού με τον Κομμουνισμό, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Όσο για τη σχέση του κ. Γληνού⁷⁸ και με τη νέα αυτή εργασία φτάνει ν' αναφέρω ότι αυτός στα 1929 πολέμησε φανατικότερα από κάθε άλλον τα νομοσχέδια του κ. Γόντικα. Τα πολέμησε, αν και η σπουδαιότερη αυτή οργανωτική εργασία συνεχιζή και συμπληρώνη το εκπαιδευτικό έργο που είχε (κάνει ο Γληνός) ως τότε στο κράτος και μάλιστα τα νομοσχέδια του 1913» (Δελμούζος, Μελέτες και Πάρεργα/Β', σελ. 231).

Η θητεία του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δεν υπήρξε απρόσκοπτη, κατάφερε, όμως να πραγματοποιήσει ένα όνειρό του με την ίδρυση το 1934 του Πειραματικού Σχολείου Θεσσαλονίκης⁷⁹. Η σύνδεσή του, όμως, με τη βενιζελική παράταξη τον έβαλε στο στόχαστρο της πολιτικής μεταβολής του 1933 που έφτασε μάλιστα μέχρι την απόλυσή του στις 10 Απριλίου του 1935, θύμα των εκκαθαρίσεων ύστερα από το κίνημα των βενιζελικών αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού της 1^{ης} Μαρτίου του 1935⁸⁰. Επανέρχεται στη θέση του στις 25 Ιανουαρίου του 1936 και αναγκάζεται οριστικά σε παραίτηση στις 25 Σεπτεμβρίου του 1937 όταν ο υπουργός παιδείας της κυβέρνησης Μεταξά, Κ. Γεωργακόπουλος, σε εγκύκλιο που απέστειλε προς τα σχολεία για τα πεπραγμένα της κυβέρνησης τον πρώτο χρόνο της μεταξικής δικτατορίας, εξαπέλυε δριμύτατα σχόλια κατά των οπαδών της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης και προσωπικά κατά του Δελμούζου (Παπανούτσος, 1984, σελ. 117).

Μετά τον Πόλεμο και με υπουργική απόφαση επανέρχεται στη θέση του στις 19 Νοεμβρίου 1945, αλλά η απόφαση τού γνωστοποιείται στις 19 Μαρτίου 1946. Ένα μήνα μετά υποβάλλει οριστικά την παραίτησή του (Χαραλάμπους, 1987, σελ. 146). Το υπόλοιπο διάστημα μέχρι τον θάνατό του, το πρωί της 10^{ης} Δεκεμβρίου του 1956, το αφιέρωσε στην συγγραφή και σε ομιλίες με κύριο αντικείμενο την αγωνία του για την εκπαιδευτική αναγέννηση του τόπου, αλλά και τον κατευνασμό των πολιτικών παθών. Αποτιμώντας κανείς το έργο του θα μπορούσε να υποστηρίξει, ότι είναι μια ακολουθία ευγενικών στόχων που, όμως, κατέληξε σε μια σειρά αποτυχημένων προσπαθειών. Δεν θα είναι εκτός πραγματικότητας, όμως, αν συμπληρώσει την αποτίμησή του με την

---

⁷⁸. Στις εκλογές στις 26 Ιανουαρίου 1936 ο Γληνός, εκλέχθηκε βουλευτής με το Παλλαϊκό Μέτωπο. Εκλεχτηκε ως συνεργαζόμενος με το Κ.Κ.Ε. διότι δεν ήταν ακόμη επίσημα μέλος (όπως εσφαλμένα σημειώνει ο Σιάκαρης, σελ. 29).

⁷⁹. Στην Αθήνα το είχε ιδρύσει από το 1929 ο «συνάδελφος» του και ιδεολογικός του αντίπαλος Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Τις βασικές κατευθύνσεις του Πειραματικού Σχολείου Θεσσαλονίκης εκθέτει ο Δελμούζος στο μεταθανάτιο έργο του Μελέτες και Πάρεργα (πρώτος τόμος, σελ. 158-176).

⁸⁰. Ο Βενιζέλος που βρισκόταν τότε στην Κρήτη αποδέχθηκε την ηγεσία του κινήματος, το οποίο, όμως, κατεστάλη γρήγορα (Κολιόπουλος, 2018, σελ. 12)

εκτίμηση ότι οι αποτυχημένες αυτές προσπάθειες υπήρξαν, τελικά, ιδιαίτερα καρποφόρες για την νεοελληνική εκπαίδευση.

5.3. Δημήτρης Γληνός, ο φιλόσοφος

Τον χαρακτηρισμό φιλόσοφος, αυτόν το έχει δώσει ο Γιάννης Ιμβριώτης παρ' ότι αναγνωρίζει ότι «δεν μας έχει δώσει κανένα κοσμοθεωρητικό και βιοθεωρητικό σύστημα, ούτε καμιά ολοκληρωμένη πλατιά έκθεση των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων» (Ιμβριώτης, 1946, σελ. 25). Επιλέξαμε και εμείς τον ίδιο χαρακτηρισμό περισσότερο για λόγους τυπικούς, αφού καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, μέσα από τα γραπτά του, αλλά και τις επιστημονικές και εκλαϊκευμένες ομιλίες και διαλέξεις του, έχει εμβαθύνει ιδιαίτερα στο έργο όλων των μεγάλων φιλοσόφων, έστω και αν αυτό γίνεται μέσα από το πρίσμα του διαλεκτικού υλισμού.

Όπως από πολύ νωρίς είχε διαφανεί, ήδη από τη δεκαετία του 1900 (Μπιτσάκης, 1983, σελ. 34), ο Δ. Γληνός είχε αρχίσει να διαμορφώνει, πέραν του γλωσσικού, μια προσωπική αντίληψη για τα κοινωνικά ζητήματα, που τον κατεύθυναν, με διακυμάνσεις όπως είδαμε, προς μια συγκεκριμένη πολιτική στάση. Η αποχώρηση της «ομάδας Δελμούζου» από τον Ε.Ο. το 1927, σήμανε το τέλος των προσωπικών του συμβιβασμών και έγινε ο φυσικός ηγέτης της ριζοσπαστικής τάσης, που συνέδεσε οργανικά το πρόβλημα της παιδείας και της γλώσσας με τη σοσιαλιστική προοπτική. Περισσότερο, ίσως, από τους άλλους δύο φαίνεται απεγκλωβισμένος από μια «συγκατοίκηση» που δεν ήταν της απόλυτης (τουλάχιστον) επιλογής του. Μέχρι το 1934 κινείται στον ευρύτερο σοσιαλιστικό-μαρξιστικό χώρο, χωρίς να είναι κομματικά οργανωμένος. Δραστηριοποιείται κυρίως με την έκδοση περιοδικών, την πραγματοποίηση διαλέξεων, τη συγγραφή και την αρθρογραφία. Μάλιστα δεν εγκαταλείπει την παλαιά του συνήθεια να χρησιμοποιεί ψευδώνυμο και αρθρογραφεί στους «Νέους Πρωτοπόρους» με το ψευδώνυμο Δ. Ρογιανός (Γληνός- Θέματα Παιδείας, σελ. 62/σημ. 7, 2^η παράγραφο). Τα περισσότερα κείμενά του περιλαμβάνουν πραγματείες που συνδέουν τον φιλοσοφικό στοχασμό με τη μαρξιστική κοσμοθεωρία, εξ άλλου και οι σπουδές του στη Γερμανία αφορούσαν κυρίως στο αντικείμενο της φιλοσοφίας. Το διάστημα αυτό βαθαίνει και το ρήγμα ανάμεσα σ' αυτόν και στον παλιό συνεργάτη και φίλο του, τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ενώ δεν φαίνεται να έχει καμία επαφή με τον Μ. Τριανταφυλλίδη, (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία , σελ. 444).έστω και με τη μορφή της αντιπαλότητας. Σχετικά με τον Δελμούζο, είναι ενδεικτικό ότι, στο τεύχος Μαρτίου του 1927 του περιοδικού «Αναγέννηση», το πρώτο αμέσως μετά τις αλλαγές στον Ε.Ο.,

δημοσιεύεται άρθρο του Κ. Βάρναλη, απολύτως απαξιωτικό (έως υβριστικό) για τον Αλ. Δελμούζο. Σημειώτεο ότι η «Αναγέννηση» είχε εκδότη, διευθυντή και επιμελητή τον Δ. Γληνό, ο οποίος πριν έξι μόλις μήνες, ζήτησε τη συνεργασία του Δελμούζου για το υπό έκδοση περιοδικό, που, όμως, δεν βρήκε ανταπόκριση (Γάτος-2003, σελ. 183-184/επιστολή της 3^{ης} Αυγούστου 1926). Ολόκληρο το άρθρο αυτό του Κ. Βάρναλη φαίνεται να έχει γραφεί για να καυτηριάσει τη στάση του Δελμούζου στα κοινωνικά ζητήματα, όπως δε ομολογεί καθαρά: «θα τον πολεμήσουμε (τον Δελμούζο) λοιπόν όχι μόνο σα δημοτικιστή στάσιμο κι αρνητικό, μα και σαν αντιπρόσωπο της νεοελληνικής ακαδημαϊκής ψευτιάς» (Βάρναλης, σελ. 390). Ο Δελμούζος απάντησε στη κριτική του Βάρναλη με εκτενές κείμενο που δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του 1927 στο περιοδικό «Ελληνικά Γράμματα»⁸¹. Στην απάντησή του ο Δελμούζος δεν αναφέρεται σε κανένα σημείο στον Γληνό, παρ' ότι ο Γλ. ήταν ασφαλώς σε πλήρη γνώση του δημοσιεύματος (Φραγκουδάκη-1983, σελ 17.)

Η επίσκεψή του στη Σοβιετική Ένωση το 1934 (4 Αυγούστου - 20 Σεπτεμβρίου) απετέλεσε σταθμό στη ζωή του Γληνού και καθόρισε τις επιλογές του στη συνέχεια (Γληνός, 1946, σελ. 204). Μέχρι τότε βρισκόταν σε αμοιβαία κριτική στάση απέναντι στο Κ.Κ.Ε., θα μπορούσαμε να πούμε σε φάση, έστω «φιλικής», αντιπαλότητας⁸² αν και είχε πιστοποιήσει τις μαρξιστικές του πεποιθήσεις. Μετά το ταξίδι αυτό, που συνοδευόταν από τον Κ. Βάρναλη, επισφράγισε τη συνεργασία του με το κομμουνιστικό κόμμα με την κάθοδό του ως συνεργαζόμενος, στο πλαίσιο του Παλλαϊκού Μετώπου στις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου του 1936 όπου και εκλέχθηκε βουλευτής (Γληνός-1946, σελ. 204). Στα τέλη Φεβρουαρίου ή τις αρχές Μαρτίου, γίνεται μέλος του ΚΚΕ σε συνάντησή του με τον Ν. Ζαχαριάδη (Χαραλάμπους, 1987, σελ. 148). Λίγο μετά, τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς δημοσιεύει στην εφημερίδα «Νεολαία», που ήταν το όργανο της Ο.Κ.Ν.Ε. (Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών της Ελλάδας) σκληρή κριτική κατά του Δελμούζου με αφορμή τη δημοσίευση δύο άρθρων του στο «Ελεύθερο Βήμα» που είχαν τον τίτλο: «Η φοιτητική απεργία και το πανεπιστημιακό πνεύμα». Στο κείμενο εκείνο, που είχε τον τίτλο: «Ιδεαλιστικά γιατροσόφια», ο Δ. Γληνός αποκαλεί τον παλιό του φίλο «κομπογιαννίτη». Γράφει συγκεκριμένα: «Ο κ. Δελμούζος όσα έγραψε τα έγραψε γιατί πρόδωσε τον απολυτρωτικό αγώνα του λαού, είναι ένας ιδεαλιστής, δηλαδή

⁸¹. Την απάντηση του Δελμούζου Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα, σελ. 275-295, με τον τίτλο: «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός».

⁸². Ο Τριανταφυλλίδης σημειώνει: «Η εφημερίδα “Ριζοσπάστης” πολέμησε τότε με λύσσα το νέο αυτό Εκπαιδευτικό Όμιλο, που κρατήθηκε δύο ακόμη χρόνια και μόνο αφού διαλύθηκε και αυτός, στα 1929, προσχώρησε ο Γληνός στον κομμουνισμό [Δελμούζο υ, παιδεία και κόμμα, σελ. 85-87]» (Τριανταφυλλίδης, 1960, σελ. 155, σημ 1).

κομπογιαννίτης και κοιτάζει να ξεγελάσει με τέτοιου είδους συμβουλές τους νέους. Οι νέοι όμως ξέρουν πια το πραγματικό αίτιο και με την ηρωική ορμή της νιότης των θα βγάλουν από τη μέση την πλουτοκρατική ολιγαρχία και θα στήσουν τη δικτατορία του προλεταριάτου».

Η περικοπή περιλαμβάνεται στην (αντ)απάντηση του Δελμούζου που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Ελληνική Φωνή» της 25ης Απριλίου 1936 και περιλήφθηκε στο μεταθανάτιο έργο του Δελμούζου «Μελέτες και Πάρεργα». Το απόσπασμα που καταχωρούμε, Δελμούζος, Μελέτες και πάρεργα-2, σελ. 302, όλο το άρθρο βλ. π., σελ. 301-307 (υπογράφει ο «καθυστερημένος»). Το φύλλο της εφημερίδας «Νεολαία, στο οποίο περιλαμβάνεται το κείμενο του Γληνού» και στο οποίο απαντά ο Δελμούζος δεν σώζεται στα υπάρχοντα αρχεία περιοδικών και εφημερίδων, σύμφωνα με την έρευνα που διενήργησε το περιοδικό «Θέματα Παιδείας», για το αφιέρωμα στον Γληνό (Γληνός, Θέματα Παιδείας, σελ. 62, σημ. 7).

Από το 1935, έχει συνδέσει απολύτως τη πορεία του με τον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο, και την τύχη των ηγετικών του στελεχών. Το χρονικό αυτό διάστημα, αν και μικρό χρονικά, τον έχει χαρακτηρίσει σχεδόν απολύτως, ώστε τα περισσότερα δημοσιεύματα που τον αφορούν να σχετίζονται κυρίως με την εποχή αυτή. Ακόμη και μελέτες που αφορούν στην προηγούμενη (πολυποίκιλη) δράση του, αντιμετωπίζονται κυρίως με την οπτική αυτής της περιόδου.

Η υπόλοιπη ζωή του είναι μια σειρά από εκτοπίσεις και εξορίες. Συγκεκριμένα: Το 1935 (πριν ενταχθεί στο ΚΚΕ) στον Άη Στράτη με τον Βάρναλη, το 1936 στην Ανάφη, το 1937 στην Ακροναυπλία, το 1938 στη Σαντορίνη, το 1939 στην Αθήνα υπό περιορισμό. Το 1942 συντάσσει το «καταστατικό» του ΕΑΜ: «*Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*» και παράλληλα εκλέγεται μέλος της Κεντρικής Επιτροπής και μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, ενώ το 1942 δημοσιεύονται κείμενα του στην παράνομη «ΚΟΜΕΠ» ανώνυμα. Στα τέλη του 1943 προετοιμάζει τις διαδικασίες για την ίδρυση της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου, αλλά δεν προλαβαίνει να συμμετάσχει διότι πεθαίνει στις 26 Δεκεμβρίου του 1943 (Χαραλάμπους, 1987, σελ. 148-149).

Παρά το γεγονός, ότι από την αρχή του 20^{ου} αιώνα, Ο Δημήτρης Γληνός δίνει συγκεκριμένη κατεύθυνση στους πολιτικούς του προβληματισμούς, παρουσιάζει την εντονότερη, σε σχέση με τους άλλους δύο συνεργάτες του κινητικότητα, και στο ιδεολογικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο της δράσης. Στην πραγματικότητα το 1927, χρόνος της αδρανοποίησης του Ε.Ο. χωρίζει τη ζωή του Γληνού σε δύο απολύτως διακριτές περιοχές. Και σε ότι αφορά στις προσωπικές επιλογές και αξιολογήσεις, και σ' ότι αφορά τις σχέσεις του με τους Τριανταφυλλίδη-Δελμούζο, που από ελκτικές τη

προηγούμενη περίοδο γίνονται, μετά την κομβική αυτή χρονολογία, απωστικές. Ιδιαίτερα μεταξύ αυτού και του Δελμούζου αναπτύχθηκε μια αντιπαλότητα που επέζησε και μετά τον θάνατο του Γληνού. Αναφερόμαστε κυρίως σε δημοσιεύματα που περιλαμβάνουν αξιολογικές κρίσεις για το έργο των Δελμούζου Γληνού και κινούνται στο δίπολο: Συντηρητικός-Ριζοσπάστης και που στις συντριπτικά περισσότερες περιπτώσεις φαίνονται να αγνοούν τον «έτερο Καππαδόκη».

5.4. Μανόλης Τριανταφυλλίδης ο γλωσσολόγος

Όπως ήδη έχουμε σημειώσει και όπως φάνηκε με την απουσία του ουσιαστικά από τα «Μαρασλειακά», ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης είχε πολύ νωρίτερα από τους άλλους δύο αρχίσει την προσωπική του πορεία, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος: *«Τελευταία μου πράξη στον Όμιλο ήταν να συνεχίσω την εκτύπωση του δελτίου του, ως μέσα στα 1921, και να εκδώσω, όπως γινόταν από το 1913 τον ένατο τόμο, όπου και το πριν καούν. Από τότε δεν πάτησα στις αίθουσές του»* (Τριανταφυλλίδης, 1960, σελ. 155, σημ. 2). Επί πλέον, με τα όσα μέχρι τώρα εκθέσαμε μπορούμε να παρατηρήσουμε, ότι μετά την οριστική μεταπήδησή του στην δημοτική έχει δείξει τη μεγαλύτερη σταθερότητα και σαφήνεια στόχων. Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι στην πραγματικότητα η μαθηματική σκέψη που τον οδήγησε αρχικά στην φυσικομαθηματική σχολή δεν τον εγκατέλειψε ποτέ. Όπως επίσης δεν τον εγκατέλειψε ποτέ, παρά την ένταξή τους στα αντίπαλα στρατόπεδα, η αναλυτική και διεισδυτική σκέψη του Γεωργίου Χατζηδάκι.

Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης παρέμεινε ουσιαστικά⁸³ μέχρι το 1934. Όπως σημειώνει ο ίδιος: *«Στα 1926 διορίστηκα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου έμεινα ως το 1934. Τότε γύρισα στην Αθήνα ως ιδιώτης»* (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδιάσμα, σελ. 1395). Ο ίδιος επίσης μας δίνει ένα σύντομο αλλά περιεκτικό βιογραφικό σημείωμα που φθάνει σχεδόν μέχρι τον θάνατό του. Από αυτό παραθέτουμε επιλεγμένα αποσπάσματα τα οποία μας καλύπτουν απολύτως στην παρούσα φάση, και έχουν ως εξής: *«Από το 1932 ως τα 1938 εργάστηκα τον περισσότερο καιρό για τη συγγραφή της Ιστορικής Εισαγωγής στη Μεγάλη νεοελληνική Γραμματική. Αυτή η εποχή ήταν η παραγωγικότερη ... Έτσι βλέπουν το φως καμιά τριανταριά μελέτες και άρθρα, μαζί με τα βασικά μου έργα, δηλαδή την Εισαγωγή και τη Νεοελληνική Γραμματική της Δημοτικής που έγινε με τη συνεργασία του Καρθαίου, του Τζάρτζανου, του Σταύρου –για*

---

⁸³. Στις 30 Σεπτεμβρίου του 1934 υποβάλλει την παραίτησή του για λόγους υγείας, την οποία ανακαλεί στις 16 Οκτωβρίου και η ανάκληση γίνεται δεκτή 4 Φεβρουαρίου του 1935, αλλά παίρνει αναρρωτική άδεια μέχρι την 27^η Μαΐου 1935 (Τριανταφυλλίδης, 2001, Αλληλογραφία, σελ. 410).

λίγο και με τη συνεργασία του Β. Φάβη⁸⁴ –και με γραμματέα τον Ανδριώτη. Από το 1953 ασχολούμαι με τη συγγραφή του βιβλίου *Δημοτικισμός και Αντίδραση που είναι απάντηση στο Χατζιδάκι και στον Εξαρχόπουλο για τη στάση τους στο Πανεπιστήμιο*. Με την ευκαιρία αυτή κάνω μια γενικότερη επισκόπηση του γλωσσικού μέσα και έξω από το Πανεπιστήμιο» (Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδιάγραμμα, σελ. 1395).

Στο παραπάνω απόσπασμα θα σταθούμε σε τρία σημεία. Αρχικά παρατηρούμε ότι μεταξύ των συνεργατών του αυτής της περιόδου δεν υπάρχει κάποιος από τους δύο πρώην στενούς του συνεργάτες. Και βέβαια εις ότι αφορά τον Γληνό, είναι προφανές πως οι πολιτικές επιλογές του, τον απέκλειαν από μια τέτοια συνεργασία. Και η απουσία, όμως, του Δελμούζου μπορεί να ερμηνευθεί. Ο Δελμούζος, ως κατ' εξοχήν παιδαγωγός, αντιλαμβανόταν πάντοτε τη γλώσσα σε σχέση με την αποτελεσματικότερη άσκηση του παιδευτικού έργου, σε αντίθεση με τον Τριανταφυλλίδη που επεδίωκε την ακρίβεια και την επιστημονική τεκμηρίωση των γλωσσικών τύπων. Εξ άλλου όπως αναφέρει ο ίδιος ο Δελμούζος μετά το 1920 (ουσιαστικά) «ο καθένας μας τραβά το δρόμο του⁸⁵». Το δεύτερο σημείο που θα σταθούμε και δείχνει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Τριανταφυλλίδη για τη γλώσσα, είναι η συγγραφή της «Γραμματικής της Δημοτικής». Παρατηρούμε λοιπόν ότι, αν και απολύτως συνδεδεμένος με τη βενιζελική παράταξη (λόγω κυρίως της μεταρρύθμισης), δεν δίστασε να συνεργαστεί με το μεταξικό καθεστώς, ώστε να ολοκληρωθεί η σύνταξη της Γραμματικής της Δημοτικής, όταν, ο ίδιος ο Μεταξάς, ως υπουργός παιδείας, του προσέφερε τη μοναδική αυτή δυνατότητα⁸⁶. Το τρίτο σημείο συνδέεται με την αποστροφή του Τριανταφυλλίδη στο παραπάνω αυτοβιογραφικό απόσπασμα: «απάντηση στο Χατζηδάκι και στον Εξαρχόπουλο για τη στάση τους στο Πανεπιστήμιο». Αναφέρεται στην τριπλή αποτυχημένη του προσπάθεια (1924, 1939, 1946) για εκλογή του στην έδρα της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁸⁷. Τα πυρά του στρέφονται κυρίως κατά του Εξαρχόπουλου, διότι ο Χατζηδάκης ήταν πλέον υπέργηρος το 1938 (είχε γεννηθεί το 1848) και το 1946 είχε πεθάνει († 1941). Στο πλαίσιο της εργασίας μας, εκείνο που μας ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι το γεγονός ότι το βασικό (μάλλον το μόνο θα λέγαμε) εμπόδιο για τη μη εκλογή

---

⁸⁴. Ο Φάβης ήταν μετριοπαθής αρχαϊστής, όπως σημειώνει ο ίδιος π. Μ. Τρ. (Τριανταφυλλίδης-1960, σελ. 331).

⁸⁵. Δελμούζος-1951, σελ. 487. Μια σύντομη επιστολή (τηλεγραφικού χαρακτήρα), με την οποία ο Τρ. μαζί με το Ρωμανό συγγαίρουν το Δελμ. για τη εκλογή του στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (29.11.1928), είναι η τελευταία από τις επιστολές που περιλαμβάνονται στο αρχείο του Τρ. (Τριανταφυλλίδης, Αλληλογραφία, σελ. 282).

⁸⁶. Για τη ανάθεση βλέπε συγκεκριμένα: Καλεράντε, σελ. 110-112. Γενικά για τις αντιλήψεις του μεταξικού καθεστώτος στο ζήτημα της γλώσσας, Καλεράντε, σελ. 106-121.

⁸⁷. Συνοπτικό χρονικό των τριών απορρίψεων Τριανταφυλλίδη-1960, σελ. 330-331.

του ήταν ότι επί σειράν ετών «συνέπραξε μετά του Γληνού, ως έν εκ των μελών της τριμελούς “εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης”, εις την εξάρθρωσιν της εκπαιδεύσεως και υπήρξε τυφλόν όργανον αυτού» (Βλ. π., σελ. 336). Δεν υπάρχει καμία αρνητική αξιολογική γνώμη για το έργο του (το αντίθετο), ενώ ομολογεί ο ίδιος ο Εξαρχόπουλος ότι: «Δεν αμφισβητώ ότι ο κ. Τριανταφυλλίδης εμπνέεται υπό εθνικών φρονημάτων» (Βλ. π., σελ. 336). Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι το 1925, τέσσερα μόλις χρόνια, μετά το «να καώσιν», είχε συνεργασθεί με τον Εξαρχόπουλο στην μετεκπαίδευση των δασκάλων (Βλ. π., σελ. 143). Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης πέθανε στις 20 Απριλίου του 1959, πριν προλάβει να τυπώσει το τελευταίο του έργο «Δημοτικισμός και Αντίδραση», που, όμως, τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο και αργότερα περιλήφθηκε ως αυτοτελής 6^{ος} τόμος στη σειρά τον «Απάντων» του.

5.5. Συμπεράσματα. Τα μετά θάνατον μέχρι το 1964

Η μεταρρύθμιση του 1917 σημάδεψε την παρουσία των Δελμούζου, Γληνού και Τριανταφυλλίδη στη νεοελληνική εκπαίδευση. Το 1964, πενήντα σχεδόν χρόνια μετά και πέντε χρόνια μετά τον θάνατο του τελευταίου των τριών, φάνηκε να ξανασιμύουν και να συμμαχούν για την επιτυχία των ίδιων στόχων εκπροσωπούμενοι από τους νέους πρωταγωνιστές. Η εικόνα αυτή αντανάκλαται κυρίως από τα πάμπολλα σχετικά δημοσιεύματα που κατέκλυσαν περιοδικά εφημερίδες, συλλογικούς τόμους, αφιερώματα, αλλά και μονογραφίες. Η «συγκατοίκησή» τους αυτή, αναθέρμανε τον «θρύλο» της «ενιαίας και αδιαίρετου» τριάδας που έφερε τη δημοτική γλώσσα στην εκπαίδευση. Το «ενιαίον», όμως, και το «αδιαίρετόν» είχαν διαρραγεί, τουλάχιστον σαράντα χρόνια πριν, όπως φάνηκε κατά την εξέταση των περιστατικών αυτής της περιόδου.

Κεφάλαιο 6

Αποτίμηση - Τελικές διαπιστώσεις-Συμπεράσματα

Στα προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας παρακολουθήσαμε τους Δελμούζο, Γληνό και Τριανταφυλλίδη μέσα κυρίως από τα βιογραφικά τους στοιχεία, τη δράση και γενικά την παρουσία τους ως προσώπων στην ελληνική κοινωνία και βεβαίως στον χώρο κυρίως που δραστηριοποιήθηκαν, τον χώρο της παιδείας. Διαπιστώσαμε τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις στις προσωπικές τους τροχιές, στο επίπεδο της ζωής τους δηλαδή. Συγκυρίες και τυχαία γεγονότα, πολλές φορές οδηγούσαν προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Υπάρχουν, όμως, και οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις στον κόσμο των ιδεών και των οραμάτων που οδηγούν σε γεγονότα που κάποτε φαίνονται συγκυριακά αλλά διαθέτουν, εν γένει, στέρεο υπόβαθρο. Παράλληλα, λοιπόν επιχειρήσαμε να ενσωματώσουμε στην εξιστόρησή μας αυτή και τα στοιχεία συγκλίσεων ή αποκλίσεων, όπως αυτά αποκαλύπτονται από τα γραπτά τους, αφού εκεί καταγράφεται με ειλικρίνεια και περίσκεψη ο πραγματικός τους κόσμος. Τα γραπτά, όταν δεν είναι αποκλειστικώς χρηστικής σημασίας, αποκαλύπτουν την βαθύτερη και ουσιαστικότερη πλευρά του εαυτού μας. Προσφέρουν μεγαλύτερη δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης, χωρίς τις δεσμεύσεις τις εξαρτήσεις και τους συμβιβασμούς που αναγκαστικά συμπορεύονται πάντοτε με κάθε μορφής δράση, προς χάριν της επιτυχίας του επιδιωκόμενου στόχου.

Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε επιγραμματικά τις παρατηρήσεις μας αυτές, δίνοντας βάρος στο πνευματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο των τριών προσωπικοτήτων, δηλαδή στο πεδίο των ιδεών και των προσωπικών οραμάτων που βέβαια έχουν μέχρι τώρα αναφερθεί, αλλά κάποια από αυτά πιθανόν να τα προσπεράσαμε στην προσπάθειά μας να εντοπίσουμε με όσο γίνεται μεγαλύτερη ακρίβεια και πληρότητα τις προσωπικές τους διαδρομές.

Εκείνο που χαρακτηρίζει τον κόσμο των ιδεών, είναι οι συγκρούσεις και οι αντιθέσεις. Ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό μπορούμε καλύτερα να προσεγγίσουμε το ιδεολογικό οπλοστάσιο μιας προσωπικότητας.

Στην περίπτωση μας έχει δευτερεύουσα σημασία η πολεμική εναντίον των τριών πρωταγωνιστών μας από την πλευρά των αντιπάλων τους, μας απασχόλησαν, κυρίως τα μεταξύ τους στοιχεία συμπτώσεων ή αντιθέσεων και οι προσωπικές τους αντιπαλότητες.

Γιατί περισσότερο από τις διαδρομές των σωμάτων τους, που διακόπηκαν με τον θάνατό τους, οι ιδεολογικές τους διαδρομές είναι εξαιρετικά μακροβιότερες. Ο χώρος βέβαια των ιδεών είναι αχανής, γι' αυτό θα διερευνήσουμε και θα επικεντρωθούμε σε τέσσερα πεδία στα οποία, για τον χώρο της παιδείας και ειδικά για την πρώτη

πεντηκονταετία του 20^{ου} αιώνα, παρουσιάζουν την μεγαλύτερη συγκέντρωση του ενδιαφέροντος των ασχολούμενων με τα θέματα της παιδείας. Στις περιοχές αυτές εξ άλλου έχουμε κάνει τις σχετικές αναφορές στα τρία προηγούμενα μέρη.

Αυτά είναι τα εξής:

I. Το Γλωσσικό.

II. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών.

III. Η διδασκαλία της ιστορίας (Η προβολή του εθνικού στοιχείου στο περιεχόμενο των βιβλίων).

IV. Η Πολιτική.

Για το γλωσσικό έχουμε κάνει πλείστες αναφορές. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι από τα στοιχεία που συνέτειναν στη μακρά συμπόρευση των Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη. Όταν και οι τρεις εντάχθηκαν στη δημοτικιστική πλευρά (άλλος νωρίτερα, άλλος αργότερα), συνεργάστηκαν αρχικά για την διαφώτιση της ελληνικής κοινωνίας και εν συνεχεία για την εφαρμογή της Δημοτικής στο χώρο της εκπαίδευσης, παρά τα «αγκάθια» που ενίοτε παρουσιάστηκαν κατά τη διατύπωση του Δελμούζου. Περισσότερα σημεία τριβής παρουσιάστηκαν όταν το γλωσσικό συνδέθηκε, από κάποιες πλευρές, με την πολιτική στράτευση.

Στα ζητήματα της διδασκαλίας των θρησκευτικών και της ιστορίας δεν εμφανίζονται τριβές μεταξύ τους μέχρι την περίοδο των Μαρασλειακών. Οι αντιδράσεις δε που υπήρξαν από εξωτερικούς παράγοντες, και μάλιστα ιδιαίτερα έντονες σε κάποιες περιπτώσεις (Σχολείο Βόλου), συνέτειναν στην προσέγγισή τους και απετέλεσαν το πρώτο συνδετικό στοιχείο και ιδιαίτερα στην αρχική φάση της γνωριμίας τους. Οι απόψεις του Δελμούζου, ειδικά στο θέμα της διδασκαλίας των θρησκευτικών, εκφράζονται με σαφήνεια στο «κρυφό σχολειό», που αφορά το σχολείο του Βόλου, όπου τα θρησκευτικά αποτελούν ιδιαίτερο κύκλο με έμφαση στη ζωή και στη διδασκαλία του Χριστού και την ιστορική εξέλιξη της χριστιανικής θρησκείας και ιδιαίτερα της ορθοδοξίας (Δελμούζος, Κρυφό σχολειό, σελ. 32). Απαντώντας μάλιστα στις κατηγορίες που αφορούσαν στην ομιλία του στο Εργατικό Κέντρο Βόλου, αφού εξήρε τον ρόλο του ελληνικού κλήρου στα χρόνια της σκλαβιάς, σημειώνει χαρακτηριστικά μεταξύ των άλλων: «ο εν Ελλάδι κλήρος είναι πολύ διάφορος του Ευρωπαϊκού κλήρου ... δεν αποτελεί χωριστήν τάξιν αντιμαχομένην τας λοιπάς ή αναμιγνυόμενην εις τα της πολιτείας, ως εν Ευρώπη, αλλά τάξιν με μορφήν καθαρώς λαϊκήν και φιλόλαον» (Δελμούζος, Σαν παραμύθι, σελ. 101).

Απολύτως ανάλογες αντιλήψεις έχει και ο Μ. Τριανταφυλλίδης, ο οποίος επισκέφθηκε το σχολείο του Βόλου, πριν ακόμα επιστρέψει οριστικά από τη Γερμανία και εξέφρασε τον ενθουσιασμό του.

Τελείως ανάλογη είναι και η στάση του Γληνού αρχικά, όπως εκφράζεται στη μελέτη του «Έθνος και Γλώσσα», όπου σημειώνει ότι *«ο δημοτικισμός δεν περιφρονεί τη θρησκεία, ούτε την εκκλησιά απεναντίας αναγνωρίζει πόσο στενά ενώθηκε η εξέλιξη και ανάπτυξη της χριστιανικής θρησκείας με την ελληνική φυλή»* (Βλέπε: Δελτίο-10/1922, σελ. 92-93). Τελείως ανάλογες είναι οι απόψεις των τριών «φίλων» και στο ζήτημα της διδασκαλίας της ιστορίας. Παραθέτουμε την άποψη του Δελμούζου επί του θέματος, που την εποχή αυτή (μέχρι τα «Μαρασλειακά») αποτελεί κοινή πεποίθηση. Στην εισήγησή του στην πρώτη Βαλκανική Διάσκεψη (1930) αναφέρεται στην έννοια του έθνους και υπογραμμίζει ότι *«ο εθνισμός (τον διαχωρίζει από τον εθνικισμό) δεν είναι αυθαίρετο δημιούργημα της φαντασίας ή απλή υπηκοότητα που μπορούμε να την πετάξουμε ή να την αντικαταστήσουμε όπως εμείς θέλουμε, γιατί κανένας δεν μπορεί να ξεριζώσει τον εαυτό του, την υπόστασή του, τη ζωή του»* (Δελμούζος, Μελέτες και Πάρεργα-1, σελ. 41). Και ο Γληνός, σε ανέκδοτο κείμενό του για τον εθνικισμό στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια, γραμμένο το 1926, εκφράζει απολύτως παρεμφερείς απόψεις. Αναφερόμενος στα αναγνωστικά της «Μεταρρύθμισης», σημειώνει χαρακτηριστικά: *«Είναι πολύ μακράν και από την καλλιέργειαν ενός τυφλού και αποκλειστικού εθνικισμού και την υπόθαλψιν των φυλετικών παθών, χωρίς φυσικά να παραμελούν την εξύψωσιν των μαθητών προς την καλώς εννοουμένην αγάπην της πατρίδος και του ελληνικού πολιτισμού, της εθνικής αυθυπαρξίας και ελευθερίας. Το εθνικόν ιδεώδες δύναται να αναπτύσσεται χωρίς καταφρόνησιν και μίσος προς τους άλλους λαούς...»* (Ηλιού, 1993, σελ. 278). Τα πράγματα διαφοροποιήθηκαν άρδην όσον αφορά τον Γληνό, καθώς προσέγγισε ιδεολογικά και οργανωτικά το κομμουνιστικό κόμμα (ουσιαστικά μετά το 1930), αφού οι θέσεις του έτειναν –μέχρι που ταυτίστηκαν απολύτως- με το ιδεολογικό πλαίσιο του ΚΚΕ που στην περίπτωση αυτή, και ειδικά εκείνη την εποχή, ήταν απολύτως συγκεκριμένο. Αυτή ασφαλώς η προσέγγιση μας φέρνει στο τέταρτο ιδεολογικό πεδίο, αυτό της πολιτικής. Αποτιμώντας συνολικά την πολιτική τους στάση θα λέγαμε ότι με σαφήνεια προκύπτει ότι ανήκαν σε τρεις διαφορετικές «πολιτικές περιοχές», ξεκινώντας από τον Γληνό, για τον οποίο, μετά από μια μακρά σχετικά πολιτική διαδρομή κατέστη απολύτως σαφής η (τελική) πολιτική του τοποθέτηση. Ο Δελμούζος θα μπορούσε να καταταγεί στον χώρο τον οποίο θα χαρακτηρίζαμε σήμερα σοσιαλδημοκρατικό με ισχυρό, όμως, το αίσθημα της εθνικής συνείδησης και σαφή απόσταση έως αντιπαλότητα από τον μαρξισμό. Για τη σχέση του με τον Βενιζέλο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι ήταν ο πιο «βενιζελικός» από τους τρεις και στο επίπεδο της ιδεολογίας, όσο και σε προσωπικό

επίπεδο. Η εκτίμησή μας αυτή προκύπτει καθαρά και από επιστολή του Δελμούζου προς τον Βενιζέλο, η οποία στάλθηκε όταν ο Δ. βρισκόταν πλέον στο Μόναχο, στις 13 Μαρτίου του 1921 (Γάτος, 1965). Στην επιστολή αυτή εκδηλώνονται με σαφήνεια, τόσο από τις εισαγωγικές προσφωνήσεις, όσο και από το περιεχόμενο της επιστολής, τα αισθήματα σεβασμού, εκτίμησης και αγάπης, ακόμη και θαυμασμού, που έτρεφε ο Δελμούζος προς το πρόσωπο του Βενιζέλου. Για τον Τριανταφυλλίδη θα δεχθούμε την άποψη που εκφράζει ο συνεργάτης του, ο Δελμούζος, ο οποίος, παρά την μεταξύ τους απόσταση (συγκυριακή) στην τελευταία φάση της ζωής τους, δεν έπαψε ποτέ να είναι φίλος του. Σε γράμμα του λοιπόν ο Δελμούζος στον φίλο του Αλ. Ζάννα σημειώνει χαρακτηριστικά: «...καλό είναι να ξέρετε πως ο Τριανταφυλλίδης είναι και στις κοινωνικές του ακόμη ιδέες από τους πιο συντηρητικούς τύπους...» (Παπανούτσος, 1984, σελ. 108-109). Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ η πολιτική, και συγκεκριμένα η βενιζελική παράταξη, ήταν αρχικά η κύρια συνδετική ουσία που τους κατέστησε ενιαία και αδιαίρετη τριάδα, η πολιτική είναι, επίσης, εκείνη που, κυρίως, διαμόρφωσε την τελική εικόνα της διάλυσης της τριανδρίας «εις τα εξ'ων συνετέθη». Οφείλουμε να σημειώσουμε, επίσης, ότι η πολιτική επηρέασε, κυρίως αρνητικά, και την πανεπιστημιακή καριέρα των Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη, γεγονός, όμως, που μέσα από μια ιδιότυπη αλληλουχία συμπλέκεται και συνδέεται και αυτό με τη δημιουργία και τη δραστηριότητα της «τριανδρίας», όπως προσπαθήσαμε τουλάχιστον να εξηγήσουμε. Ιδιαίτερη περίπτωση που πραγματικά εξελίχθηκε, ως τίποτε να μην είχε συμβεί προηγουμένως αποτελεί η ιδιαίτερα παραγωγική συνεργασία του Τριανταφυλλίδη με τον δικτάτορα Μεταξά.

Τα μεγάλα γεγονότα της ιστορίας επικαλύπτουν πολλές φορές τους πρωταγωνιστές τους και ενίοτε μάλιστα τους ενσωματώνουν. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι να θαμπώνει η πραγματική εικόνα, μέσα στον ορυμαγδό και τη σκόνη που σκεπάζει, ως μία λεπτή ημιδιαφανής μεμβράνη, τα πάντα.

Θύματα σε ανάλογες καταστάσεις έχουν πέσει μεγάλες προσωπικότητες, διαμορφωτές εν πολλοίς της ιστορικής πραγματικότητας του καιρού τους, Στην κατηγορία των προσώπων αυτών συναριθμούμε και τους «πρωταγωνιστές» της παρούσας εργασίας μας. Στην περίπτωσή τους μάλιστα η «σκόνη» της ιστορίας λειτούργησε για τους τρεις και ως συγκολλητικό υλικό. Από αυτό κυρίως επιχειρήσαμε να τους απαλλάξουμε.

Πηγές

- Αλεξίου-Α: Έλλης Αλεξίου Απαντα, *«Βασιλική Δρυς - Το χρονικό της εκπαίδευσης»*, εκδόσεις «Καστανιώτης», Αθήνα 1983, Μέρος Πρώτο (Α), Μέρος Δεύτερο (Β).
- Αντωνακάκης: Γεώργιος Αντωνακάκης, *«Τα Μαρασλειακά»*, εν Αθήναις 1926.
- Αναίρεσις: «Αναίρεσις των Μαρασλειακών», *«Αναίρεσις των Μαρασλειακών του Αρειοπαγίτου κ. Γ. Αντωνακάκη υποβαλλομένη προς την σεβαστήν Βουλήν των Ελλήνων και την κοινήν γνώμην»*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Βιτσικουνάκη», 1926.
- Αντωνίου-2017: Δαβίδ Αντωνίου, *«Νομοθετώντας τη νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2016: Ένα χρονολόγιο»*, Αθήνα 2017.
- Α.Π.Θ.: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *«Μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη-Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του»*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Απολογία: Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, *«Απολογία της Δημοτικής»*, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1914 (Ανατύπωση «Κουλτούρα», Αθήνα 1978).
- Βιγγόπουλος: Ηλίας Βιγγόπουλος, *«Σύντομη αναφορά στους πρωτεργάτες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού»*, Εκδόσεις «Δίπτυχο», Αθήνα 1984.
- Βουρνάς-Αυγή: Τάσος Βουρνάς, *«Από τον Μυστριώτη στον Λένιν. Εκατό χρόνια από τη γέννηση Δημήτρη Γληνού»*, εφ. «Η Αυγή», 09.10.1983, σελ. 8.2.
- Βουρνάς-1960: Τάσος Βουρνάς, *«Δημήτρης Γληνός ο Δάσκαλος του Γένους»*, Αθήνα 1960.
- Βουτούρης: Βουτούρης Παντελής- Γεωργής Γιώργος (Επιμέλεια), *«Ο Ελληνισμός στον 19^ο αιώνα, Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις»*, εκδόσεις «Καστανιώτης», Αθήνα 2006.
- Βώρος: Βώρος Φ., *«Συμβολή στην ιστορία της έννοιας του έθνους (Με αφετηρία τους όρους Ελλάδα-Έλληνες)»*, ειδική έκδοση για το περιοδικό «Εκπαιδευτικά», Αθήνα 1997.
- Βάρναλης: Κ. Βάρναλη, *«Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία»*, περιοδικό «Αναγέννηση», αρ. 7/Μάρτης 1927, σελ. 388-398.
- Βερέμης: Θάνος Βερέμης, *«Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο»*, εκδόσεις «Η Καθημερινή», Αθήνα 2014.
- Γαβριήλ: Γαβριήλ Αντ. (Δημήτρης Γληνός), *«Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις ιΐζουσιν»*, εν Αθήναις τυπογραφείον «Εστία», 1921.

- Γαζή: Έφη Γαζή, «*Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*», εκδόσεις «Πόλις-Historia», Αθήνα 2011.
- Γάτος-1965: Γιώργος Κ. Γάτος, «*Ανέκδοτο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Ελ. Βενιζέλο*», περιοδικό «Εποχές», αρ. 27/Ιούλιος 1965, σελ. 3-13.
- Γάτος-2003: Γιώργος Γάτος (επιμέλεια), «*Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*», εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 2003.
- Γιαννιός: Ν. Γιαννιός, «*Δημοτικισμός και Σοσιαλισμός*», τυπογραφείο «Κοινωνία», Αθήνα 1927.
- Γληνός Ανδρέας: Ανδρέας Γληνός, «*Μερικοί προβληματισμοί του νεαρού Γληνού. Από τον Μυστριώτη στον Λένιν*», εφ. «Ριζοσπάστης», 12.10.1986, σελ. 4-5
- Γληνός-Άρθρα: Δημήτρης Γληνός, «*Άρθρα 1942-1943*», εκδόσεις «Μανιφέστο» 1976.
- Γληνός-Διαβάζω: περιοδικό «Διαβάζω» (αφιέρωμα), «*Δημήτρης Γληνός*», αρ. 61/26.01.1983, σελ. 21-64.
- Γληνός-Επιθεώρηση:Περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (αφιέρωμα), «*Αφιέρωμα στον Γληνό*», αρ. 119-120/Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964, σελ. 387-549.
- Γληνός-Θέματα Παιδείας:Περιοδικό «Θέματα Παιδείας» (αφιέρωμα)«*Μνήμη Δημήτρη Γληνού*», αρ. τ. 15-16/2003-2004, σελ. 60-151.
- Γληνός-1925:Δημήτρης Γληνός, «*Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*», εκδ. Εταιρεία «Αθηνά», Αθήνα 1925.
- Γληνός-1946:(Γληνός Δημήτρης), «*Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού-Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*, έκδοση «Νέα Βιβλία» στη σειρά «Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1946.
- Γληνός-1956:Δ. Γληνός. Η «*Η τριλογία του πολέμου. Οι μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης*», εκδόσεις «Φλόγα», Αθήνα 1956.
- Γληνός-1976: Δημήτρης Γληνός, «*Έθνος και Γλώσσα. Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*», εκδόσεις «Αθηνά», 1976.
- Γληνός-1985: Επιστημονικό Διήμερο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, «*Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*», εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση).
- Γούτσος: Διονύσης Γούτσος, «*Οι "Μαλιαροί" στο εδώλιο. 100 χρόνια από τη δίκη του Ναυπλίου*», εφ. «το Βήμα», 29.12.2013, σελ. 29-7.
- Γρηγοριάδης-1971:Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, «*Διχασμός-Μικρά Ασία*», τόμοι δύο, εκδόσεις «Κεδρηνός», Αθήνα 1971.
- Γρηγοριάδης-1972:Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, «*Ελληνική Δημοκρατία*», εκδόσεις «Κεδρηνός», Αθήνα 1972.

- Γρηγοριάδης-Μεταξάς:Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, «*4^η Αυγούστου-Μεταξάς*», τόμοι δύο, εκδόσεις «Κεδρηνός», Αθήνα 1972.
- Δελμούζος-1951:Δελμούζος Αλέξανδρος, «*Ο Συνεργάτης μου Μανόλης Τριανταφυλλίδης*», περιοδικό «Παιδεία», αρ. 63/15 Δεκεμβρίου 1951, σελ. 483-488.
- Δελμούζος-Κρυφό Σκολειό:Αλέξανδρου Δελμούζου, «*Το κρυφό σκολειό 1908-1911*», έκδοση «Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης», (Θεσσαλονίκη) 2006. Στην έκδοση περιλαμβάνεται φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1950 από το Γαλλικό Ινστιτούτο.
- Δελμούζος-Μελέτες και Πάρεργα:Δελμούζος Αλέξανδρος, «*Μελέτες και Πάρεργα*» (τόμοι 2), Αθήνα 1958.
- Δελμούζος-Νέα Εστία: Νέα Εστία (αφιέρωμα), «*Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956)*», έτος ΛΒ΄ - τόμος 64^{ος} – τεύχος 750/1 Οκτωβρίου 1958.
- Δελμούζος-Σαν παραμύθι:Α. Δελμούζος, «*Το βιβλίο αυτό εγράφη με την πεποίθησίν ότι θα το διαβάζουν κάποτε σαν παραμύθι*», εκδόσεις «Μπάϋρων», Αθήνα 1983, (πρώτη δημοσίευση 1912).
- Δελμούζος-Τρία χρόνια δάσκαλος: Α. Δελμούζος, «*Τρία χρόνια δάσκαλο-πως πήρα τα παιδιά*», Ανατύπωση από το δετό του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1913. Στη σειρά «βιβλιοθήκη του εκπαιδευτικού Ομίλου», αρ. 2και Δ.Ε.Ο./αρ. 3/1913/σελ. 1-27.
- Δελμούζος-Φωτιάδης:Α. Π. Δελμούζος, «*Φώτης Φωτιάδης*», περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα: *Λογοτεχνία και Δημοτικισμός*)/έτος Ν΄ -1976, τόμος εκατοστός-τεύχος 1187/Χριστούγεννα 1976, σελ. 204-205.
- Δέλτα-Αλληλογραφία:Ξ. Λευκοπαρίδη (επιμέλεια), «*Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*», εκδόσεις «Βιβλιοπωλείο Εστίας», δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1997 (πρώτη έκδοση 1957).
- Δέλτα-Αναγνωστικά: Πηνελόπη Δέλτα, *Τα καινούργια αναγνωστικά μας*, Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, τεύχος 7, Αθήνα, 1919, σελ. 44-73 και τεύχος 8, Αθήνα 1920, σελ. 19-30.
- Δελτίο: Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, τόμοι 1/1911-11/1923-1924.
- Δημαράς-Μεταρρύθμιση-Α/Β: Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), «*Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*» Α΄ και Β΄ 1895-1967, εκδόσεις «Ερμής, Αθήνα 1990 (πρώτη έκδοση, 1973 και 1974).
- Δημαράς-1980: Δημαράς Αλέξης (επιλογή κειμένων), «*Δημοτικισμός. Η πορεία ενός αγώνα. Μερικά γραπτά τεκμήρια*», έκδοση «Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας», Αθήνα (1980).

- «Εθνικός Κήρυξ»: Εκδόσεις «Εθνικού Κήρυκος», «*Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου (1909-1956)*», περίοδος Β΄, τόμ. Α΄, Αθήναι 1956.
- Εκπαιδευτικό Συνέδριο: (Πρακτικά) «Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριόν εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904 μετά σχολικής εκθέσεως», εν Αθήναις 1904.
- Ε.Λ.Ι.Α.: Ε.Λ.Ι.Α., «*Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*», εκδόσεις «Ε.Λ.Ι.Α.», Αθήνα 1993 (συλλογικός τόμος).
- Ελληνικά Γράμματα/Τα Νέα: «Ελληνικά Γράμματα»/«Τα Νέα» (επιμέλεια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος), «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*», τόμοι δέκα, έκδοση εφ. «Τα Νέα», Αθήνα 2003.
- Επιτροπεία: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, *Έκθεσις της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων*, Τυπογραφείο Μ. Μαντζεβελάκη, εν Αθήναις 1921(και ανατύπωση εκδόσεις «Βάνιας» Θεσσαλονίκη 1992).
- «Εργασία»: Περιοδικό «Εργασία», Δεκαπενθήμερο παιδαγωγικό περιοδικό Σεπτέμβριος 1923 έως Απρίλιος 1925, τεύχη: 1-36.
- Ηλιού: Φίλιππος Ηλιού, «*Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού*», ανάτυπο από τον τόμο «*Η Ελλάδα των βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*», Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993.
- Θεοδωρόπουλος: Βύρων Θεοδωρόπουλος, «*Οι Τούρκοι και εμείς*», έκδοση «Η Καθημερινή», στη σειρά «Ελληνοτουρκικές σχέσεις», Αθήνα 2018.
- Ιμβριώτη: Ρόζα Ιμβριώτη, «*Ο Δημ. Γληνός – η προμηθεϊκή του θέληση για αναγέννηση*», στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (αφιέρωμα), «*Αφιέρωμα στον Γληνό*», αρ. 119-120/Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964, σελ. 403-424.
- Ιμβριώτης: Γ. Ιμβριώτης, «*Ο Γληνός φιλόσοφος*», στον συλλογικό τόμο (Γληνός-1946), «*Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού-Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*», έκδοση «Νέα Βιβλία» στη σειρά «Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1946, σελ. 25-36.
- Ιωαννάτου: Ανέκε Ιωαννάτου, «*Δημήτρης Γληνός: 60 χρόνια από τον θάνατό του*», περιοδικό «Κομμουνιστική Επιθεώρηση» (ΚΟΜΕΠ), αρ. 6/2003 (βλέπε διεύθυνση στο διαδίκτυο: <http://www.komep.gr> αρχείο).
- Κακούρη: Αθηνά Κακούρη, «*Τα δύο Βήτα*», εκδόσεις «Καπόν», Αθήνα 2016.
- Κασιούρας: Δημήτρης Κασιούρας, «*Σχετικά με, τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Δ. Γληνού*», περιοδικό «Διαβάζω» (αφιέρωμα), «*Δημήτρης Γληνός*», αρ. 61/26.01.1983, σελ. 38-40 και 49-51.

- Κατακουζινός: Σίμωνος Κατακουζινού, «*Η Καθαρεύουσα είναι (sic) η εθνική κοινή γλώσσα μας*», τυπογραφείον περιοδικού «Ρομάντσο» εν Αθήναις 1935,
- Κοκκίνη:Ευαγγελία Κοκκίνη, «Δημήτρης Γληνός 1882-1943 Η εποχή και το έργο του- Τα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου 1910-1920», εκδόσεις «Φιλιππότη», Αθήνα 1989.
- Κόκκινος:Γιώργος Κόκκινος, «*Κοσμοθεωρία, ιδεολογία, πολιτική στράτευση. Η περίπτωση του Αλέξανδρου Δελμούζου (1880-1956)*», περιοδικό «Μνήμων» της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ), τόμ. 24/2002, σελ. 227-268.
- Κολιόπουλος-1982: Γιάννης Κολιόπουλος, «*Τα όρια της πολιτικής αναμόρφωσης και της εδαφικής επέκτασης (1909-1923)*», στο συλλογικό έργο «Ελλάδα Ιστορία και Πολιτισμός»/τόμος 6^{ος}, εκδόσεις «Μαλλιάρης-Παιδεία», Αθήνα/Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 106-209.
- Κολιόπουλος-2017: Ιωάννης Κολιόπουλος, «*Κίνημα του '35 και παλινόρθωση*», στο : «Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1930-1940 – Α' τόμος», έκδοση εφημερίδα «Η καθημερινή», Αθήνα 2017, σελ. 10-19.
- Κορδάτος-Δημοτικισμός: Γιάννης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, εκδόσεις «Γκοβόστη» Αθήνα 1927.
- Κορδάτος-Ιστορία:Γιάννης Κορδάτος, «*Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*», εκδότης «Λουκάτος» Αθήνα 1943.
- Κουγέας-1958:Σ. Β. Κουγέας, «*AdMemoriam...*», περιοδικό, Νέα Εστία (αφιέρωμα), «*Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956)*», έτος ΛΒ' - τόμος 64^{ος} – τεύχος 750/1 Οκτωβρίου 1958, σελ. 1400-1403.
- Κουγέας-1959:Σ. Β. Κουγέας, «*Το ήθος του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*», περιοδικό, Νέα Εστία (αφιέρωμα), «*Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Ο άνθρωπος-ο γλωσσολόγος-ο μαχητής*», έτος ΛΓ' - τόμος 66^{ος} – τεύχος 776/1 Νοεμβρίου 1959, σελ. 1397-1399.
- Κουδούνης:Αθανάσιος Κουδούνης, «*Ο δημοτικισμός και η μεσοπολεμική μαρξιστική σκέψη*», περιοδικό «Τα εκπαιδευτικά», αρ.13/Σεπτ.-Οκτώβρ.-Νοέμβρ. 1988, σελ. 113-123
- Κουστουράκης-Μπουζάκης:Γεράσιμος Κουστουράκης – Σήφης Μπουζάκης, «*Το ιστορικό επιχείρημα στην εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913*», περιοδικό, «Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης», τ. 1/Χειμώνας 2002-2003, σελ. 81-100, εκδόσεις «Ατραπός».
- Κουρμούλης: Γεώργιος Κουρμούλης, «*Η επίσημος γλώσσα του έθνους*», Αθήναι 1948 (έκδοσης δευτέρα).
- Κουτρέλης: Π. Α. Κουτρέλης «*Οι άθεοι μαλλιανοί και οι συνήγοροι αυτών (Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Συνοδικοί επίσκοποι και αρεοπαγίτης Αντωνακάκης)*

- αποκαλυπτόμενοι και θεατριζόμενοι, τυπογραφείων Π. Παπαδάκη, εν Αθήναις 1929.
- Κριαράς: Εμμανουήλ Κριαράς, «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Δημοτική Γλώσσα*», Ανάτυπον εκ των πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών τόμ 57 (1982), Εν Αθήναις 1982.
- Κυπριανός: Παντελής Κυπριανός, «*Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*», εκδόσεις «βιβλιόραμα», Αθήνα, 2004 (πρώτη έκδοση).
- Κυρομάνος: «Κυρομάνος» (Εκδοτικός Οίκος), «*Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταζά*», Θεσσαλονίκη 2003 (πρώτη έκδοση 1994).
- Λαμπράκη-Παγανός: Αλεξάνδρα Λαμπράκη – Γ. Δ. Παγανός, «*Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*», εκδόσεις «Πατάκη», Αθήνα 1994.
- Λαμπράκη-Φιλολόγος: Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, «*Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος*», περιοδικό «Φιλολόγος», αρ. 90/Χειμώνας 1997, σελ. 482-496
- Λέφας: Λέφας Χρ. (ιστόδουλος), «*Ιστορία της εκπαίδευσως*», έκδοση Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα
- Λιαντίνης: Δημήτρης Λιαντίνης, «*Δελμούζος Αλέξανδρος. Ο εθνικός παιδαγωγός (1880-1956)*», περιοδικό «Κόσμος 20^{ος} Αιώνας», αρ. 40/τελευταίο, ένθετο της εφημερίδας «Απογευματινή», σελ. 635-638.
- Μαζάουερ: Μαρκ Μαζάουερ (Mark Mazower), «*Σκοτεινή Ήπειρος ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*», εκδόσεις «Η Καθημερινή» (από εκδόσεις «Αλεξάνδρεια»), Αθήνα 2013/(2001), τόμοι δύο.
- Μαζαράκης: Ι. Κ. Μαζαράκης, «*Ο Μακεδονικός Αγώνας*», εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1981
- Μαρωνίτης: Δ. Μαρωνίτης, «*Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956)*», εφ. «Το Βήμα», 90.11.2014, σελ. 6-18.
- Μαυρογορδάτος: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «*1915. Ο Εθνικός Διχασμός*», εκδόσεις «Πατάκης», Αθήνα 2015.
- Μιχαηλίδης: Κ. Μ. Μιχαηλίδης, «*Ο Βερναρδάκης και το γλωσσικό*», τυπογραφείο «Σεργιάδη» Αθήνα 1935 (ανατύπωση από το περιοδικό «Τα Νέα Γράμματα»).
- Μοσχονάς: Σπύρος Μοσχονάς, «*Η εποχή Τριανταφυλλίδη*», εφημερίδα «Η καθημερινή», στη στήλη «Τέχνες και Γράμματα».
- Μουλάς-Αλληλογραφία: Μουλάς Παν.-Βερτσώνη Κοκόλη-Πέτκου Έφη (επιμέλεια), «*Μανόλης Τριανταφυλλίδης Αλληλογραφία (1895-1959)*», έκδοση «Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]», Θεσσαλονίκη 2001.

- Μπαγιώνας: Αύγουστος Μπαγιώνας, *«Η φιλοσοφική σκέψη του Δημήτρη Γληνού και η συμβολή του στην ανάπτυξη του Μαρξισμού στη Ελλάδα»*, στο συλλογικό έργο: Επιστημονικό Διήμερο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, *«Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του»*, εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση), σελ. 13-32.
- Μπιτσάκης: Ευτύχης Ι. Μπιτσάκης, *«Δημήτρης Γληνός: Από τον αστικό στο σοσιαλιστικό άνθρωπο»*, περιοδικό «Διαβάζω» (αφιέρωμα), *«Δημήτρης Γληνός»*, αρ. 61/26.01.1983, σελ. 32-37.
- Μπουζάκης-1987: Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα 1986, 1987.
- Μπουζάκης: Σήφης Μπουζάκης, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Τόμος Α΄, Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 19^{ος} αιώνας, 1913, 1929, τόμος Β΄ Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98, εκδόσεις «Gutenberg».
- Νεοελληνικός Λόγος (περιοδικό): Νεοελληνικός Λόγος (Σακελλαρίου), *«Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου»*, περ. «Νεοελληνικός Λόγος», αρ. τ. 31/Ιανουάριος 2004, σελ. 70-90.
- Νούτσος-Π: Π. Νούτσος *«Δημήτρης Γληνός. Ο φιλόσοφος του πολιτισμού»*, εφημερίδα «Το Βήμα», στο ένθετο «Νέες Εποχές», 28 Μαρτίου 2004, σελ. Α42/78.
- Νούτσος-Χ: Χαράλαμπος Νούτσος, «Ιστορία τη εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπόλεμου», έκδοση «Ο πολίτης». Ιδιαίτερα το κεφάλαιο: «Δελμούζος και αριστερά (1917-1927)», σελ. 107-212.
- Ξηροτύρης: Ιω, Ν. Ξηροτύρης, *«Αλέξανδρος Δελμούζος»*, περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα), *«Λογοτεχνία και Δημοτικισμός»*, έτος Ν΄ - τόμος 100^{ος} - τεύχος 1187/Χριστούγεννα 1976, σελ. 175-184.
- Ξύδης: Θεόδωρος Ξύδης, *«Ο λογοτέχνης Δελμούζος»*, περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα), *«Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956)»*, έτος ΛΒ΄ - τόμος 64^{ος} - τεύχος 750/1 Οκτωβρίου 1958, σελ. 1428-1430.
- Ξωχέλης-1989: Ξωχέλλης Δ. Παναγιώτης, *«Εκπαίδευση και εκπαιδευτικός σήμερα. Προβλήματα και προοπτικές στη σύγχρονη εκπαίδευση»*, στη σειρά «Παιδαγωγική και Εκπαίδευση», αρ. 24, εκδοτικός οίκος «Αδελφών Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1989. Ιδιαίτερα το κεφάλαιο: *«Απόψεις του Α. Δελμούζου για τον εκπαιδευτικό και το έργο του από τη σκοπιά της σύγχρονης Παιδαγωγικής»*, σελ. 59-65 και 107-108.
- Ξωχέλης-1991: Ξωχέλης Π.-Τερζής Ν.-Καψάλης Α. (Διεύθυνση σειράς «Παιδαγωγική και Εκπαίδευση»), Τομέας παιδαγωγικής Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., *«Αλέξανδρος Π. Δελμούζος Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής»*, εκδοτικός οίκος

- «Αδελφών Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1991. Ιδιαίτερα τα κεφάλαια: Τερζής Νίκος, «*Ο πολιτικός Δελμούζος*», και Φράγκος Χρήστος, «*Αλ. Δελμούζος – Δημ. Γληνός θέσεις και Αντιθέσεις*».
- Πάλμερ: Άλαν Πάλμερ (Alan Palmer), «*Το Μακεδονικό Μέτωπο και ο Ελληνικός Διχασμός*», εκδόσεις της «Διευθύνσεως Εκδόσεων Αρχηγείου Στρατού», στη σειρά «Συμπληρωματικές εκδόσεις», Αθήνα 1977.
- Παπαβασιλείου: Ιωάννου Αν. Παπαβασιλείου, «*Η εθνική μας γλώσσα*», Αθήνα 1971.
- Παπαγεωργίου: Π. Παπαγεωργίου, «*Η μορφή του Γληνού. Ο οραματιστής, ο διανοητής, ο οδηγητής, ο ομιλητής, ο αγωνιστής, ο ειρηνιστής*», Αθήνα 1960.
- Παπαδάκη: Ίδρυμα ερευνών για το παιδί - Λυδία Παπαδάκη, «*Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*», εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1992.
- Παπακώστας: Γιάννης Παπακώστας, «*Διά τον σύνδεσμόν του απανταχού Ελληνισμού. Μείζων Ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα. Άγνωστες εκθέσεις του ΣΩΒ για τα Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904*», έκδοση ΣΩΒ, Αθήνα 2010.
- Παπανούτσος, 1984, : Παπανούτσος, 1984, Ε.Π., «*Α. Δελμούζος. Η ζωή του επιλογή από το έργο του*», έκδοση «Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης», Αθήνα 1984 (Β' έκδοση).
- Πάπυρος: «*Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος*», «*Ελλάς. Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι σήμερα*» (συλλογικό έργο), τόμοι δύο, Αθήνα 1998.
- Ρεπούση: Μαρία Ρεπούση, «*Τα μαρσαλειακά 1925-1927*», εκδόσεις «Πόλις-Ιστορία», Αθήνα 2012.
- Ρούσσοι: Γεώργιος Ρούσσοι, «*Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974*», τόμοι επτά, έκδοση «Ελληνική Μορφωτική Εστία», Αθήνα 1978.
- Σβολόπουλος: Κώστας Σβολόπουλος, «*Από το θάνατο του Χ. Τρικούπη ως τις παραμονές του κινήματος στο Γουδί (1895-1909)*», στο συλλογικό έργο «*Ελλάδα Ιστορία και Πολιτισμός*»/τόμος 6^{ος}, εκδόσεις «Μαλλιαρής-Παιδεία», Αθήνα/ Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 81-105.
- Σέλλα: Όλγα Σέλλα, «*Μια ζωή στην υπηρεσία της δημοτικής γλώσσας. Η 50χρονη πορεία του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη*», εφημερίδα «*Η Καθημερινή*», στη στήλη «*Πολιτισμός*», σελ. 17.
- Σιάκαρης: Κωνσταντίνος Σιάκαρης, «*Δημήτρης Γληνός: Η ζωή και το έργο του*», περιοδικό Διαβάζω (αφιέρωμα), «*Δημήτρης Γληνός*», περιοδικό «*Διαβάζω*», αρ. 61/26.01.1983, σελ. 22-31.

- Σκρέτας: Δημήτριος Σκρέτας, «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή των μαθητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», εκδοτικός οίκος «Αδελφών Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 2000.
- Σολωμός: Διονυσίου Σολωμού, «*Άπαντα ποιήματα και πεζά*», προλεγόμενα Μαρίνου Σίγουρου, Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1977.
- Σταυρίδου-Πατρικίου/1983: Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, «*Η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με το δημοτικιστικό κίνημα*», Περιοδικό «Διαβάζω» (αφιέρωμα στον Δημήτρη Γληνό), αρ. 61/66.01.1983, σελ. 52-55.
- Σύνταγμα-1911:Ε.Κ.Π.Α., «*Το Σύνταγμα του 1911*», Αθήνα 2005.
- Σφυρόερας: Βασίλειος Σφυρόερας, «*Το «Νέον Μαρτυρολόγιον» του Νικοδήμου Αγιορείτη*», Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ιστ'/1996-2000, Αθήνα 2000.
- Σωτηρίου: Κ. Δ. Σωτηρίου, «*Τα ψηλά βουνά-απάντηση στην επιτροπή*», εκδοτικός οίκος «*“Αθηνά”* Α. Ι. Ράλλη», Αθήναι 1923.
- Τζωρτζάκη-1960: Τζωρτζάκη Φωτεινή, «*Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης στην υπηρεσία της παιδείας*», ανατύπωση από το περιοδικό «Παιδεία και Ζωή», Αθήνα 1960.
- Τζωρτζάκη-Νέα Εστία: Τζωρτζάκη Φωτεινή, «*Μανόλης Τριανταφυλλίδης από τα κείμενα και τη ζωή του*», περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα στον Τριανταφυλλίδη), έτος ΛΓ' - τόμος 66^{ος} – τεύχος 776/1 Νοεμβρίου 1959, σελ. 1449-1454.
- Τομπαΐδης: Δημητρίου Τομπαΐδη, «*Επιτομή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*», Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1980 (Α' έκδοση).
- Τουμπακάρη: Φίλιππα Τουμπακάρη, «*Οι παιδαγωγικές απόψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου και το Σχολείο του Βόλου*», αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Αθήνα 1998.
- Τσιριμώκος: Μάρκου Τσιριμώκου, «*Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*», (ανατύπωμα από το περιοδικό «Νέα Εστία»), Αθήνα 1927.
- Τριανταφυλλίδης-1960: Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «*Δημοτικισμός και αντίδραση*», Αθήνα 1960.
- Τριανταφυλλίδης-1979: Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «*Αυτοβιογραφικές σελίδες*», Θεσσαλονίκη 1979.
- Τριανταφυλλίδης-Άπαντα: Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης -Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, «*Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Τόμοι πρώτος-όγδοος και ευρετήριο*», Θεσσαλονίκη, πρώτη έκδοση 1963 (πρώτος τόμος) - 1969 (Ευρετήριο).
- Τριανταφυλλίδης-Γράμματα: Νέα Εστία (αφιέρωμα), «*Γράμματα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη προς τον Ν.Γ. Πολίτη (από τον καιρό των σπουδών του στη*

- Γερμανία*», έτος ΛΓ΄ - τόμος 66^{ος} – τεύχος 776/1 Νοεμβρίου 1959, σελ. 1440-1445 (σημειώσεις του Λινού Πολίτη).
- Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1912/Β΄:Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «*Από ένα ελβετικό παρθεναγωγείο*», Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. Β΄. αρ. Β΄/Απρίλιος 1912, σελ.125 – 138.
- Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1912/Δ΄:Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «*Η παιδεία μας και η γλώσσα της*», Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. Β΄. αρ. Δ΄/Οκτώβριος 1912, σελ.271 – 309.
- Τριανταφυλλίδης-Δελτίο/1921:Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «*Δέκα χρόνια*», Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 9/ 1912, σελ.5-26.
- Τριανταφυλλίδης-Μνημόσυνα:Μ. Τριανταφυλλίδη, «*Μνημόσυνα Ψυχάρης, Πάλλης, Φωτιάδης*», Αθήνα 1939/1946.
- Τριανταφυλλίδης-Νέα Εστία:Νέα Εστία (αφιέρωμα), «*Μανόλης Τριανταφυλλίδης ο άνθρωπος-ο γλωσσολόγος-ο μαχητής*», έτος ΛΓ΄ - τόμος 66^{ος} – τεύχος 776/1 Νοεμβρίου 1959.
- Τριανταφυλλίδης-Πριν καούν:Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Πριν καούν*, Τυπογραφείο *Εστία*, Αθήνα, 1921. Συνολική αντιμετώπιση της προσωπικής και επιστημονικής διαμάχης για τα ζητήματα αυτά στη διαχρονική τους διάσταση στο κύκνειο άσμα του Μ. Τριανταφυλλίδη, *Δημοτικισμός και αντίδραση*, Αθήνα 1960.
- Τριανταφυλλίδης, 1959, Σχεδίασμα: Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «*Σχεδίασμα Γλωσσικής Αυτοβιογραφίας*», περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα στον Τριανταφυλλίδη), έτος ΛΓ΄ - τόμος 66^{ος} – τεύχος 776/1 Νοεμβρίου 1959, σελ. 1394-1396.
- Τριλιανός:Θανάσης Τριλιανός, «*Οι ιδεολογικές και κοσμοθεωριακές αρχές της νεοελληνικής εκπαίδευσης και η εξέλιξή τους*», περιοδικό «Λόγος και πράξη», αρ. 40/Χειμώνας 1990, σελ. 31-56.
- Φραγκουδάκη-1983: Άννα Φραγκουδάκη, «*Ο Γληνός και η παιδεία*», περιοδικό «Διαβάζω» (αφιέρωμα), «*Δημήτρης Γληνός*», αρ. 61/26.01.1983, σελ. 56-58.
- Φραγκουδάκη-1990: Άννα Φραγκουδάκη, «*Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι-Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*», εκδόσεις «Κέδρος», Αθήνα 1990 (έκτη έκδοση).
- Φραγκουδάκη-2001: Άννα Φραγκουδάκη, «*Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*», εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2001.
- Φωτιάδης: Φώτης Δ. Φωτιάδης, «*Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννηση*», Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1902.

- Φωτιάδου: Ανδρονίκη Γ. Φωτιάδου, «*“Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον-Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904” Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα*», εκδοτικός οίκος «Αδελφοί Κυριακίδη α.ε.», Θεσσαλονίκη 1998.
- Χαραλάμπους, 1987, : Δημήτρης Φ Χαραλάμπους, 1987, ., «*Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*», εκδοτικός οίκος «Αδελφών Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1987.
- Χαρίτος: Χαρίτος Χαράλαμπος, «*Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*», τ. Α΄ και Β΄, έκδοση: «Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς», αρ. 20, Αθήνα 1989.
- Χατζιδάκη: Φούλα Χατζιδάκη, «*Δημήτρης Γληνός*» περιοδικό «Νέα Εστία» (αφιέρωμα: *Λογοτεχνία και Δημοτικισμός*)/έτος Ν΄-1976, τόμος εκατοστός-τεύχος 1187/Χριστούγεννα 1976, σελ. 198-203.
- Χατζιδάκης:Γεώργιος Ν.Χατζιδάκης, «*Σύντομος ιστορία της ελληνικής γλώσσας*», έκδοση «Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», εν Αθήναις 1915.

Βιβλιογραφία

- Fasanelli F. et al., (2000), 'The political context', in J. Fauvel and J. van Maanen (eds),
History in Mathematics Education.
<http://el.wikipedia.org/wiki/βιβλίο>
<http://kesyp.flo.sch.gr/www/index.php> "Το εκπαιδευτικό σύστημα"
- Hubert, R.,(1972). *Γενική Παιδαγωγική*, μτφρ. Κίτσος, Κ., Σκουλάτος, Ν. Β., Εκδόσεις
Κένταυρος, Αθήνα 1972
- Jankvist U. T., (2009). 'A categorization of the "whys" and "hows" of using history in
mathematics education"
- Johnsen, E. B. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope*. New York: Oxford University
Press.
- MacBeath J., ,(2005). «Αυτοαξιολόγηση: Ήρθε η ώρα για μια μεγάλη ιδέα», στο
Μπαγάκης, Γ. (επιμ.), *Αυτοαξιολόγηση της σχολικής μονάδας, Από το έργο του
Ιωσήφ Σολομών στις σημερινές προσπάθειες στην Ελλάδα και αλλού*, Εκδόσεις
Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Αγγελάκος Κ, ,(2004). «Ο νάρθηκας των “αναλυτικών Προγραμμάτων”», εφημ. «Η
Καθημερινή», 25.7.2004.
- Αδάμου-Ράση, Μ.,(2004). «Η “ιστορία” της Ιστορίας και οι ιδεολογικοί άξονες της
διδασκτικής στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο», 3^ο Διεθνές Συνέδριο «Ιστορίας
Εκπαίδευσης», 1-3 Οκτωβρίου 2004, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής
και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα,
- Αθανασιάδης Χ., ,(2005). «Ο Μιχάλης Παπαμαύρος και το Σχολείο Εργασίας», *Παιδεία
και Κοινωνία*, Τεύχος 5, 2005, σσ. 18-21.
- Αθανασίου, Λ., (2007). Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής, Αθήνα,
εκδόσεις Έφυρα.
- Αμαριώτου Μ, ,(1935). «*Το γράψιμο και η αγωγή*», Έκδοση, φροντίδα του οίκου
«Φλάμμα», Αθήνα.
- Ανδρέου, Α., ,(1999). «Η εκπαιδευτική πολιτική (1967-1974), περιοδικό *Θέσεις: Θεωρία
της αξίας και ιδεολογία*, Ιανουάριος - Μάρτιος 1999, Εκδόσεις Νήσος
- Βάμβουκας, Μ., (2002), *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*,
Αθήνα, εκδόσεις Γρηγόρης.
- Βασιλόπουλος Χ., ,(2006).*Παιδαγωγικά Μελετήματα*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Βασίλου - Παπαγεωργίου Β.,(1996). *Το Συνδικαλιστικό Κίνημα των Εκπαιδευτικών στην
Ελλάδα. Ο Ρόλος της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του*

- 1976, εκδ. ΠΑΤΑΚΗ, Αθήνα.
- Βενθύλος Γεώργιος, (1884). «*Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*», τόμος Α, 1833-1883, εν Αθήναις, εκδόσεις «Βλαστός».
- Βενθύλος: Γεώργιος,(1887). «*Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*», τόμος Β, 1883-1887, εν Αθήναις, τυπογραφείο «Παλαμήδης».
- Βενθύλος: Γεώργιος,(1892). «*Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*», τόμος Γ, 1887-1892, εν Αθήναις, εκδόσεις «Βλαστός»
- Βενθύλος: Γεώργιος,(1898). «*Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*», τόμος Δ, τεύχος Α΄, 1893-1898, εν Αθήναις, εκδόσεις «Βλαστός».
- Βιβλιοδρόμιο-Ιδέες (ένθετο της εφημερίδας «Τα Νέα»), «*Μαύρη βίβλος της κρατικής λογοκρισίας*» (αφιέρωμα στο σχολικό βιβλίο), 19-20.05.2007, : 8-13. Ιδιαίτερως το τμήμα του αφιερώματος με τον τίτλο: «*Ακραία κατάχρηση του σχολικού βιβλίου*», : 12-13.
- Βρεττός Γ.Ε. – Καψάλης Α. Γ.,(1999), «*Αναλυτικό πρόγραμμα, σχεδιασμός αξιολόγηση-αναμόρφωση*», Αθήνα.
- Βώρος Κ. Φ., «*50 χρόνια ΟΕΣΒ-ΟΕΔΒ 1937-1987*», περιοδικό «Τα εκπαιδευτικά», αρ. 11/Ανοιξη 1988, : 125-126.
- Γιαννικόπουλος Α.,(2001). «*Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*», εκδόσεις «Γρηγόρης», στη σειρά Ιστορία της ελληνικής Εκπαίδευσης. αρ. 6, Αθήνα
- Γκίνη, Κ. (1996). Η πολιτική αγωγή ως μάθημα στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1964-1996), Μ.Ε., Θεσσαλονίκη: Φιλοσοφική σχολή Α.Π.Θ.
- Δαφέρμος Ο., «*Υπολογιστές και απελευθερωτική εκπαίδευση*», περιοδικό «Νέα Παιδεία», αρ. 123/2007, : 94-102., αρ. 123/2007, : 94-102.
- Δημαράς Α (1974). (επιμέλεια), «*Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας) Β 1895-1967*», στη σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», αρ. 26Β,εκδοσεις «Ερμής», Αθήνα 1990 (πρώτη έκδοση: 1974).
- Δημαράς Α, (1973). (επιμέλεια), «*Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας) Α 1821-1894*», στη σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», αρ. 26Α,εκδοσεις «Ερμής», Αθήνα 1990 (πρώτη έκδοση: 1973).
- Δημαράς Α., «*Εκπαίδευση και σχολικό βιβλίο στην Ελλάδα*», στο αφιέρωμα «Σχολικά βιβλία» του ένθετου «βιβλιοθήκη» αρ. 126/27.10.2000 της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία», : 8-9.
- Δημαράς, Α., «*Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*», Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Ένθετο: Επτά Ημέρες, άρθρο της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1999.
- Δημαράς, Α., «*Πνευματικός βίος και πολιτισμός από το 1913-1941. Ιδεολογικά ρεύματα, Εκπαίδευση, Λογοτεχνία, Τέχνη. Εκπαίδευση 1913-1941*», στην *Ιστορία Ελληνική*

- Έθνος*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 489-494.
- Δημαράς, Α., «Συντηρητική αντεπίθεση», Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, άρθρο της 31^{ης} Οκτωβρίου 1999.
- Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εκδόσεις Νέας Ελληνικής Βιβλιοθήκης, Τόμος Β', Αθήνα 1986.
- Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας-Παγκύπρια Οργάνωση Ελλήνων Δασκάλων, «*Τα αναλυτικά προγράμματα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*», πρακτικά 10^{ου} πανελληνίου συνεδρίου 17-18 Απριλίου 1996, έκδοση «Επιστημονικό Βήμα Δασκάλου», Αθήνα 1997.
- Δούκας Μ. «*Μερικές παρατηρήσεις για τα δήθεν σχολικά βιβλία των δήθεν Μαθηματικών*», περ. «Θέματα Παιδείας», αρ. 27/Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 2006, : 145-159.
- Δούκας, Τ., «*Τα συνταγματικά κείμενα της επταετίας 1967-1974 και η εκπαίδευση*», 2^ο Διεθνές Συνέδριο, Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα: Ιστορικά -Συγκριτικές Προσεγγίσεις, Πάτρα,4-6/10/2002, Πανεπιστήμιο Πατρών. Κείμενο διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών:
- Δρόσος, Κ, Παπαδοπετράκης "Εισαγωγή στην Μαθηματική Λογική" σελ 24-25
- Έκθεση του ΟΟΣΑ, (2011), «*Καλύτερες Επιδόσεις και Επιτυχείς Μεταρρυθμίσεις στην Εκπαίδευση, Συστάσεις για την Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα* »
- Εξαρχόπουλος Ν., (1946). *Γενική Διδακτική*, Ρούγκας, Αθήνα.
- Ευαγγέλου, Μ. Ε. (2004) *Η εικόνα των Ελλήνων στα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου της Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΑΘΗΝΑ
30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1985 ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 167 ΝΟΜΟΣ
ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1566 "Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις" . άρθρο 60
- Ζεργιώτης, Α., «*Η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και η καλλιέργεια της δημιουργικότητας των μαθητών μέσα από την εκπαίδευση και το μάθημα της πληροφορικής*», *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.Ε.Κ)*, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα *Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα 13-14 Μαΐου 2005, σσ. 144-152,
- Ηλιού Φ. (2005): «*Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

- Κωνσταντίνου, Ι. Χ.,(2000). Η αξιολόγηση της επίδοσης του μαθητή ως παιδαγωγική λογική και σχολική πρακτική, *Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα (ανατύπωση 2007)*.
- Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, Μ., «Τα Αναλυτικά Προγράμματα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου (1959-1993) και οι κοινωνικό-πολιτικές τους διαστάσεις», 2^ο Διεθνές Συνέδριο «Η Παιδεία στην Αυγή του 21^{ου} αιώνα, Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Η Εκπαίδευση και Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών», [http ://www. elemedu. up atras. gr/eriande/synedri a/ synedrio2/praktika/koutselini. htm](http://www.elemedu.up.atras.gr/eriande/synedri a/ synedrio2/praktika/koutselini. htm)
- Ιωσηφίδης, Θ., (2008). Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Καραμανωλάκης Β., «Το μετέωρο βήμα του εκσυγχρονισμού», στο αφιέρωμα «Σχολικά βιβλία» του ένθετου «βιβλιοθήκη» αρ. 126/27.10.2000 της εφημερίδας «Ευθεροτυπία», : 8-9.
- Κασσωτάκης, Ι. Μ., (1981). *Η Αξιολόγηση της Επιδόσεως των Μαθητών. Μέσα, μέθοδοι, προβλήματα, προοπτικές*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
- Καφεντζής, Γ., (1974). *Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων, Τάξη ΣΤ' Δημοτικού*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα.
- Καψάλης Α. Γ. - Χαραλάμπους, (1987), Δημ. Φ., «Σχολικά Εγχειρίδια θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική», Εκδόσεις «Εκφραση», Αθήνα.
- Κεφαλληνάου Ε.,(1995). «*Νεοελληνικά Αλφαβητάρια*», εκδόσεις «Προσκήνιο», Αθήνα.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, «Για ένα δημοκρατικό αναλυτικό πρόγραμμα στην ελληνική γενική εκπαίδευση», περιοδικό «Θέματα Παιδείας», «Σύγχρονη Εποχή», αρ. 2/1983, : 127-162.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, «*Τα μαθηματικά και η διδασκαλία τους στην ελληνική εκπαίδευση*», περιοδικό «Θέματα Παιδείας», «Σύγχρονη Εποχή», αρ. 4/1982, : 56-171.
- Κογκούλης Ι., *Η ωφέλιμος παιδεία και το ελληνικό σχολείο*. Εισήγησης εις την Δημερίδα της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων (ΠΕΘ) στις 12- 13/03/2011.
- Κοκκορού-Αλευρά, Α.,(1990). *Η Τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας, Σύντομη Ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Κουγιουρούκη Μ., (2003). Ο ρόλος της μικροδιδασκαλίας στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης και της Επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Απόψεις υποψηφίων και υπηρετούντων εκπαιδευτικών, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Κουλούρη, Χ., «Σχολικά εγχειρίδια μεταξύ προπαγάνδας και πολεμικής, Ιδεολογικές παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας στην εκπαίδευση», *TA NEA online*, 19.5.2007, στο <http://www.tanea.gr/vivliodromio/?aid=22426>
- Κουμπούρη, Ε., (2004). «Επιτελικά όργανα της Εκπαίδευσης 1964-1994. Μια ιστορική

- συγκριτική θεώρηση: η περίπτωση του Κ.Ε.Μ.Ε.», 3^ο Διεθνές Συνέδριο «Ιστορίας Εκπαίδευσης», 1-3 Οκτωβρίου 2004, Εργαστήριο
- Κουσαθανά Μ, «Όταν η κουκουβάγια αντικαθίσταται από το γλαροπούλι... Τα σχολικά εγχειρίδια και η διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών στο Δημοτικό», περ. «Θέματα Παιδείας», αρ. 27/Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 2006, : 131-144.
- Κουφάκη Λ. (2009). «Λόλα, να ένα μήλο. Γλώσσα, γνώση και Επίγνωση. Νεότερες εξελίξεις στη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας», εκδόσεις «University Studio Press», Θεσσαλονίκη.
- Κυριαζή, Ν., (1999). Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών, Αθήνα, εκδόσεις : Ελληνικά Γράμματα.
- Κυρίτσης Δ., «Το Αναλυτικό Πρόγραμμα και οι αποδέκτες του», περιοδικό «Μέντορας», αρ. 11/2009, : 112-125.
- Λαμπροπούλου, Α., «Δημιουργικότητα και μάθηση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.Ε.Κ), 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη, Αθήνα 13-14 Μαΐου 2005, σσ. 258-266:
- Λάσκαρις -Αντωνάκος Α. (2007): (πρόλογος-επιμέλεια), Κωνσταντίνου Λασκάρεως Γραμματική, εκδόσεις «Κάδμος», Αθήνα 2007.
- Λέφας: Χρ. (ιστόδουλος) Λέφας,(1942). «Ιστορία της εκπαιδύσεως», ΟΕΣΒ, εν Αθήναις.
- Μαρμαρινός Ι.(2000). «Το σχολικό πρόγραμμα», Αθήνα.
- Μαστραπάς, Α: «Η σχολική ιστοριογραφία στον αστερισμό της μεταμοντέρνας αντίληψης». Φιλολογική 104 (Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2008): 26-32.
- Ματσαγγούρας Η (2006): Διδακτικά εγχειρίδια: Κριτική αξιολόγηση της Γνωσιακής, Διδακτικής και Μαθησιακής Λειτουργίας τους: Συγκριτικής και διεθνούς Εκπαιδευτικής Επιθεώρησης
- Ματσαγγούρας, Η. Γ., (2003). Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος, Ομάδα, Πειθαρχία, Μέθοδος, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
- Μεσημβρινή (Εφημερίδα), «Οι προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας», εφημερίδα «Μεσημβρινή»/18.12.1990, : 21.
- Μεταξιώτης, Γ., (2000). «Η εικόνα στην εκπαίδευση», Γλωσσικός Υπολογιστής, Περιοδική Έκδοση του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας για τη Γλώσσα και τη Γλωσσική Αγωγή, Τόμος 2^{ος}, Τεύχος με τίτλο Πολυτροπικότητα Κειμένων: Γλώσσα και Εικόνα στα Σχολικά Εγχειρίδια.
- Μήλα, Δ., Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης μέσα από

τις Εκθέσεις των Επιθεωρητών την περίοδο 1947 - 1974. Η περίπτωση των Α' & Β' Περιφερειών του Νομού Αχαΐας. Τελική Μεταπτυχιακή Διατριβή που κατατέθηκε στο ΜΠΣ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2008.

Μπαγάκης Γ, (2004). «Ο εκπαιδευτικός και το αναλυτικό πρόγραμμα», εκδόσεις «Μεταίχμιο», Αθήνα.

Μπαγάκης, Γ., (2000). «Αναζητώντας πλαίσιο συζήτησης για την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων», στο Μπαγάκης, Γ. (επιμ.), *Προαιρετικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στη Σχολική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις μεταίχμιο, Αθήνα.

Μπάκας, Θ., «Η συμβολή της Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (Δ.Ο.Ε.) στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα (1974-2000)», 3^ο Διεθνές Συνέδριο «Ιστορίας Εκπαίδευσης», 1-3 Οκτωβρίου 2004, *Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης*, Πάτρα,

Μπαμπινιώτης Γ, «Προς ένα καλύτερο ελληνικό σχολείο. Νέα σχολικά βιβλία», εφημ. «Το Βήμα-Νέες εποχές», 15.08.1993, : Β6-38.

Μπαμπινιώτης Γ, «Πρόταση για πολλαπλό βιβλίο», εφημ. «Η Καθημερινή», 5 Οκτωβρίου 2008, : 30.

Μπαμπινιώτης Γ, «Τα σχολικά βιβλία ευλογία ή κατάρα», περιοδικό «Οικονομικός Ταχυδρόμος», αρ. 39 (1899)/27 Σεπτεμβρίου 1990, : 74-75.

Μπονίδης Κ. (2005): Διαδικασία και κριτήρια αξιολόγησης σχολικών βιβλίων. Πρακτικά Συνεδρίου : Διδακτικό βιβλίο και Εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: Προβληματισμοί, Δυνατότητες, Προοπτική : Θεσσαλονίκη

Μπονίδης, Κ. Θ. (2004) Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μπουζάκης Σ, (2007). «Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνοεπαγγελματική Εκπαίδευση» (τόμοι Α' και Β'), εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα.

Νέγκας Δ, «Πολλαπλό βιβλίο ή πολλαπλά κέρδη», εφημερίδα «Οδηγητής», αρ. φ. 784/Νοέμβρης 1991.

Νόβα-Καλτσούνη, (2006). Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.

Νόμος 2525/1997 (ΦΕΚ 188 Α') Άρθρο 7

Νόμος 3328/2005 (ΦΕΚ 80 Α') , Άρθρο 22

- Ξωχέλλης Δ. Π., «*Το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού του αναλυτικού προγράμματος*», περιοδικό «φιλόλογος», αρ. 23/Ιανουάριος 1981, : 265-271.
- Ορφανόπουλος Β., «*Η εξελικτική βιολογία και οι παρερμηνείες της*», Περιοδικό «Κοινωνία», δελτίο της «Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων», αρ. 3/Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2010, : 283-293
- Παιδαγωγικό ινστιτούτο υπηρεσία ανάπτυξης προγραμμάτων: έκδοση 2010
- Παιζη, Ν., (1987), Τα μαθηματικά και η εκπαίδευση του υποψήφιου δασκάλου των μαθηματικών, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 36, σ. 91
- Πανελλήνια Ομοσπονδία Εκδοτών-Βιβλιοπωλών-Εθνικό Κέντρο Βιβλίου-Ένωση Ελλήνων Βιβλιοθηκάρων, «*Η βιβλιοθήκη και το βιβλίο στην εκπαίδευση*», πρακτικά διημερίδας 13 και 14 Μαΐου 1997, έκδοση «Εθνικό Κέντρο Βιβλίου», Αθήνα 1998 (Ειδικώς οι ενότητες: «*Το παρόν και το μέλλον του σχολικού βιβλίου στην Ελλάδα*», : 133-188 και «*Το παρόν και το μέλλον των σχολικών βιβλιοθηκών στην Ελλάδα*»).
- Παπακωνσταντίνου Α., «*Τα σχολικά βιβλία. Στοιχεία από το XXII διεθνές παιδαγωγικόν συνέδριόν της Γενεύης*», Αθήναι 1960.
- Παπαματθαίου Μ, «*Εναλλακτικό βιβλίο για κάθε μάθημα στα σχολεία. Πρόταση του Συμβουλίου Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κατά τη χθεσινή συνεδρίαση*», εφημερίδα «Το Βήμα»/25 Ιουνίου 2009, : Α12.
- Παπαμαύρος Μ., *Η διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, Εκδόσεις Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, Αθήνα 1932.
- Παπανικολάου, Ε., *Διδακτική της Ιστορίας. Παιδιά και Ιστορία: Ιδέες και αντιλήψεις των παιδιών του Δημοτικού σχολείου για την Ιστορία*, Μεταπτυχιακή εργασία για το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις Επιστήμες της Αγωγής, Διδακτική των Κοινωνικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2008.
- Παπανούτσος,Ε. (1965), *Αγώνες και αγωνία για την παιδεία*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα.
- Παπάς Αθανάσιος, (1995), *Η αντι-παιδαγωγικότητα της παιδαγωγικής*», εκδόσεις «Δελφοί», Αθήνα 1995. Ειδικώς τα κεφάλαια: «*Οι επιπτώσεις του αναλυτικού προγράμματος στα διδακτικά εγχειρίδια*», : 267 και «*Νέα αναλυτικά προγράμματα και οι επιπτώσεις στα διδακτικά βιβλία της γενικής εκπαίδευσης*», : 280.
- Παπασταύρου, Ι. Σ., (1967). *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Δια την Α ' τάξιν του Λυκείου*, ΟΕΔΒ, Αθήναι.
- Πετρίτης Ι. Κ., (1966). «*Δοκίμιο για ένα νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα των Δημοτικών Σχολείων*», Αθήναι.
- Πόρποδας Κ, (2002). *Η Ανάγνωση*», Πάτρα (πρώτη έκδοση).

- Πόρποδας Κ,(2003). «*Η Μάθηση και οι δυσκολίες της (Γνωστική προσέγγιση)*», Πάτρα (πρώτη έκδοση).
- Πόρποδας Κώστας (1984), «*Εισαγωγή στην ψυχολογία της γλώσσας. Η μάθηση της γλώσσας*», Αθήνα.
- Πρακτικά-(1947). Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος, «*Πρακτικά ΙΘ' Γεν. Συνελεύσεως-7/13 Ιουλίου 1947...ΙΧ Σχολικά Βιβλία*», έκδοσις Διδ. Ομοσπ. Ελλάδος Αθήναι 1947.
- Ράλλης Δ. Σ, «*Δύο χρόνια εφαρμογής σχολείου εργασίας στην Ε'-ΣΤ' τάξη του Δημοτικού (εφαρμοσμένη στο δημοτ. σχολείο Πυργετού-Λαρίσης στα σχολικά έτη 1937-38 και 1938-39)*», περιοδικό «*Νεοελληνική Παιδεία*», αρ. 43/(9^{ος} 1949), : 242-244 και 44-45, : 295-299 [(46;), κλπ. (;)].
- Ράπτης, Π., «*Η συμβολή του Μανώλη Τριανταφυλλίδη στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917-1920*», 2^ο Διεθνές Συνέδριο, Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα: Ιστορικό-Συγκριτικές Προσεγγίσεις, Πάτρα,4-6/10/2002,
- Ρέππας Χ., *Συνδικαλιστικό κίνημα και εκπαιδευτική πολιτική - Η περίοδος 1974-1981. Άρθρο που δημοσιεύθηκε στις 09/10/2011 στον εκπαιδευτικό ιστοχώρο: alfavita.gr και συγκεκριμένα στον ακόλουθο σύνδεσμο:*
- Σαλβαράς Ι, «*Διαμόρφωση ενός γενικού πλαισίου προδιαγραφών για τη σύνταξη Αναλυτικών Προγραμμάτων και για τη συγγραφή και χρήση Σχολικών βιβλίων*», περιοδικό «*Επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων*», αρ. 1/1999, : 33-44.
- Σιούτας Α, «*Ιστορική ανασκόπηση του τρόπου συγγραφής και έγκρισης των διδακτικών βιβλίων*», περιοδικό «*Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*», αρ. 11/Φεβρ. 2011, : 101-110.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Α., (1989). «*Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι*», Αθήναι 1989 (Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών). Με τον ίδιο τίτλο και το ίδιο περιεχόμενο εκδόθηκε το 1994 από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Σκούρτης Θ. Χ.,(1938). «*Ανάγνωσι (με ι) με πολλά αναγνωστικά*», Τυπογρ. Σκουτερόπουλου, Κόρινθος.
- Στάρας Π, «*Ετήσιο ατομικό πατριδογνωστικό αλφαβητάριο*», περιοδικό «*Νεοελληνική Παιδεία*», αρ. [(42),] 43/(9^{ος} 1949), : 248-250 και 44-45, : 303-304 [(46;), κλπ. (;)].
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ, (1999). «*Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*», εκδόσεις «*Ολκός*», Αθήνα.
- Σφέτας, Σ: (2007). «*Κριτική προσέγγιση του εναλλακτικού εκπαιδευτικού υλικού για τη διδασκαλία της νεότερης Ιστορίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης*». *Η αποδόμηση*

- του Εθνικού κράτους και της Ιστορίας του. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 2007: 49-57.
- Τερζής Π. Ν, «Απόψεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Εξωτερική και εσωτερική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1976-1980)», περιοδικό «φιλόλογος», αρ. 23/Ιανουάριος 1981, : 272-281.
- Τσολάκης Χ, «Σχολικά βιβλία: όλη η αλήθεια», εφημ. «Αγγελιοφόρος», 26 Μαρτίου 2004, : 11-16 και 29-30
- ΥΑ 59614/Γ2ΦΕΚ 1168/Β/8.6.2011 "Πρόγραμμα Σπουδών Μαθηματικών Α' τάξης Γενικού Λυκείου"
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, «Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: Προβληματισμοί-Δυνατότητες-Προοπτικές», πρακτικά πανελληνίου συνεδρίου του παιδαγωγικού ινστιτούτου σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 17-19 Φεβρουαρίου 2005, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΦΕΚ 118/2011 - Ν.3966/2011 Άρθρο 22 ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»
- ΦΕΚ 118/2011 - Ν.3966/2011 Κεφάλαιο β' Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος» (Ι.Τ.Υ.Ε.) άρθρο 22 : « Μετονομασία του Ερευνητικού Ακαδημαϊκού Ινστιτούτου Τεχνολογίας Υπολογιστών ».
- ΦΕΚ 162/Β Πρόγραμμα Σπουδών για το σχολικό έτος 2015-2016 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Αρ. Φύλλου 156, 22 Ιανουαρίου 2015
- Φραγκουδάκη, Α - Δραγώνα, Θ (επιμ.): (1997). «Τι ειν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα.
- Φρειδερίκου-Φολαρού: Α, (1991). «Οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση», εκδόσεις «Ύψιλον/ Βιβλία», Αθήνα 1993, δεύτερη έκδοση (Α' έκδοση).
- Φρενέ (C. Frenet), μετάφραση: Τζ. Τσαγκιά, (1933). «Όχι πια Αναγνωστικά. Το τυπογραφείο στο Δημ. Σχολείο», εκδοτικός οίκος «Κοντομάρη», Αθήνα.
- Φωτεινός Κ, «Αναλυτικά προγράμματα: ερμηνεία και ερωτήματα – Μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των μεθοδολογικών παραδοχών μέσα από την εξέταση της ιστορίας των αναλυτικών προγραμμάτων της μέσης (γενικής και τεχνικής) εκπαίδευσης στην Ελλάδα (κατά το διάστημα 1950-1977)», στο περιοδικό «Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης», τεύχος 8/Ανοιξη-Φθινόπωρο 2009,: 174-222.
- Χαραλαμποπούλου Ι. (2009). «Η κυβέρνηση καταργεί τα σχολικά βιβλία και φέρνει το e-book», εφ. «Το Πρώτο Θέμα» της 6^{ης} Δεκεμβρίου 2009, : 46-47.
- Χατζηγεωργίου, Γ.,(2004). *Γνώθι το Curriculum*. Αθήνα:.

- Υφαντή, Α Φούκας, Ε.Φυρίπτης, Δ.Φωτανός, Δ.Χαραλάμπους, Σ. Χατζηστεφανίδου) (2011). Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010 (Τόμος Β'). Αθήνα: Gutenberg
- Καραφύλλης, Α. (2013). Νεοελληνική Εκπαίδευση. Δύο Αιώνες Μεταρρυθμιστικών Προσπαθειών (2η αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Κριτική.
- Ανδρέου, Α. (2000). Εκπαιδευτικοί Θεσμοί και Πολιτικές. Από τις αρχές του 20ου αιώνα ως το 1978. Θεσσαλονίκη: Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης «Δημήτριος Γληνός»
- Βιολέτης, Α. (2013). Οργάνωση και διοίκηση της δημόσιας τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης: παρουσίαση της υφισταμένης κατάστασης και προτάσεις αναμόρφωσης της. Δημοσιευμένη Διπλωματική εργασία. Τρίπολη: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου <http://195.251.38.253:8080/xmlui/handle/123456789/863>
- Τριτάκη, Α.Μ (2014). Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα από το 1929 έως σήμερα. Δημοσιευμένη διπλωματική εργασία. Αθήνα: ΤΕΙ Πειραιά. <http://oceanis.lib.teipir.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1532/log00137.pdf?sequence=1>
- Φιλίππου, Μ. (2007). Η ιστορία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που έλαβαν χώρα από το 1910-2007. Δημοσιευμένη διπλωματική εργασία. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου <http://195.251.38.253:8080/xmlui/handle/123456789/331>

Χρονολόγιο (Επιλογή)

Έτος	Σταθμοί στη ζωή των Δελμούζου -Γληνού Τριανταφυλλίδη	Γεγονότα της ελληνικής ιστορίας που συνδέονται με τον χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης
1880	Στις 31 Δεκεμβρίου γεννιέται στα Σάλωνα (Αμφισσα), απ' όπου ήταν και οι δύο γονείς του, ο Αλέξανδρος Δελμούζος.	Καταργείται η «Αλληλοδιδασκτική» και θεσπίζεται η «Συνδιδασκτική» σε ολόκληρη την επικράτεια
1881		Προσάρτηση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου
1882	Στις 22 Αυγούστου, γεννιέται στη Σμύρνη ο Δημήτρης Γληνός από πατέρα Ανδριώτη (Ρογός) και μητέρα Σμυρνιά	Ο Ν. ,ΑΜΒ´ για τα σχολικά βιβλία
1883	Στις 16 Νοεμβρίου γεννιέται στην Αθήνα ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης με καταγωγή από Κοζάνη (πατέρας) και Χίο (μητέρα)	
1887		Κυκλοφορεί «το Ταξίδι μου» του Γιάννη Ψυχάρη
1893	Ο Γληνός εγγράφεται στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης	Ο Ν. ,ΒΡΛ´ για τα σχολικά βιβλία
1895		Ο Νόμος ,ΒΤΜΘ´ για τη στοιχειώδη εκπαίδευση.
1897	Ο Αλέξανδρος Δελμούζος έρχεται στην Αθήνα και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας	Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897
1898		Εκδίδεται το περιοδικό «Εθνική Αγωγή» του Δροσίνη. Ιδρύεται ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων
1899	Ο Γληνός αποφοιτά από την Ευαγγελική Σχολή και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας με τη συνδρομή του ευεργέτη του, και κατοπινού πεθερού του, Δημήτρη Χρόνη.	Ιδρύεται έδρα «Γυμνασιακής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με καθηγητή τον Κων. Ζαγγογιάννη. Νομοσχέδια Ευταξία
1900	Ο Τριανταφυλλίδης αποφοιτά από το Βαρβάκειο και εγγράφεται στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών	
1901	Τριανταφυλλίδης και Γληνός συμμετέχουν συνειδητά στα «Ευαγγελικά» και (πιθανόν) συναντώνται για πρώτη φορά. Πρώτη συνάντηση Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη και πιθανόν και Γληνού. «Μεταπήδηση» του Τριανταφυλλίδη στη Φιλοσοφική Σχολή	«Ευαγγελικά». Κατάργηση της έδρας Παιδαγωγικών και απόλυση του Κων. Ζαγγογιάννη
1902	Αποφοίτηση του Δελμούζου από το Πανεπιστήμιο	Κυκλοφορεί το βιβλίο του Φώτη Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννηση»
1903	Ο Γληνός διακόπτει τις σπουδές του και διορίζεται δάσκαλος στον Κασαμπά της Μ. Ασίας. Επανακάμπει στην Αθήνα και στη συνέχεια, ως τον Σεπτέμβριο του 1904, διορίζεται διευθυντής στην Αστική Σχολή του Κάστρου της Λήμνου.	«Ορεστειακά». Εκδίδεται ο Νουμάς. Έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα
1904	Ο Δελμούζος απολύεται από τον Στρατό. Πιθανή συμμετοχή των Γληνού Δελμούζου στην «Εταιρεία Εθνική Γλώσσα».	Σκοτώνεται ο Παύλος Μελάς. «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριόν». Ίδρυση της «Εταιρείας Εθνική Γλώσσα»

1905	Ο Δελμούζος αναχωρεί για το εξωτερικό. Ο Γληνός παρουσιάζει τη διπλωματική του με επιτυχία. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση της «Αναξαγορείου» στα Βούρλα. Ο Τριανταφυλλίδης γράφει τη «Ξενηλασία» και αναχωρεί για τη Γερμανία.	Διαλύεται η «Η Εταιρεία για την Εθνική Γλώσσα» με κείμενο του Ζ. Παπαντωνίου που διανέμεται παντού. Επανάσταση του Θερίσου με επικεφαλής τον Βενιζέλο και κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
1906	Ο Δελμούζος στη Λειψία και στην Ιένα, όπου συναντά τον Σκληρό και τον Τριανταφυλλίδη. Ο Γληνός γίνεται μέλος της Επιτροπής Εθνικών Δημοσιευμάτων του ΣΩΒ, αποκαλύπτει τον δημοτικισμό του και παραιτείται από τη «Αναξαγόρειο»	
1907	Ο Δελμούζος επιστρέφει στην Ελλάδα. Ο Γληνός προσλαμβάνεται στο Λύκειο Γιαννίκη στη Σμύρνη. Συνάντηση του Τριανταφυλλίδη με τον Ψυχάρη. Οριστική ένταξη του στους δημοτικιστές.	Ο νόμος ΓΣΑ΄ για Διδακτικά Βιβλία.
1908	Ο Δελμούζος διευθυντής στο Παρθεναγωγείο Βόλου. Ο Γληνός παντρεύεται την Άννα Χρόνη, αναχωρεί για τη Γερμανία και συναντάται με τον Σκληρό.	Ξεκινά τη λειτουργία του το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου.
1909	Ο Γληνός στη Λειψία ιδρύει την «Εταιρεία των φίλων». Ο Τριανταφυλλίδης προσωρινά στην Ελλάδα, περιοδεύει στη Θεσσαλία και συναντάται με τον Δελμούζο. Στη συνέχεια εγκαθίσταται στην Ελβετία και ξεκινά την προσπάθεια ίδρυσης του «Αδερφάτου». Ο Δελμούζος παντρεύεται τη Φροσύνη Μαλικοπούλου.	Το κίνημα στο «Γουδί»
1910	Ο Δελμούζος ιδρυτικό μέλος του Ε.Ο. Ο Γληνός συναντάται στη Λειψία με τον Μ. Τριανταφυλλίδη	Ίδρυση της «Φοιτητικής Συντροφιάς». Ίδρύεται στην Αθήνα ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Ίδρυση της Επιτροπείας προς έννομόν προστασίαν της εθνικής γλώσσας από τον Μιστριώτη.
1911	Οριστική επιστροφή του Γληνού στην Ελλάδα. Καθηγητής στο Αρσάκειο και Ελληνοδιδάσκαλος στην Πλάκα.	Αρχίζει η έκδοση και κυκλοφορία του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου. κλείνει το ΑΔΠ. Συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας.
1912	Αρχίζει η συνεργασία του Τριανταφυλλίδη με το ΔΕΟ από την Γερμανία. Ο Γληνός παραδίδει στον Τσιριμώκο την εισηγητική του έκθεση. Γίνεται διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης. Ο Τριανταφυλλίδης επιστρέφει το Φθινόπωρο στην Ελλάδα.	Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Απελευθέρωση Θεσσαλονίκης.
1913		Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Απελευθέρωση Ιωαννίνων και Σάμου. Νομοσχέδια του Τσιριμώκου. Ο Κωνσταντίνος βασιλιάς. Προσάρτηση της Κρήτης
1914	Δίκη του Ναυπλίου (Αθεϊκά), Απαλλαγή του Δελμούζου και των υπολοίπων κατηγορουμένων από τις κατηγορίες	Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Προσάρτηση των νήσων του ανατολικού Αιγαίου
1915	Ίδρύεται (ατύπως) η Εκπαιδευτική Επιτροπή από τον Βενιζέλο με μέλη τους Δελμούζο-Γληνό-Τριανταφυλλίδη.	Μεγάλα προβλήματα στη σχέση Κωνσταντίνου και Βενιζέλου
1916	Ο Γληνός παραιτείται από το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης	Εθνικός Διχασμός. Κυβέρνηση στην Αθήνα (Κωνσταντίνος) και στη Θεσσαλονίκη (Βενιζέλος)

1917	Ο Γληνός Γ. Γραμματέας του υπουργείου παιδείας και οι Δελμούζος Τριανταφυλλίδης διορίζονται Ανώτεροι Επόπτες Δημοτικής Εκπαιδευσεως.	Εισαγωγή της Δημοτικής στο Δημοτικό Σχολείο. Επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα. Ο Αλέξανδρος βασιλιάς. Επανάσταση στη Ρωσία
1918	«Τα ψηλά βουνά»	Ιδρύεται το ΣΕΚΕ
1919	«Το αλφαβητάρι με τον ήλιο»	Ελληνικός στρατός στη Σμύρνη
1920	Παραίτηση των Δελμούζου-Γληνού-Τριανταφυλλίδη από τις κυβερνητικές τους θέσεις. Αναχώρηση του Δελμούζου για τη Γερμανία	Συνθήκη των Σεβρών. Κυβερνητική αλλαγή. Κατάργηση της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Ανασύσταση της «Φοιτητικής Συντροφιάς»
1921	Ίδρυση από τον Γληνό της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής». Ο Τριανταφυλλίδης δημοσιεύει το «Πριν καούν» και εν συνεχεία αναχωρεί για τη Γερμανία. Προσπάθεια του Γληνού για επαναδραστηριοποίηση του ΕΟ με την ένταξη νέων προσώπων. Αποστασιοποίηση Τριανταφυλλίδη από τον Ε.Ο.	Ν. 2678Ι/1921 (περί διδακτικών βιβλίων). «Επιτροπεία της διορισθείσης προς εξέταση της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων»
1922		Μικρασιατική Καταστροφή. Παραίτηση Κωνσταντίνου, Γεώργιος Β΄ βασιλιάς, Εκτέλεση των εξ
1923	Επιστροφή στην Ελλάδα των Δελμούζου Τριανταφυλλίδη. Ο Δελμούζος διευθυντής του Μαρασλείου Διδασκαλείου	Γρηγοριανό ημερολόγιο. Συνθήκη της Λωζάννης.
1924	Ο Γληνός διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Πρώτη ανεπιτυχής προσπάθεια του Τριανταφυλλίδη να εκλεγεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	Πολιτειακή μεταβολή (Β΄ Ελληνική Δημοκρατία). Έναρξη λειτουργία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας
1925		Μαρασλειακά. Ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
1926	Ο Δελμούζος απολύεται από το Μαρασλείο και ο Γληνός από την Παιδαγωγική Ακαδημία. Ο Τριανταφυλλίδης εκλέγεται καθηγητής στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.	Δικτατορία Παγκάλου. Ν. 5/5/1926 περί των διδακτικών βιβλίων της δημοτικής εκπαιδευσεως
1927	Αποχώρηση του Δελμούζου και άλλων 51 μελών από τον Ε.Ο.	«Διάσπαση» του Εκπαιδευτικού Ομίλου.
1928	Ο Δελμούζος εκλέγεται καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.	Κυβέρνηση Βενιζέλου. Ν. 3438/ 1928
1929	Άτυπη συνεργασία του Δελμούζου για τη σύνταξη των νομοσχεδίων «Γόντικα». Ο Γληνός παραλαμβάνει το αρχείο του «διαλυθέντος» Ε.Ο.	Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις «Γόντικα». Ίδρυση από τον Εξαρχόπουλο του Πειραματικού Σχολείου Αθηνών. Ψήφιση του «Ιδιώνυμου». «Επίσημη» Διάλυση του Ε.Ο.
1931		Ν. 5045/1931 περί των Σχολικών Βιβλίων
1933		Ν. 5911/1933 περί διδακτικών βιβλίων
1934	Αποχώρηση του Τριανταφυλλίδη από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και οριστική επιστροφή του στην Αθήνα. Ο Γληνός επισκέπτεται τη Σοβιετική Ένωση.	Ίδρυση Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
1935	Ο Γληνός εκτοπισμένος με τον Βάρναλη στον Άη Στράτη. Ο Δελμούζος απολύεται από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο	Κίνημα βενιζελικών αξιωματικών (Μάρτιος). Φιλοβασιλικό κίνημα Κονδύλη (Οκτώβριος)
1936	Ο Γληνός κατεβαίνει υποψήφιος με το Παλλαϊκό Μέτωπο και εν συνεχεία γίνεται επίσημα μέλος του ΚΚΕ. Εκτοπίζεται στην Ανάφη. Ο Δελμούζος επανέρχεται στο Πανεπιστήμιο	Δικτατορία Μεταξά

1937	Παραίτηση του Δελμούζου από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και οριστική επιστροφή του στην Αθήνα Ο Γληνός έγκλειστος στην Ακροναυπλία.	Ν. 952/1937 (Ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων).
1938	Ανάθεση στον Τριανταφυλλίδη της σύνταξης νεοελληνικής γραμματικής από τον Μεταξά, ο οποίος είχε αναλάβει και το υπουργείο παιδείας. Ο Γληνός εξόριστος στη Σαντορίνη.	
1939	Δεύτερη αποτυχημένη προσπάθεια του Τριανταφυλλίδη για εκλογή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	Η κυκλοφορία των πρώτων αναγνωστικών από τον ΟΕΣΒ.
1940		Η ιταλική εισβολή. Το Έπος του 1940
1941		Γερμανική εισβολή-κατοχή. Η δίκη των τόνων
1942	Ο Γληνός εκλέγεται μέλος της Κ.Ε. και μέλος του Π.Γ. του ΚΚΕ., συντάσσει το «καταστατικό» του ΕΑΜ.	
1943	Ο Γληνός προετοιμάζει τις διαδικασίες για την ίδρυση της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου Πεθαίνει στις 26 Δεκεμβρίου του χρόνου αυτού.. Κυκλοφορεί η Γραμματική της Δημοτικής του Τριανταφυλλίδη.	
1944		Ίδρυση της ΠΕΕΑ. Απελευθέρωση από τη γερμανοϊταλοβουλγαρική κατοχή, Δεκεμβριανά.
1946	Ο Δελμούζος παραιτείται οριστικά από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τρίτη και τελευταία απόπειρα, επίσης αποτυχημένη, του Τριανταφυλλίδη για εκλογή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.	
1947		Ένωση των Δωδεκανήσων με την Ελλάδα
1949		Λήξη του Εμφυλίου
1954		Θάνατος Παπάγου, ανάθεση της κυβέρνησης στον Καραμανλή από το παλάτι
1956	Πεθαίνει ο Δελμούζος στις 10 Δεκεμβρίου	Εκλέγεται ο Καραμανλής πρωθυπουργός
1958	Κυκλοφορεί μεταθανάτια το έργο του Δελμούζου «Μελέτες και Πάρεργα» σε επιμέλεια Έν. Παπανούτσου	
1959	Πεθαίνει ο Τριανταφυλλίδης στις 20 Απριλίου. Ίδρύεται το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.	
1960	Μεταθανάτια κυκλοφορία του βιβλίου του Τριανταφυλλίδη: «Δημοτικισμός και Αντίδραση»	
1963	Αρχίζει η κυκλοφορία των «Απάντων» του Μ. Τριανταφυλλίδη	Πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου (μειοψηφίας)
1964		Δεύτερη κυβέρνηση Παπανδρέου (αυτοδύναμη). Η μεταρρύθμιση του Παπανούτσου (Ν. 4379/1964)